63

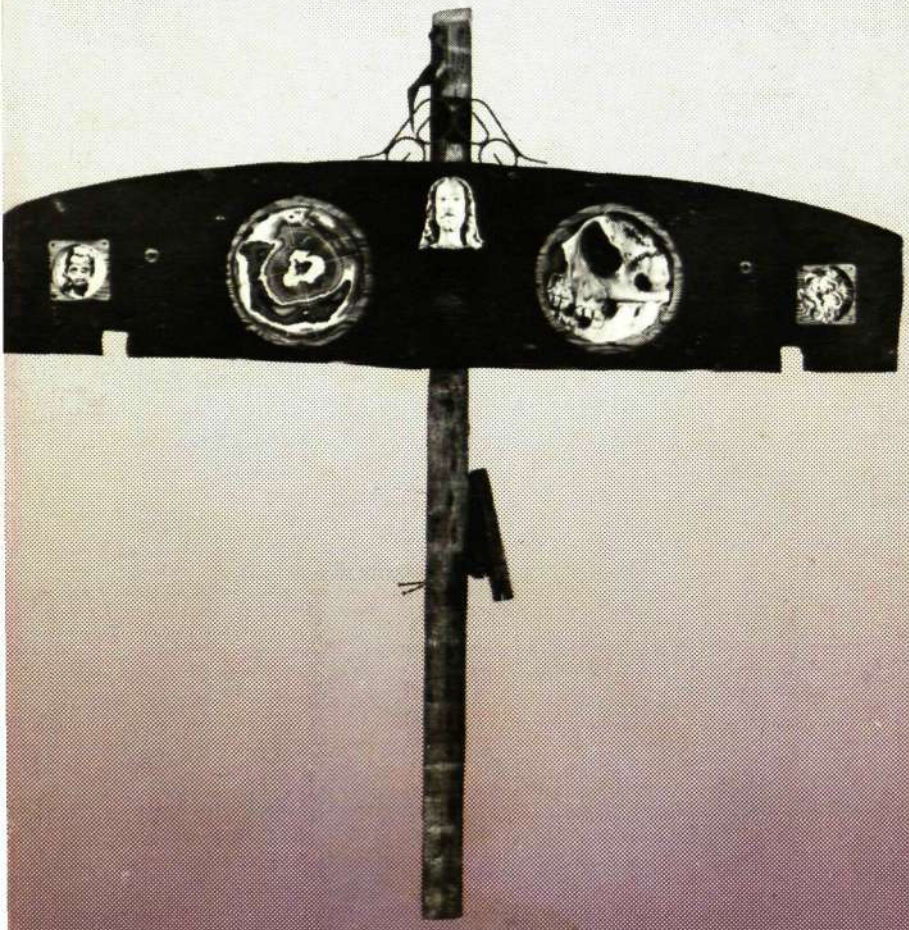

1992

metmenys

kūryba ir analizė

63/1992

metmenys

Alp 1742

Tomas Venclova, Tu, felix Austria 3 * *Aidas Marčėnas*, Lietuvių poezijos seržantai 9 * *Alfonsas Nyka-Niliūnas*, Vaikystės dienoraštis 24, Tristia 25, Rezignacija 26, Šermenys 27, Pasaulis veidrodyje buvo 28, Tu buvai pilka kaip paskutinis 29, Nemiga 30, Žiema vaikystėje 31, Amžinas gedulas 32 * *Vytautas Kavolis*, Liberalaus galvojimo erdvėje 33 * *Aidas Marčėnas*, Deklaracija Nidoje 46, Skurdo angelas alpstant gegužiui 47, Poetas ir Apolonas 49, Love story 50, Radausko nužudymas 51, Tuščia erdvė 52, Išėjimas 53, Nuvargus po žydinčiom ievom 54, Rytas prie marių 55 * *Regimantas Tamošaitis*, Tautos samprata Vydūno teosofinėje sistemoje 56 * *Kostas Ostrauskas*, Ars amoris 73 * *Zita Čepaitė*, Gulbė 87, Naktis 89, Dviskaita 93 * *Jurgis Blekaitis*, Iš mūsų teatro praeities, VIII. „Marko milijonai" 103 * *Artūras Tereškinas*, Iš ciklo „Absonia" 145 * *Paulius Subačius*, Antano Baranausko „Dainu dainelę" — dviejų vertybių sistemų sintezė 150 *

Nuo semiotinio kvadrato iki estetikos skrydžių: A.J. Greimas iš arti ir toli, *Alina Staknienė* 164 * Mirštančio miesto labirintuose: dvasinė būklė Ričardo Gavelio *Vilniaus pokeryje*, *Audronė Barūnaitė - Willeke* 173 * Moterų mintys ir mintys apie moteris, *Zita Čepaitė* 180 * Mažųjų Lietuvų kūryba, *Aleksandras Gedmintas* 189 *

Lietuvos Nacionalinė M. Mažvydo Biblioteka

Dailės darbai: Žibuntas Mikšys 23, 72, 94; Julius Valiūnas — viršelyje: „Don't Jesus me for Ozone", 1991; Rimas VisGirda 96-102.

TU, FELIX AUSTRIA

TOMAS VENCLOVA

Šiame mieste,
kuriam apkarto gelbėti žmoniją;
kur šitiek neurastenikų pagijo,
kabinete
gličius sapnus
per jėgą išpažinusių ant sofos;
kur mirtį mąstė senstančios Europos
nemylimas sūnus,

taip nelemtai
nepriimtas į dailininkų luomą, —
verpetas vandeny linguoja luotą
ir supasi krantai
po dviguba kaštonų grandine.
Kavinėj kosčioja pernykštis rokas,
ir ne griuvėsiai, o svarus barokas
su balkone

įstrigusia žvaigžde
tau liudija šalies puikybę. Ritmas
aptemdo sąmonę. Į vyzdį ritas
įlinkęs oras ties aikšte.
Jo skaidruma
tokia, jog, rodos, žengsi ir parpulsi,
ir padeda tik muzikos ir pulso
amalgama.

Anki nuo debesų spalvos,
brendi po arkomis, beveik sutapęs
su dulkėm, granitu, alyvų lapais,
nerasdamas kalbos
su šia darna,
per staigiai išblokštas iš savo laiko,
dar nesuvokdamas, ar tai nelaimė,
ar dovana.

Neatitiesdamas liemens,
Sizifas gauna pailsėti kalno
viršūnėj, baugiai atitraukęs delną
nuo blizgančio akmens —
naštos, kuri
jį tiek eonų grūdino ir ardė,
dabar įgrimzdusi žvirgžde, bevardė
ir nejudri.

Saulėta ir ramu.
Erdvėj putoja žydintis erškėtis,
ir pirmąsyk nereikia galynėtis
su likimu,
ant titnaginio statmeno peties
žarstyti žolę, klupinėti, slysti,
ir po akimirkos išdils jaunystė
iš atminties.

Ir jeigu bent
nutrūkęs sakinys dar drumsčia sielą,
tai gal tik standūs varpo dūžiai: „Bella
gerent. . ."
Ir jei nakty
į jūrą leidžiasi vargingas plaustas,
kurį tuojau parblokš įdūkęs Austras,
ten mirs kiti,

ne mes.
Išblunka kraujas, virsta dulkėm tankas.
Era pasibaigė, ir maras renkas
naujas žemes.
I tą pasienio stotį, kur ugnis —
erdvės sesuo, kur Kristui arba Mozei
atsikerta kalašnikovų Morzė,
jau neina traukinys.

Barokinis dangus
virš Habsburgų tvirtovės nusileidžia.
Tik už akiračio, kur oras žeidžia,
kur įduboje glaudžiasi žmogus,
apirusiuos kalnuos,
kur švinas mėsą taip lengvai suranda,
nėra spragos tarp Franzo Ferdinando
ir šios dienos.

Skeveldrų išardyta lapija
pajuodusiu gipsu užlipdo burnas,
ir savo sėkla sotinas Saturnas,
kaip amžių pradžioje.
Ir vis dėlto ne čia
į luitą lydo išnaktes ir rytą
pranokus mirtingiesiems lemtą ribą
kančia.

Stovykloj ant akmens grindų
bėgliai ragauja troškų laisvės orą,
beženkliame sapne patyrę porą
laimingų valandų,
o tie, kuriuos skylutė smilkiny
apsaugojo nuo žemiškų pavojų,
tikriausiai sunkesnius sapnus sapnuoja
ir vis dėlto šiek tiek laimingesni.

Mirtis ne čia, ji visada šalia.
Ją vis tiksliau atliepia varpo tonai,
ji granite, kaitroj, vyne ir duonoj,
kaštonų ir akacijų tinkle,
sapnuos. Istorija — mirties dalis,
Teisus ne Hegelis, o Galilėjus:
eppur si muove. Kurčias, apanglėjęs
pasisuka į tamsą rutulys.

Kas tau atrodė dabartis,
yra tik laiko paneigimas. Miegas
neatgaivins. Už lango plyti niekas
ir debesys. Mirtis ne čia. Mirtis
šalia. Ji kuičias kambario narve,
išbraukia bloknote eilinę datą,
paskui pažvelgia veidrodin — ir mato
tave.

O kol ji dar gaišuoja juosvame
stikliniame ore, Sizifui dera
šiame, nelinkusiame skirti gera
ir bloga, senąme
bemiegiame mieste
pasemti esmę iš nuskirto mito
ir veltui laukti Viešpaties trimito
aštriam lyg deimantas šlaite.

Bella gerent alii, tu, felix Austria, nubes (Tekariauja kiti, tu, laimingoji Austrija, tuokis) - senovinis Austrijos imperijos devizas. *Eonas* — ilgas, beveik prilygstąs begalybei laiko tarpas. *Austras* — pietų vėjas.

* * *

Maurice Friedberg'ui

Ankštokoj salėj plieskia aparatas.
Tik trys žiūrovai. Keturi, įskaitant
atvykėlį, pasiūliusį studentams
tą juostą. Apskritoj dėžutėj slypi
šalis, kur jo neatmena net akmens
ir juo labiau — bičiuliai. Kelios kalbos
nesutaria pasąmonėj. Vainikai,

veidai ir vėliavos pripildo drobę.
Nenuolanku ir šventiška. Užaugęs
valstybėje be švenčių — nesiryžta
žiūrėti į ekraną. Jis jau žino,
kas bus toliau: tamsokos šiltos dėmės
ir purvas. Jų negalima išskirti,
kaip raidžių ir ugnies, Tiesos ir nieko.

Kaitra kamuoja koledžo miestelį.
Netekę sąmonės jazminai siaučia
skaldos takus ir prakaituotą pievą,
kur serijomis šaudo laistytuvas.
Atstumai plečiasi. Ateivis taria
kitam: „Bet viskas baigėsi laimingai" —
ir bando patikėti tuo, ką sako.

LIETUVIŲ POEZIJOS SERŽANTAI

AIDAS MARČĖNAS

> Poezijos rašymas — tai sunki, veik nepagydoma liga. Poetas — tarsi kriauklė, į kurią nežinia kada pateko smiltis. Ir tokia kriauklė arba žūva, arba ima auginti perlą. Ir mums, kaip visiems savanaudžiams, rūpi tiktai perlas — kriauklė išmetama arba pasmerkiama žūčiai — šliužas, ir tiek. Ir, šnekėdami apie poetą, šnekame apie kriauklę atspindėjusį perlą.

1. Įvedimas: atvira jūra

Esu prisižadėjęs pašnekėti apie jaunesnius Lietuvos poetus. Bet visų pirma norėčiau paaiškinti, kodėl šį rašinį pavadinau „Lietuvių poezijos seržantai". Ogi todėl, kad ir esam seržantai, puskarininkiai (bent jau tie poetai, kuriuos čia minėsiu), iki karininkų, net iki generolų, galima prisitarnauti, garbingoje ar ne visai garbingoje tarnystėje karalienei Kaliopei, — bet ne kiekvienam. Kita vertus, nesame ir eiliniai, nors kai kam gal ir būtų įdomu išgirsti pasakojimą apie kokio eilinio nuotykius, bet tai ne mano tema. Šiam pavadinimui staiga suskambus galvoj, prisiminiau „The Beatles" ar ne 1967 m. pasirodžiusią plokštelę „Seržanto Pipiro vienišų širdžių klubas", itin plačiai atvėrusią duris roko muzikai, kuri greta daugelio kitų, rimtų ar nerimtų, bet kaip oras mums reikalingų dalykų, taip pat vienija šią

generaciją. „Vienišųjų širdžių klubas" — šitą rašinį būtų galima pavadinti ir taip.

Aprėpti visą spektrą mūsų jaunos poezijos nėra taip lengva ir nežinau, ar būtina, nes Lietuvoje visai neblogų jaunų poetų labai daug, o palyginus su išeivija — begalybė. Štai, pradėdamas rašyti šį tekstą, iš savo gana solidžios plonučių pirmųjų bei antrųjų knygelių bibliotekos visų pirma atrinkau apie dvidešimt man priimtinų mano kartos autorių, po to apsistojau ties kokia dešimtimi tų, su kuriais tą pačią akimirką steigčiau vienišųjų širdžių klubą, bet dabar matau, kad teks apsiribot kokiais penkiais, antraip išeitų stora ir niekam tikus knyga. Betgi visi šiame rašinyje vienaip ar kitaip paminėti autoriai yra poetai, apie kuriuos verta kalbėti. Tad su kai kuriom išlygom kalbėsiu apie daugmaž šešiasdešimtųjų metų gimimo poetus, generaciją, kuriai ir pats priklausau, ir kuri, mano galva, kad ir nepaliktų (kuo, beje, nelabai tikiu) jokių didelių estetinių vertybių, literatūros mokslui turėtų būti įdomi jau vien tuo, kad dauguma jų — paskutinieji debiutantai sovietinėje lietuvių poezijoje. O ir tie, kas išleido knygas jau kiek pasikeitusioje Lietuvoje, rašė jas paskutiniaisiais sovietų valdžios metais. Iš šių autorių kūrybos geriausia ir būtų prognozuoti, kokiu keliu plauktų vis subtiliau tarp Scilės ir Charibdės laviravusi lietuvių poezija, jei nebūtų įvykę tai, kas anksčiau ar vėliau turėjo įvykti. Tad — per audringą ir pavojingą sąsiaurį laivas galų gale įplaukė į atvirą jūrą, o ten — štilis. Juodoji fliauta — kaip sako jūrininkai.

2. Bananai, grafomanai ir samurajai

Dabar liūdnomis akimirkomis Lietuva man atrodo kaip supuvusių bananų ir grafomanų respublika. Ir jei bananai, kuriais nukrauti prekystaliai šiais metais ėmė puošti šio krašto peizažą, atkeliavo iš tolimų ir egzotiškų šalių, tai grafomanai, kurie egzistavo visada čia ir dabar, tik pastaraisiais metais prabilo garsiai šaukdami mitinguose, agituodami už vienokią ar kitokią partiją, sąjūdį, apverkdami žaliuosius rūtų darželius ir gan aiškiai pareikšdami: jūs leidote knygas, vadinasi — tarnavote okupantui,

dabar eikit šalin, atėjo mūsų, patriotų, metas. Berods Juditai Vaičiūnaitei kaži koks sumitęs vyrelis panašiai pareiškė viename jos poezijos vakare. Galima būtų pasijuokti, jei nebūtų skaudu ir liūdna. Ką beveiksi, Lietuva — poetų kraštas. Čia kiekvienas tau gali paaiškinti, kaip reikia rašyti. Tik tu pats, žmogau, nežinai — gal ir rašai dėl to. Nes kokių tik poezijų nėra Lietuvoj! Tai ir tremtinių poezija, ir invalidų poezija, ir medikų poezija ir t.t. Ak, kaip lengvai mes viską galime pavadinti poezija! (Kalbėdamas apie tremtinius aš, gink Dieve nenoriu įžeisti jų dažnai garbingo vardo ar atiminimo, jolab, kad ir mano visa šeimyna buvo tenai išvežta. Bet būti tremtiniu dar nereiškia būti poetu, galgi atvirkščiai — būti poetu, tai reiškia — būti tremtiniu. Savuos namuos. Tremtiniai gal kūrė folklorą — ir čia išliks tai, kas išliks užsimiršus pavardėms ir slapyvardžiams.) Tai gal ir gerai, kad šiame sraute dabar jau lyg ir nesigirdi poetų poezijos, kuri gyvena savo autonomišką, ganėtinai keistą ir tylų gyvenimą, o šiuo metu tikrai pergyvena dramatišką ir, man regis, visais atžvilgiais jai naudingą lūžį, išbandymą. Nes poetai visame pasaulyje, deja, *nykstanti rūšis, kurios man nuoširdžiai gaila*, kaip ir visų nykstančių rūšių. Lietuvoje poetai gal tik dabar aiškiai suvokė savo būties tragizmą bei efemeriškumą. Ir rašyti eilėraščius tai suvokiant yra pakankamai stoiška laikysena, — paradoksas, kuris, antra vertus, nėra joks paradoksas. Tai tas pats, kaip tikėti Dievą žinant, kad šio nebėra, tas pats, kaip gyventi pagal išgales moralų gyvenimą žinant, kad po mirties nebebus nieko. Ne be reikalo poezija Lietuvoje, antraip negu proza, tampa vis labiau vyrų užsiėmimu. Nes tai vienišo, užsispyrusio kario darbas, kuriam gal jau ne už ilgo bus galima pritaikyti samurajų moralės kodeksą.

Tad, šnekėdamas apie savo generacijos poeziją, turėčiau paminėti tris esminius teigiamus bruožus. Tai antikonformizmas, estetinis maksimalizmas bei dvasinės tėvynės regėjimas, dovis, deja, atimtas iš daugelio nūnai besirūpinančių realios tėvynės likimu. Nė vienas rimtas mano generacijos poetas niekada nerašė ditirambų, manau — nerašys ir dabar. Pasakiau ir susimąsčiau...

3. Pavėluota branda

Minėdamas tris teigiamus mano generacijos bruožus, nepaminėjau vieno aiškiai išreikšto neigiamo. Būtent — infantiliškumo, smarkiai pavėluotos brandos, nesugebėjimo ką kryptingai veikti (čia išimtis būtų gal tik Tomas Arūnas Rudokas, bet jo kūrybą, ypač pastarųjų metų, man regis dažniau žymi, deja, kiekybės, o ne kokybės ženklas). Ir nesvarbu, kad dabartinis kultūros ministras yra mano generacijos, o ir kai kurių čia minėsimų poetų draugas ir bendražygis. Tatai tik patvirtina mano manymus. Nes Lietuvos kultūros politika dažnai yra didžiai infantiliška, nepaaiškinama, o kai kur puikiai siurrealistinė, ir būtų smagu, jei tai būtų koks paveikslas ar kinofilmas, kuriam pasibaigus pasirodys užrašas „Pabaiga", ir visi išeisime į dienos šviesą. Deja, taip nėra, bet tai gal ir ne ministro kaltė. Kalbėdamas apie pavėluotą brandą, turiu omeny ne tiek dvasinius, kiek profesinius dalykus, — patį tvarkimąsi su poezijos medžiaga, ko jokie universitetai ir jokios poetinės kalvės neišmokys, nors kai kam gal ir kitaip atrodo. „Rašyti tu jau moki, dabar mokinkis gyventi," — kadais pasakė man Sigitas Geda, parodžius jam „Šulinio" rankraštį, ir gal nelabai klydo, nors rašyti aš nelabai temokėjau, nelabai moku ir dabar, galvodamas, kad galgi šitie du dalykai, rašymas ir gyvenimas, nėra jau taip, kaip daugelis rašančių norėtų, atskirti vienas nuo kito. Nes iš kur gi Sigitas, manęs tada visai nepažinodamas, tik paskaitęs tekstus, žinojo, kad aš visiškai nemoku gyventi?

Tad gal ir reikėtų pažiūrėti, iš kur mes atsiradome, ši keista generacija, davusi mums vėl atsivėrusios Lietuvos pirmą kultūros ministrą, tokį, kokio mes ir verti.

4. Baimė ir kalnas

Atėję
mes radom išlaužtas duris
ir išdaužtus langus.

Motina buvo
neseniai palaidota.

Mus pakvietė
prie šermenų stalo
giedotojai
svetimais balsais.

Duobkasiai šeimininkavo
namuos.

Tai Valdo Daškevičiaus eilėraštis „Šermenys". Būtent į tokius šermenis mes ir atėjome, kiekvienas atsinešdamas savąjį skausmą ir supratimą. Ir buvome svetimais balsais sukviesti prie šermenų stalo. Tiesa, ne visi. Daugel, oi daugel rado prieglobstį vynuogėj ar aguonoj. Tad kaip mums, likusiems, reikėjo elgtis? Mes springome kiekvienu kąsniu, bet rijome, nes išties buvome alkani, o pro ašaras viskas regėjos gražiau. Mes bėgome iš namų, dvasia skriejome į vakarus ir į rytus, bet visad turėjome grįžti atgal, kur, atsirėmę į nublizgintus kastuvus (ar desantininkų kastuvėlius?) aklai mus stebėjo nuo savo absurdiškų idėjų girti duobkasiai.

Visokeriopais būdais mumyse buvo slopinama iniciatyva, ir tai buvo puiki mokykla, nes toje visuomenėje, jei norėjai išlikti doras, turėjai nieko neveikti. (Beja, kai spaudoje pasirodė mano pirmoji knygelė, keli geri bičiuliai nedviprasmiškai pavadino mane konformistu jau vien dėl to, kad ji pasirodė.) Daugeliui mūsų teko rinktis tik dvasinį gyvenimą, dvasinę, ir, deja, vienintelę tėvynę, ir, šiaip taip nepardavus sielos, likti amžinais autsaideriais. Mūsų nebepatenkino vyravusi nuomonė, jog reikia aukoti kai kurias moralines nuostatas, kad vėliau galėtumei k a ž k ą padaryti. O stoti į atvirą konfrontaciją su sistema nebeturėjome nei jėgų, nei tikėjimo — čia gražiai pasidarbavo visi nusmegenimo mechanizmai. Dabar turiu prisipažinti liūdną ir baisų dalyką — veik nebetikėjau, kad Lietuva begalės kada tapti laisva, nebetikėjau tautos dvasine potencija, nors ir labai norėjau tikėti, rašydamas: „rytui auštant /

po dalgiais mieganti mano tauta / virpanti šviesoje ir šešėliuos / rami tarytum žolė / užžėlusi seną kapavietę / (pirma bus žodis)". Bet jūs turėtumėt man atleisti vien už tai, kad nemeluoju, galvodamas, jog kalbu už didelę savo nelaimingos, uoliai nusmegentos generacijos.

Šiam skyreliui Valdo Daškevičiaus „Šermenis" pasirinkau neatsitiktinai, nes jo grakšti ir rami, lyg mozaika dėliojama ezopinė kalba tuoj pat griauna šiuos mano riktus, nors man ir nelabai rūpi kas, man rūpi — k a i p, o tai ir yra k a s. Tad Valdas rašo gan drąsiai, nors pats žmogus kiek baikštokas, sakykime — atsargus, bet aš tik džiaugiuosi, kad jis turi vidinį *cenzorių*, šiuo atveju disciplinuojantį pačią kalbą:

> Poetas neprivalo paklust imperatoriui —
> imperatorius yra tik dulkė
> palyginti su lietumi ir žaibu.
>
> Imperatorius negali poeto pavergti,
> kaip negali pavergti žolės
> ir nugalėti vėjo.
>
> Imperatorius bijo poeto labiau nei kardo,
> nes kai ant kalno užgieda poetas
> griūva kalėjimai.
>
> „Poetas"

5. Žolė virš miesto

O kalėjimams negriuvus, gražiausiai čia tiktų Liudviko Jakimavičiaus eilėraštis, tiesa, pirmoji jo dalis, bet aš pamenu laikus, kai šis eilėraštis buvojo sau vienišas:

> Guliu žolėj,
> žiūriu į paukštį danguj
> ir užmiegu,
> sapnuoju paukštį danguj
> ir nubundu —
> paukštis lekia dangum.
>
> „Keltininkas I"

Kai kas pasakytų, kad šitaip gyventi, o ir tokį eilėraštį parašyti nėra jau taip sunku — gulėk žolėj ir rašyk. Kas dėl eilėraščio, siūlyčiau pamėginti. Galit pamėgint ir gyventi visą laiką regos lauke išlaikydami skriejantį paukštį, laisvės ir vilties ženklą. O gal nelaimės? Sigitas Parulskis viename straipsnyje rašė, kad kažkas įsakmiai Liudvikui liepė įvardyti šį paukštį. Tai gal čia Edgar Poe varnas, galgi Eglės, žalčių karalienės, gegutė, o gal Nojaus balandis? Tatai visa kartu ir dar tūkstantį kartų daugiau, — svarbu tik nuolat matyti tūkstantveidį mitologinį paukštį — skausmingai, laisvai. Nes tik nuolat regint šį iš mūsų visų gelmenų lekiantį paukštį neišprotėjus galima parašyti „Vilniaus legendos parafrazes", kūrinį, reikšmingą ne tik mano generacijos susivokimui vietoje ir laike.

Poemą autorius pradeda peizažu, kuris nepašvęstam ir nepatyrusiam gali pasirodyti gan siurrealistinis:

> ankstų rytą
> tik lengvas ūkas
> skleidžias nuo upės
> tarp Vilniaus medžių,
> lizdeika stovi
> ant vilnios pagraužto kranto,
> pats save Spygliuota Viela apsitvėręs,
> saugo Kloakos pasmirdusį Vamzdį,
> pro kurį
> su renesanso keramikos šukėm
> į vilnią nugarma
> žygimanto augusto veidas.

Dėsninga, kad čia žodžiai Vilnius, Lizdeika, Vilnia, Žygimantas Augustas rašomi mažąja raide, užtat didžiąja — spygliuota viela, kloaka, vamzdis — poetas puikiai išmano, kas karaliauja šiame apverstame pasaulyje ir koks yra vertybių pasiskirstymas. Visuomenė, kurioje guliesi į beprotnamį, kad atsidurtum tarp normalių žmonių, byloja pati už save. Beviltiškas mūsų buvimas ir, regis, nėra išeities:

Ir aš išėjau.
Vilniau,
ant Katedros sienų
narkomanas peiliuku gremžia mažus pacifikus.
(Išganytojas) —
bet jį nusiveda fariziejai.

Ir dabar, kas naktį girdžiu,
Vilniau,
įsikibęs į grotas,
beprotis durnanamy
kaukia vilko balsu.

Ir visgi yra išeitis, išėjimas — amžiams palikti šį miestą, šią susapnuotą sostinę, kurios niekada nepaliksime ir kuri niekada nepaliks mūsų:

palikom tada šitą miestą
jį reikėjo užmiršti
ledynas
atslinko ten buvo likę
dar gatvių ten buvo likę
dar aikščių mes gyvenę ten nuo vaikystės
sėdom į mašinas bet ledynas
stumia iš paskos
bažnyčių varpinių ir sinagogų griuvėsius
gremėzdiškų stadionų luitus
sustojame pailsėti prie upės ir matom
upės skaidria brasta
plaukia aukšlių būrys aukštyn.

Guodžianti ši skaidra, viltinga.

6. Ženklai Vaivai

už mirusių miestų
lapkričio vėjas
kelia lapus

varpelis tavo rankose
virpantis

lyg piemuo
bandą parginęs
be vieno ėriuko
dūmai virš kaimų
aukojamų žiemai

ir mes — užmigsim
ir mes —
kvepėsime rudenio parkų šviesa?

pilkapių aukštos viršūnės
žydi šiąnakt
blyškia žvakučių tiesa

ir mes —
jau atminty?

E. Ališanka „Rudens ženklai V"

Girdžiu, kad eilėraštis apie mirtį, ir tūkstantąjį kartą kartoju pats sau — nėra nesuprantamos poezijos, tėra jos nesuprantantys. Dažnai tokiu ir pasijuntu, skaitydamas Eugenijaus Ališankos eilėraščius. Bet tada klausiu savęs — ar reikia suprasti poeziją? Ir čia pat atsakau — ne. Poezija yra, arba jos nėra, jai nė motais mūsų supratimai ar nesupratimai. Kaip tipiškas išmirštančios poetų rūšies atstovas Eugenijus narsiai rašo eilėraščius, rizikuodamas teturėti tik vieną skaitytoją — savo žmoną. Graži man šita rizika, verta tikros poezijos, aš pats panašiai parašiau turbūt gražiausius savo eilėraščius. Jis rašo eilėraščius Vaivai, bet ši skaidri poezija tartum niekam nereikalinga krištolinė pilis užburia ir mane. Pats tvirtai atsistojęs ant žemės, labai gerai žinojęs ir žinąs, ko nori, dėl ko aukojęs bei aukojęsis, savo eilėse jis visdėlto yra gal net per daug nuo jos atitrūkęs, kartais efemeriškas, angeliškai skaistus, vertinantis vien tai, kas solidu — dažnai tai tampa pavojinga poezijai. Kartais man net pasirodo, kad jo eilėraščiui trūksta kaži ko, anot Sigmund Freud, esminio. Visai

priešingai nei Gintarui Patackui, kuriam tatai, man regis, dažnai smarkiai kliudo, o pastaruoju metu panašu, kad didžiulis spinduliuojantis falas užgožia patį poetą, ir jau nežinia, kuri galva ten labiau galvoja. Eugenijus galvoja ta galva, kuria ir turėtų pamėgint galvot poetas, gal net per daug kartais ja pasikliauja — o tai irgi kenkia poezijai. Betgi vedasi jis mus iš numirusių miestų rudenėjančiais laukais mitologinėn naktigonėn — ir aš, kokias bjaurystes berašyčiau, žinau, kad tai yra kelias, vienas iš daugelio sunkių kelių į sielos nuskaidrėjimą, — kas ir yra vienintelis tikslas:

temsta
kojas nutvilko atvėsus rasa
tai juk pradžia
kai apsėdom
ąžuolo kelmą ratu
kai žiūrim žemyn
ir žvilgsniai
nepakyla ligi mūsų
vėsoj susigūžę
tartum kažkas akylai
iš tamsos į pasaulį
žiūrėtų
mes klausom
o niekas
nuo mūsų minčių
nepabudo
„Naktigonė"

7. Nubudimai

Išties vargu ar kas gali prabusti nuo mūsų minčių, bent jau nuo mano, greičiau — užmigti. Bet vienas, nežinia nuo ko, prabudo — Sigitas Parulskis. Jaunas, smarkus. Piktas. Tikras seržantas. Gal kaip niekas kitas pajutęs gyvenąs griuvėsiuose:

kančia yra kas rytą nubusti
griuvėsiuose

purvinais pirštais
kruvinas pusplytes nuo slenksčio
kaktos nužarstyti
išdaužtus langus
išdžiūvusiom seilėm nuplauti
išlaužytą durų lapiją laikraščių
kumščiais užlopyt
kančia yra matyti
užspringusį laiką
pasikorusią šviesą
iššagintą veidrodį
kančia yra tikėti kad tavo
kančia gali prikelti griuvėsius
kad ji gali dvasią įskelti
mirusiems sielos daiktams
kančia yra žinoti
kad kiekvieną rytą nubusi
savo paties griuvėsiuose
ir kančia yra suprasti
kad negali nenubusti

„Griuvėsiai"

Gražus man tas kančiose bundantis Parulskis. Juolab, kad savo gyvenime nubudusių žmonių ne tiek jau daug buvau sutikęs, vis daugiau kaži ką sapnuojančių, vapančių per miegus. O nubudus šiaip ar taip reikės gyventi, kokius griuvėsius savyje ar aplink save beišvystum, reikės kažką daryti, kad šitaip nebūtų, surasti vietą daiktams ir žodžiams, atversti pasaulį nuo galvos ant kojų — savy.

Bet ką daryti, kai tiek maža mumyse harmonijos ir tiek daug destrukcijos, kai abejingumas, abuojumas tampa gyvenimo norma, o nuoširdumas mažu mažiausiai — įtartinas? Visdėlto reikia rašyti eilėraščius, kas bebūtų, — žinant, kad esi tik juokingas šnekėtojas, kurio klausosi tokie patys juokingi klausytojai, — dažniausiai irgi šnekėtojai. Nubudę. Bundantys. Slaptas ir niekam nerūpintis suokalbininkų ordinas, — atpažįstantys vieni kitus iš kelių žodžių... „Lietuvoje poezija

numirė" — vieną popietę rašytojų sąjungos kavinėje sušuko Sigitas Parulskis, ir aš suklusau. Negi išties? Tuo metu panašiai ir atrodė. Dabar sakau — ne, Sigitai, Lietuvoje poezija nenumirė, Lietuvoje poezija galutinai nubudo iš klaikios komos, o tai yra labai panašu į mirtį. Tai ilgai, o prieš trisdešimt metų, rodės, nepagydomai sirgusio ligonio labai skaudus nubudimas. Ir tu, užsimesdamas šią naštą ant pečių, pats tatai labai gerai, šelmi, žinai:

Jeigu kalba būtų medis
aš jį pasodinčiau
ir mirusių žemėj

jeigu kalba yra medis
mano rankos per trumpos
pasiekti jo vaisių

jeigu kalba bus medis
jo ugnis ilgiau šildys
negu pragaro liepsnos

„Kalba"

8. Tyla

Skaityk,
jei nori — cituok —
tik niekam — šiukštu —
neduok
— *nei Metmenim*,
nebent sėdmenim.

Šitokį raštelį — kalambūrą pridėjo prie savo eilėraščių pluošto Virgis Gasiliūnas, gal įdomiausias poetas iš šaunios Universiteto penkiukės (Daškevičius, Jakimavičius, Keleras, Landsbergis, Gasiliūnas), kai paprašiau duoti ką iš savo eilėraščių *mano žinion*. Vienintelis neišleidęs knygelės, — nenorėjęs. Gražus žmogus, aistringai besirūpinantis lietuvių literatūros

palikimu, užmiršdamas, kad jo paties puiki kūryba jau irgi tokia tampa. Kita vertus, ar reikia man čia ką kalbėti? Paklausykite patys:

Nakčia mes
esame
du karstai vienoje duobėj.

Pravertos girgžda durys
į nebūties radastom išpuoštą seklyčią —
ir bus absoliučiam akimirksny tylu:

mes esame
du karstai vienoje duobėj.
Čia juodas kaip dangus akmuo burnoj ištirpsta —

reikia
pamatyti — akys
pačios užsimerks, ir būsime visi kartu.

„laiko pojūtis" 1983-1985

Ir tai tikriausiai tėra vienintelė perspektyva būti kartu, nes vienišos širdys tėra vienišos širdys, ir joks vienišųjų širdžių klubas čia nepagelbės. Mes esame, kokie esame — susirinkę prie šermenų stalo motinai mirus, raudantys, rėkiantys, tylintys. Ir gal tylėti kilniausia. Nes tikriausiai visų kraštų išmintys byloja — žinantis tyli:

Pasakyk, jei žinai,
kas, už ką ir kodėl mus turėtų mylėt,
be tėvynės ir Dievo užaugusius —
vienus? — — —

Ir mūsų sielų ledynmetis tęsias —
nes ilgimės tik to,
ko negalim paliest
ir suprasti.

1984

Čia aš daug ko negaliu prišnekėt. Nenoriu. Verčiau taip pat patylėsiu. Tik prisipažinsiu, kad tie keli Virgio eilėraščiai, kai kurie kad ir skaityti anksčiau, man buvo ar ne didžiausias nejučia prabėgusios vasaros įspūdis — naujas, netikėtas. Staiga pasijutau apsivalęs, ramus. Tyla — jo eilėraščių žodis. Nesumeluotas pačiu buvimu:

gal taip reikia gyventi,

kai degantis miškas
sugrįžta į vėstančius delnus —
ten vaikas
žaidžia vystančiais
jurginų žiedais pelenuos,

o mes —
tylėdami —
vėją nutildome —
gęsta

ugnis ir tyla — mūsų motina,
audžianti gimtį ir mirtį.
Reikia gyventi:

darbą dirbant,
auginant vaikus

ir numirus.

1985

9. Vietoje pabaigos

Kaip jau minėjau, išvardyčiau žymiai daugiau nei dešimt pavardžių puikių jaunų poetų, kurių kūryba galėčiau remtis, rašydams šį rašinį. Pasirinkimas buvo beveik atsitiktinis. Belieka tik džiaugtis, kad Lietuvoje poezija gyvuoja ir visi tie aikčiojimai dėl grafomanų antplūdžio smarkiai peršėti. Kas dėl akivaizdaus skaitytojų sumažėjimo — tai natūralu, moteriškės

susidomėjo politika. Tad tegyvuoja vienišųjų širdžių klubas, į kurį, beje, mielai priimtume ir vieną kitą šaunią damą, jeigu tik norinčių atsirastų. Pavyzdžiui, Solveigą Daugirdaitę.

Tad dar sykį — tegyvuoja vienišųjų širdžių klubas, kurio nebus niekada!

Vilnius 1992

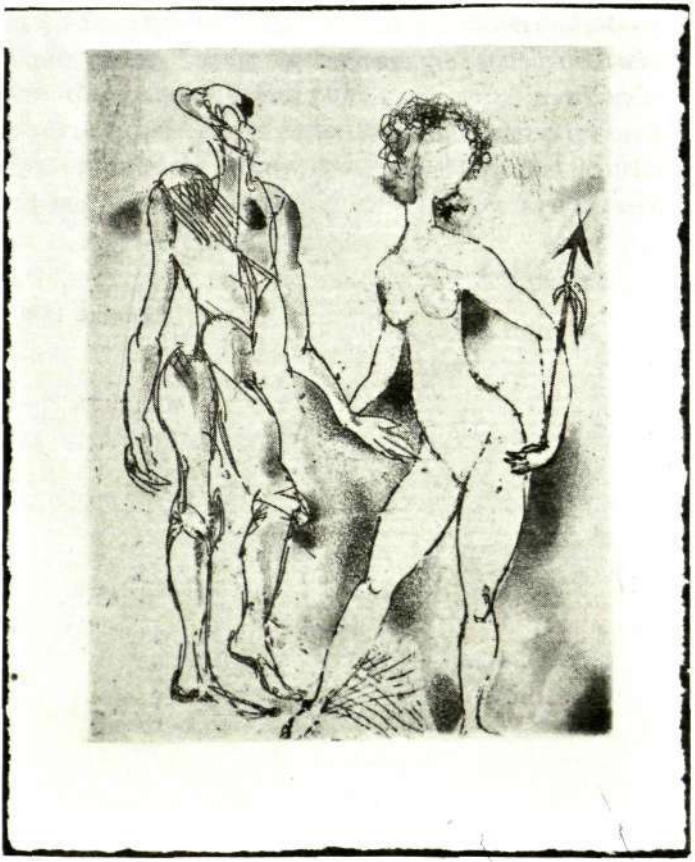

VAIKYSTĖS DIENORAŠTIS

ALFONSAS NYKA-NILIŪNAS

Dienoraščio raidės šaltam
Balandžio dienos pergamente:
Dabar Tu esi
Mano vaikystės skausmo
Padangė, kurioj aš buvau
Tavo vyturys.

Baltimorė, 1979

TRISTIA

Lyg gindamasis nuo tuščių laukų,
Užkeliu vartus. Pageltę lapai
Atsimuša į akmenis, į durų staktą.
Niekas nebeateis. Bet aš žinau, kad tavo
Akys ir plaukai dar tebedvelkia
Kmynais, ajerais ir duona.

Washington, 1984

REZIGNACIJA

Kodėl tu vis dar su manim kovoji?
Užmiršk ir neklausyk. Aš jau seniai esu
Kaip tas skurdaus peizažo paukštis,
Kuris, patelei mirus, nebeieško
Kitos ir vienišas ligi mirties dainuoja
Slėnio juodalksniams ir gluosniams.

1986.III.29

ŠERMENYS

Aš visada norėjau būti
Svetimas kaip paukštis, —
Amžinai su kauke
Prieš tavo vaidą. — Kas ten beldžiasi? —
Ne aš! Vaizduotėje aš atėjau į tavo baltus
Šermenis, ieškodamas kitos vienatvės,
Nes aš tikrai žinau
Tik kas yra žiema ir šaltis
(Bet tu vis tiek neliesk
Svetimo tau mano lobio).

Baltimore, 1988.VII.14

PASAULIS VEIDRODYJE BUVO

Pasaulis veidrodyje buvo
Šaltas, tuščias ir be meilės —
Kaip niekieno nemylimos
Mergaitės, brendančios per upę
Į kitą krantą mintys.

(Atsimeni namus, kurių verandoj
Perrišta viena akim berniukas skaitė
Lais d'Yonec *ir salės gilumoj orkestras*
Grojo Fausto pasmerkimą? *Tau*
Buvo vos penkiolika metų, Ištár).

Tada aš įžengiau į jį, nes neturėjau
Ką veikti, ir lig šiol
(Jei tu mane kada atmintum)
Nepajėgiau iš jo ištrūkti.

Baltimore, 1990

TU BUVAI PILKA KAIP PASKUTINIS

Tu buvai pilka kaip paskutinis
Kovo mėnesio trečiadienis, su marga
Išrūgomis dvelkiančia prijuoste, kruvinai
Suskirdusiomis rankomis ir jauno
Paukštvanagio akimis, — virtuvėje su apnešiotu
Stalu ir su puodynėmis lentynoj.

Bet aš vis tiek tave, — atleisk, jei dar gali, —
Nenorėdamas priimt tokios, kokia buvai,
Vadindavau Iseut la Blonde ir norėjau
Perkelti į savo šaltą knygų
Pasaulį, nes aš pats tuomet buvau
Tik ieškantis savęs beprasmis žodis, —
Dar ne žaizda, kuria dabar tapau.

Baltimore, 1991

NEMIGA

Dusliam arterijų ir venų
Sruvenime girdžiu, kaip žuvys
Kalba naktį ežere,
Kad mirė persenusi raudongerklė,
Kad mūsų taką į duris jau baigė
Padengti sniegas ir kad tavo
Raukšlėtoj rankoj dega
Raudona fuchsija — erdvės
Ir laiko antinomija — šaltam
Akiratyje besibaigiančios dienos
Ir mūsų antkapiui papuošti.

Baltimore, 1990.I.9

ŽIEMA VAIKYSTĖJE

Atmintyje prasimuša rytas:
Didžiulis balto popierio lapas
Ir varnos kojomis pasirašytas
Absurdiškas tavo kapas.

Baltimore, 1992

AMŽINAS GEDULAS

Aš esu tavo kūnas ir balsas,
Tavo kelionė į niekur,
Tavo dabar ir niekad,
Tavo apakęs vidudienį langas,
Kurį tu man palikai.

Baltimore, 1992.VI. 12

LIBERALAUS GALVOJIMO ERDVĖJE

VYTAUTAS KAVOLIS

Prieš trisdešimt penkis metus leidome *Lietuviškąjį liberalizmą*. Šiandien norisi suvesti naująjį šios tradicijos balansą, skaitytoją pakviečiant palyginti tai, kas šiandien galvojama, su tuo, kas rašyta tuomet.

I

Apie liberalizmą per paskutinius dvejus ar trejus metus Lietuvoje kalbėta daugiau negu bet kada anksčiau. Tai iš dalies bandymas suvokti „laisvėjimą", iš dalies Vakarų, į kuriuos norima galutinai įsijungti, liberalios demokratijos imitavimas.

Atsiranda ir oportunistinių elementų, siekiančių savo ankstyvesnių komunistinių ryšių nutraukimą įrodyti deklaracijomis apie „dvasingumą", „liberalizmą" ar „tautinę mokyklą".[1] Iš šio šaltinio ateina nemaža ir tuščiažodžiavimo, ir agresyvumo, kurie tiek gadina skelbiamų dalykų reputacijas, kad dažnai tiesiog nepatogu rimtai kalbėti apie bet ką idėjiška.

Lietuvoje daug sustingusios, mechaniškos retorikos, kurioje savaime suprantamais laikomi dalykai, apie kuriuos kaip tik reikėtų pagalvoti.

[1] 1992 m. pavasarį Vilniuje kažkurioje viešoje paskaitoje prasitariau, kad dažna dvasingumo invokacija Lietuvoje yra tapusi beveik *užtenkamas liudijimas, kad žmogus buvęs aktyvus partietis*. Auditorijai anaiptol neatrodė juokinga.

Diskusijose apie liberalizmą bando prisikelti ir XIX amžiaus vaiduoklija apie tariamą liberalų priešingumą religijai ar net moralinį indiferentizmą. Apie tai ypač burnoja Aukščiausios Tarybos deputatai, kurie, truputį pakritikuoti, ima muštis.[2] Šiandien ši retorika persipina su vėlesnės kilmės, bet turbūt kai kur stipriau jaučiama Vakarų baime. Pusėtinai autoritetingų žmonių nusiskundžiama, kad „Kai kurie talkininkai, kaip didžiausią vertybę, mums nori atnešti vakarietiškąjį liberalizmą, kurį mes laikome šiandieninei Lietuvai *ypač* pragaištinga dovana".[3]

Tarytum „vakarietiškas liberalizmas" turi būti į Lietuvą lėktuvais atskraidintas su muito prievole, tarytum jis neturėtų istorinių šaknų pačioje Lietuvoje! Į jas, tiesa, šiandieniniai *Lietuvos liberalai (išskyrus istorikus) ir patys nedaug kreipia dėmesio.* O juk liberalinė tradicija Lietuvoje turi savitų žymių — ne taip, kaip kai kur kitur, lietuviškasis liberalizmas nuo Daukanto, Basanavičiaus ir Kudirkos laikų buvo glaudžiai sutapęs su tautiniu atgimimu. Liberalizmas Lietuvoje nebuvo priešinamas nacionalizmui.[4] Šiuo metu tokio supriešinimo tendencijos turbūt stipresnės negu bet kada anksčiau, išskiriant nebent 1926 metus.

---

[2] Algirdas Patackas: „Purvinoji savimonė gimsta chaose, o chaosas, sumaištis yra iš velnio. Beje, liberaliai dūšiai chaoso būklė yra įprasta; iš čia jos atlaidumas purvinajai spaudai". *Šiaurės Atėnai*, 1990. VIII. 1, p. 1. Tai neperdaug toli nuo ankstyvesnio sovietinio liberalų kaip „supuvusių" apibūdinimo.

[3] Sigitas Tamkevičius, *Laiškai lietuviams*, 1992 m. sausio mėn., cituota iš *Akiračiai*, 1992 m. vasario mėn., p. 3. Mano pabraukta. „Vakarietiško liberalizmo" sampratoje pasitaiko ir gilų apsišvietimą liudijančių prošvaisčių: „ ‚Sietynas' išspausdino Vijono eilėraščių. ... Toks neva Vakarų liberalizmo piršimas... " Vytautas Ališauskas, *Literatūra ir menas*, 1990 balandžio 14, p. 2.

[4] Net ir Smetonos režimo laikais Juozas Tubelis, ministeris pirmininkas ir Tautininkų Sąjungos pirmininkas, „ ‚gerokai užpylė šalto vandens' visiems ‚griežtos linijos' reikalautojams. Sako, reikalaujate griežtumo, vaizduojatės pasidarysią lietuviškais fašistais, ar kuo panašiu, o juk pasižiūrėkite tiktai, ko jūs norite, ką siūlote, ir pamatysite, kad jūsų lūpomis kalba gryniausias liberalizmas. ‚Mes visi', — sakė, — *esame* liberalai iki kaulų smegenų: ir aš, ir prezidentas, ir jūs visi iki vieno!' ". Vincas Rastenis, „Kas tas lietuviškas nacionalizmas? (II)", *Santarvė*, 1956 m. gegužė-birželis, Nr. 3 (32), p. 129.

Liberalų galvojime reikia išryškinti ne tik jo globalinius, liberalizmą visur apibrėžiančius pagrindus, bet ir jo kultūrinius variantus, universalios idėjos istorinius dialogus su skirtingom visuomenėm, vienkartine jų savivokos raida, jų specifinėmis problemomis. Idėjinių laikysenų kokybė visada priklauso nuo gyvybės srauto, kuriame jos panardintos.

Bet kodėl (ir kam) demokratijos siekiančiame krašte reikėtų bijotis „vakarietiško liberalizmo"?

II

Atskirsime kelias liberalizmo plotmes. *Politinis* liberalizmas — specifiškai vakarietiškas reiškinys, kilęs daugiausia iš Viduramžių Europos miestų savivaldos, XVII amžiaus anglų filosofų ir po 30 metų karo įsitvirtinusių religinės tolerancijos nuostatų.

Liberalizmo turinys skleidžiasi istorijoje ir esti nuolat reviduojamas. Bet moderniojo (nuo John Stuart Mill) politinio liberalizmo pagrindinis principas yra teisinė valstybė, veiksmingai užtikrinanti visiems joje gyvenantiems galimybę savo laisvais apsisprendimais plėtoti savo pačių žmogišką charakterį, kūrybinį potencialą ir veiklą visuomenėje, neatimant tų galimybių iš kitų dabar ir ateityje.[5]

Politinio liberalizmo charakterį galima tiksliausiai apibūdinti jo santykiais su kitais moderniosios visuomenės elementis. Visada liberalizmas, kuris visa pradeda ir baigia individu, yra tiesioginė priešprieša totalitarizmui.

Demokratijos liberalai ir reikalauja, ir jos faktinį veikimą dažnai kritiškai vertina. Liberaline demokratija paprastai laikoma sistema, kurioje lygiųjų sutarimu susidariusi dauguma valdo, bet įstatymais saugoma visų mažumų teisė ne tik savaip gyventi (nedarant žalos kitiems), bet ir dalyvauti normaliuose vi-

[5] „Ir ateityje" reiškia, kad liberalai nepripažįsta net ir laisvų apsisprendimų, kuriais atimama galimybė ateinančioms kartoms laisvai apsispręsti; ir laiko kontroliuotinais tokius veiksmus, kuriais dabar gyvenantys išnaudos gamtinius išteklius, nuo kurių priklauso ateities kartų gerovė.

suomeninės veiklos procesuose. Jeigu demokratijoje negerbiamos mažumų teisės arba jeigu rinkimų rezultatus apsprendžia vienos partijos jau prieš rinkimus turima jėga ar finansiniai ištekliai, — liberalai tokią demokratiją kritikuoja.

Liberalizmas dažnai, ypač Europoje, siejamas su kapitalizmu. Kapitalizmo ideologinė gynyba XIX amžiuje buvo žinoma ekonominio liberalizmo vardu. Bet politinį liberalizmą, t.y. liberalinę demokratiją ir jos vidinę kritiką, reikia nuo kapitalizmo skirti.[6] Tas pats laisvo pasirinkimo mechanizmas ir demokratijoje, ir kapitalistinėje rinkoje. Bet visai kitokia viešosios moralės samprata.

Rinkoje tepripažįstama pareiga gerbti nuosavybę ir vykdyti kontraktus. O liberalinė demokratija įsišaknijusi *kolektyviniame įsipareigojime saugoti individą* — anksčiau nuo organizuotų jėgų, vėliau ir nuo „natūralių nelaimių" — ir bendromis jėgomis nusižiesti asmenybės integralumą, kiek jį reikia ginti, ginančias institucijas. Rinka žmones jungia techniškai, bereikšmiais ryšiais, liberalinė demokratija skleidžiasi kaip tarpusavyje įsipareigojusių individų bendruomenė. Kai rinka iš individo atima visapusiško žmogiško vystymosi galimybes ar lygias teises, politiniai li-beralai įsipareigoja tas galimybes ir teises demokratiniais sprendimais grąžinti.

Priemonės, kuriomis demokratinės visuomenės organizuoja praktinę pagalbą jos reikalingiems savo gyventojams, šiais laikais vadinamos gerovės valstybės vardu. Tiksliau būtų sakyti — individui padedanti valstybė, nes dėmesys čia kreipiamas ne į gerovės gamybą, bet į tam tikras garantijas, kad individas neprarastų materialių galimybių visuomenėje plėtoti savo indi-

[6] „Laisvoje rinkoje nėra išnaudojimo", rašė Algirdas Degutis *Atgimime* 1990.07.25 — 08.01, p. 5. Nors vėliau tokie savo naivumu žavūs pareiškimai pranyksta, Lietuvoje politinių liberalų galvoseną šiuo metu taip veikia XIX amžiaus pirmosios pusės ekonominio liberalizmo modeliai ir šiaip jau net su šiandienine kapitalizmo praktika mažai ką bendro turįs teorinis galojimas, jog atrodo, kad Lietuvos politiniams liberalams labiausiai trūksta *politiškumo.*

vidualybę.[7] Bet laikykimės įsisenėjusio, nors kartais ir pagrįstai kritikuojamo termino.

Gerovės valstybė, *užtikrinanti visiems jos gyventojams* — ne vien piliečiams — pragyvenimo, medicininės pagalbos, švietimo minimumą, sauganti šeimą, aplinką, kultūrą, liberalams atrodo šiandieninėje visuomenėje būtina sąlyga individo laisvei (bei socialinei taikai ir ekonominei gerovei). Ir demokratija, ir gerovės valstybė socialdemokratams visų pirma žada pajamų ir galios lygybę, apsišvietusiems konservatoriams — socialinę taiką, o liberalams — galimybes visiems plėtoti ir visuomenėje išreikšti, neskriaudžiant kitų, savo individualų žmogiškumą. Dėl žmogaus moralinės vertės ir teisinės lygybės šios trys grupės, apskritai tariant, sutaria ir šia prasme gali būti laikomos „plačiąja demokratine koalicija".

Bet gerovės valstybės (ir apskritai bet kokio administracinio aparato) peraugimas stiprina žmonių gyvenimo biurokratinės kontrolės pavojų, ir tai liberalams tenka kritiškai vertinti. *Žmogiškų galimybių vystymuisi adekvatus laisvės ir gerovės santykis* politiniams liberalams — esminis kriterijus.

Liberalai gina ir visų religinių bendrijų lygias teises veikti bei laisvai skleisti savo galvoseną visuomenėje, ir visų individų teisę „įsijungti" ir „išsijungti" — apsispręsti, kokiai bendrijai *ir kokiomis sąlygomis* kas nori priklausyti ar nepriklausyti, su ja bendrauti ar nebendrauti, ką nors iš jos pasiskolinti ar atmesti.[8] Demokratijoje individas nustato savo dalyvavimo bet kokiame kolektyviniame reiškinyje sau moraliai priimtinas ribas.

---

[7] Daug komiškų galimybių atsiveria galvojant, kad davus visiems žaisti kompjuteriais ir bastytis po pasaulį bus savaime pasiektas aukštesnis žmogiškumo laipsnis.

[8] Simboliškai svarbus buvo kanadiečių menonitų bandymas įsteigti koledžą Panevėžyje. Užuot savo laikyseną pagrindusi individų teise apsispręsti, ką steigti ir kur studijuoti (jeigu išlaikomas reikiamas akademinis lygis), Lietuvos vyriausybė pripažino vienai religijai teisę nulemti, ką kitos religijos gali ar negali daryti. Iš gėdos Lietuvą išgelbėjo tik Klaipėdos miesto valdyba, nusprendusi, kad koledžo priėmimas į Klaipėdos universiteto struktūrą yra universiteto vidaus reikalas.

Žmogus gali įvairių savo laisvės dalių ir atsisakyti. Bet tik ne vidinio balso, sprendžiančio, kokiomis sąlygomis ir kokiais atvejais individo laisvė sugrįžta individui.

Jeigu kuri nors bendrija užsimoja kontroliuoti žmonių, kurie savanorišku apsisprendimu tokiai kontrolei nepasiduoda, gyvenimą, liberalai gina nepasiduodančių teises ar, tiksliau tariant, *teisę nepasiduoti*. Nemanau, kad šis principas būtų nereikalingas posttotalitarinėms ar šiaip dėl daug ko nesutariančioms visuomenėms. Individo teisė dalyvauti kolektyve, jam nepasiduodant, kaip tik atveria galimybę skirtingiesiems sutarti dėl visiems bendrų, visų savigarbą išsaugojančių moralinių pagrindų.

Laisvo apsisprendimo svertais liberalai vertina ir nacionalizmą. Kiek tauta išreiškia jos narių apsisprendimą šitaip, o ne kitaip save suvokti, — tiek ginamos jos teisės į politinę ir kultūrinę nepriklausomybę. Bet jeigu užsimojama autoritetingai nustatyti, kas tautai priklauso ar nepriklauso, ką tautos nariai turi ar ko negali rasti savo sieloje, ir paneigti normalias žmogaus teises tai tautai nepriklausantiems ar nenorintiems priklausyti, — liberalai gins individų teises ir visų pirma teisę apsispręsti, kaip būti žmogumi. Kolektyvas gerbtinas tik tiek, kiek jis gerbia individus, jų proto, sąžinės, gyvenimo įvairovę. Liberalinėje demokratijoje priimtinas tik pliuralistinis, etniškai neribotas, o ne asimiliacinis, „etniškumą valantis" nacionalizmas.

Ir religinių, ir etninių grupių santykiuose liberalai linkę manyti, kad demokratinės visuomenės moralinį lygį apsprendžia ne tai, kaip joje jaučiasi dauguma, bet kaip joje elgiamasi su mažumomis. Tai, kaip elgiamasi su mažumomis, yra išbandymas to, kaip bus elgiamasi ir su dauguma, kai ji praras savo galią.

Bet iš tikrųjų ginamos ne mažumų ar daugumų, o individo teisės. Liberalizmas nėra mažumų koalicija. Ir daugumai priklausantį individą reikia ginti, kai tie, su kuriais jis susitapatina, užsimoja jai atimti galvojančio žmogaus prerogatyvas.

Bendrieji politinio liberalizmo bruožai — normatyvus, vertybėmis pagrįstas pragmatizmas, laisvas individualaus proto naudojimas visuomenei ir visoms jos institucijoms reformuoti.

Skirtingų poreikių ir galvojimo būdų balansavimas klausiant, ko reikia, kad galėtų egzistuoti bendruomenė, pritaikyta individų įvairovei.

III

Politiniam liberalizmui svarbiausia visuomenės santvarka ir dalyvavimas joje, žmogaus santykis su institucijomis. *Kultūriniams* liberalams reikšmingiausias moralinis sąmoningumas ir jo išraiška, žmogaus santykis su idėjomis, su kitais žmonėmis ir savimi.

Kultūrinio liberalizmo ištakos Vakarų civilizacijoje — Sokratas, kai kurie krikščioniško galvojimo elementai.[9] Analogiškų laikysenų galima rasti ir kitų iki šiol išlikusių civilizacijų istorijoje — kinų neokonfucionistų galvojime (Wang Yang-ming),[10] japonų Heian eros aristokratų kultūros „liberaliame klimate",[11] hinduizmo (ir Gedimino) prielaidoje, kad visi keliai veda į Dievą; net islame iki IX amžiaus, o iš dalies ir iki XVI amžiaus, pripažintame *ijtihad* principe kad galima naudotis individualiu protu religinių įstatymų interpretavime.[12]

Lietuvoje kultūrinis liberalizmas pradeda diferenciuotis nuo politinio XX amžiaus pirmajame dešimtmety — su Vydūnu ir Čiurlioniu (bei vėlesniuoju Biliūnu), vėliau su Krėve, Šeinium, Sruoga. Platesne, filosofiškai neprecizuota prasme kultūrinis liberalizmas maždaug atitinka tai, ką *Sąmoningumo trajektorijose* esu pavadinęs „nepriklausomu žmogumi lietuvių istorijoje".

[9] Charles Frankel, „Does Liberalism Have a Future?",Research Institute on Institutional Change, *The Relevance of Liberalism* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1978), p. 97-120.

[10] Wm. Theodore de Bary, *The Liberal Tradition in China* (Hong Kong: The Chinese University Press, 1983).

[11] William E. Naff, „Cultures and Climates of Liberality in Japanese Court Literature", *Comparative Civilizations Review*, No. 7 (Fall, 1981), p. 27-44.

[12] Wael B. Hallaq, „Was the Gate of Ijtihad Closed?", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 16 (March, 1984), p. 3-41.

Pabandysime apčiuopti du kultūrinio liberalizmo aspektus — jo vertybines orientacijas ir galvojimo būdą. Liberali kultūros samprata — arba „liberalizmas kaip dvasinio gyvenimo forma" — šiandieniniam vakariečiui reikštų tokias vertybines orientacijas:

1) *Individo sąžinės primatas* — vidinė būtinybė viską patikrinti savo paties moraliniais vertinimais.

2) *Ieškančiųjų tiesa* (pasinaudojant Antano Škėmos įvaizdžiu): siekimas giliau įžvelgti, teisingiau suprasti — normalus ne vien jaunuolio, o subrendusio, vis bręstančio žmogaus stovis, tinkamas visam gyvenimui.

3) *Skirtingumų, kaip žmogiškosios galimybių skalės atskleidimo ir išbandymo, pripažinimas.* Alternatyvų išbandymas visuomeninėje veikloje ar kultūrinėje vaizduotėje — bet ne kito žmogaus sąskaita — padeda išsiaiškinti, kas ką žmogui reiškia. Tai ne antropologinis reliatyvizmas, kuriam viskas tiek pat reikšminga ar nereikšminga, kaip bet kas kita. Liberalų galvojimui būdingesnis pliuralizmas, kurio tikslas — ne savyje, kaip kokiam egzotikos muziejuje, izoliuojantis, bet tarpusavyje komunikuojant, ištirti skirtingų gyvenimo ir galvojimo būdų tiesas, žaismą, tragiškus likimus.[13] Tik tuo pagrindu įsivaizduojamas nepriverstinis tarpusavis domėjimasis, liberalios demokratinės visuomenės (ir liberalių tarptautinių santykių) „dvasia".

4) *Aktyvi ištikimybė tam, kas konkrečiam žmogui ar žmonių bendruomenei brangiausia*, ginant kiekvieno žmogaus ar bendruomenės teisę į tai, kas jam ar jai sava — jų individualius ar kolektyvinius identitetus.

Kultūriniam liberalui būdingas savo ribas suvokiantis *taip, bet* galvojimo būdas:

[13] Klaikiai abejotina tokia „kultūrinės demokratijos" (ar „autonomijos") samprata, pagal kurią kiekviena ideologinė bendruomenė sukuria mokyklų ir kultūrinių institucijų sistemą, kurioje uždaro savo vaikus, o valstybė visas šias sistemas finansuoja pagal kiekvienai grupei priklausančių galvų skaičių. Tai pagrįsta galvojimu, kad kultūros egzistuoja kaip uždaros sistemos, ir tiesiog griautų (lebanizuotų) modernią demokratinę visuomenę.

— Kritiškumas ir sau, ir santykyje su visais kultūros reiškiniais (visų pirma sau, nes, tik save iškritikavus, galima sąžiningai kritikuoti kitus). *Bet* nuoseklus kritiškumas turi atpažinti ir savo ribas, klausti: kur prasideda tai, ką verta gerbti. Skeptiško, jokiai institucijai netarnaujančio intelektualo pareiga yra ne vien kritikuoti: neatpažįstant to, kas verta pagarbos, deformuojama vertinimo galia.

— Liberalų moralinė logika apskritai pasitiki individo pajėgumu, savo protu interpretuojant tekstus ir patirtį, tiksliau suprasti savo atsakomybes ir savo veiksmų pasekmes ir todėl atsakingiau elgtis. Blogio šaltinis racionalioje perspektyvoje — proto neišsivystymas, nepakankamas jo naudojimas individo ar kolektyvo veikloje ar baimė vykdyti, ką protas atpažįsta esant reikalinga ir teisinga, ir neprotingas proto ribų nesupratimas.

Veiksmų pasekmes ir tikslų sąryšius suvokiantis racionalumas reikalingas visur. Visi (nors ne vienodai įžvalgiai ar balansuotai) yra pajėgūs spręsti, kas jų situacijoje reikalinga ir kas apskritai žmogiškai teisinga. Šiuos įsitikinimus šiandien vėl verta ginti ir prieš lokalinio ar regioninio fundamentalizmo ledynus, ir prieš anomiško postmodernizmo madas.[14]

Bet racionalumo, kaip ir bet kurio vieno principo, liberalaus galvojimo erdvėje neužtenka. Racionalumas adekvačiausias, kai jis veikia nuolatinėje dialoginėje įtampoje su kitomis galvojimo kryptimis — anksčiau ypač anglosaksų kraštuose, o kai kur ir dabar su neautoritetine religija (iš kurios galbūt atsinešta išliekančios atsakomybės už savo veiksmus sąmonė), XVIII amžiaus pabaigoje su romantizmu (jau John Stuart Mill laikė „jausmo kultūrą" tiek pat svarbia žmogaus tapsme, kaip ir intelekto vystymąsi),[15] XX amžiuje su psichoanalize, egzistencializmu, sociologija, hermeneutika, feminizmu, kultūros kritika — bet kokiu atvirų ribų mąstymu.

[14] Ernest Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion* (London: Routledge, 1992).

[15] Nancy L. Rosenblum, *Another Liberalism: Romanticism and the Reconstruction of Liberal Thought* (Cambridge: Harvard University Press, 1987).

Paminėtina speciali grožinės literatūros svarba liberalams — Lionel Trilling *Liberali vaizduotė*, iš grožinės literatūros semianti konkretesnį skirtingos žmogiškos patirties pajutimą, doktriniškai nenormuotą domėjimąsi kitais.

— Kultūrinis liberalizmas kvestionuoja dogmatizuojančią laikyseną bet kurioje srityje. *Bet* jis neabsoliutina ir pats savęs, nereikalauja savo galvojimui monopolio, žinodamas, kad yra pasaulis bei žmogus ir už žodyno ir logikos ribų, ir vienas kuris nors kalbėjimo būdas nei pasaulio, nei žmogaus neišsems.[16]

Liberalizmas — moderni vakarietiška laikysena, pripažįstanti ir sekuliarinės, ir religinės galvosenos autentiškumą bei teises, ir vieną, ir kitą galvojimą išlaisvinanti iš juos abu lygiai deformuojančio polinkio *viskam dominuoti;* multikultūrinė vaizduotė, bandanti suprasti skirtingų tradicijų įžvalgas ir reikalavimus, — *bet* paliekanti individui susivokti, kas ir kiek iš tų tradicijų jame ar joje spontaniškai kondensuojasi.

— Liberali kultūra įmanoma tik prileidžiant ontologiją, kurioje žmonių egzistencijos tvarka kyla iš spontaniškos daugelio savo „natūralius polinkius" išreiškiančių elementų sąveikos, *bet* iš sąveikos, kuri nuolat sąmoningai apsvarstoma, vertinama, reformuojama ir praktiškesnių rezultatų, ir teisingesnės santvarkos siekiant, ir tik tuo būdu virsta „tradicija". Reikia daug dirbtinumo, kad žmogus visuomenėje galėtų būti natūralus (Rousseau). Bet idėjos ne kaip įsakymas atsirasti, o kaip interpretacija to, kas atsiranda, perspėjimas, kas gali būti.

— Individo laisvė yra pagrindinė liberalizmo sąvoka, — *bet* jeigu vienų laisvė atima kitų galimybę „būti žmonėmis", plėtoti savo žmogiškąjį potencialą, arba jeigu žmonės patys savo laisve taip naudojasi, kad jų žmogiškumas nuskursta ir jų potencialai neišsivysto, — liberalai jaus atsakomybę pirmieji tokią laisvę kritikuoti.

— Svarbiausia — kas reikalinga dabar ir čia. *Bet* kas reikalinga dabar ir čia, tampa įkyrių smulkmenų sankrova arba

[16] Teologiškai kultūrinis liberalizmas galėtų būti išreikštas nuostata, kad Dievas nėra tokia ribota būtybė, kad Jį galėtų kontroliuoti kurios nors apie Jį kalbančių žmonių grupės kalbėjimo būdas.

ištirpsta abejotinybėse, jei nesuvokiama dabarties įsišaknijimas praeityje[17] ir jei neturima atsakomybės už vienokią ar kitokią ateitį sampratos.

— Individuali ar kolektyvinė patirtis, kurioje stengiamasi suprasti, ką ji reiškia joje dalyvaujantiems. *Bet* ir nuolatinis kiekvieno partikuliarumo vertinimas pagl tai, kiek jis prasmingas ar kenksmingas jame nedalyvaujantiems. (Transcendencijos kaukės: globalinis sutarimas, perspektyvų suma ir savo gelmės nuojauta.)

Individas — *bet* su nepakeičiamo reikšmingumo kitiems individams elementais. Kas dainuos tau mano dainą, kai manęs nebus?

Galutinis kultūrinio liberalizmo kriterijus — *adekvatus laisvės ir žmogiškumo balansavimas, kad laisvė būtų pergyvenama (leistųsi būti pergyvenama) kaip saveş koregavimo procesas.* Politiniam liberalizmui reikia, kad galėtų egzistuoti visuomenė, pritaikyta individų įvairovei; kultūriniam liberalizmui, kad apie save prabiltų individai, kuriems rūpi išsiaiškinti, kur patikimiausiai kondensuojasi tokių, kaip jie, žmonių būtis[18]. „Juk liberalizmas, kaip nuolatinis asmenybės laisvėjimas..."[19] Taip, bet ir išsilaisvinančios asmenybės

[17] Tradicinis draugiš kas, ne indiferentiškas ir ne antagonistinis lietuviškojo liberalizmo santykis su savo tautos istorine praeitimi galėtų padėti išspresti kai kurių kitų liberalizmo variantų istorinės dislokacijos problemą. Bet lietuviai apskritai turi tendenciją orientuotis vien į savo pačių istoriją. Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, Irena Šutiniené, „Istorinė lietuvių atmintis (empirinės charakteristikos)", *Filosofija, sociologija*, 1991, nr. 1(40), p. 77-87. Ir dabar Vilniaus universitete nesiruošiama visuotinės istorijos tyrinėjimams.

[18] Pastovios asmenybės ištirpimas būtų smūgis visam liberalinės kultūros statiniui. Bet asmeninį ar kolektyvinį identitetą šiandieniniai liberalai greičiau linkę suvokti ne kaip riešuto branduolį, apsuptą kietu apsauginiu kiautu, bet kaip tam tikrą daugelio kultūros srovių susitikimo tašką, kuriame kondensuojasi išliekanti to individo ar kolektyvo egzistencijos reikšmė. Prie kondensacijos taško kruopštesnis analistas dar pridurtų specifinį, tam individui ar kolektyvui būdingą visų jį veikiančių kultūros srovių transformacijos mechanizmą, jo *interpretatio graeca*. Šiandieninis identitetas: kondensacijos taškas su savitu transformacijos mechanizmu.

[19] Viktoras Makoveckas, *Žaltvykslė*, 1990, nr. 2, p. 1.

identifikacija arba jos darbo, meilės, kritiškumo ir ištikimybės intersekcijos taškai.

Kultūrinis liberalizmas maždaug atitinka tai, ko siekiama *liberal education*, humanistinėse studijose. Tai nereiškia, kad liberalai nekritikuoja tai, kas kartais humanistinių studijų vardu daroma (ideologinė indoktrinacija, madingi kultai). Kultūrinis liberalizmas neturi tokios institucinės išraiškos suaugusių žmonių gyvenime, kaip politinis liberalizmas — liberalinėje demokratijoje. Gal tik bendro pobūdžio kultūriniai žurnalai (ir retkarčiais su jais susieti nepriklausomų žmonių sąjūdžiai) panašėja į kultūrinio liberalizmo institucijas suaugusiems.

Kaip visa tai gali atrodyti trapu pasaulio audrose ir virš beprasmybės bedugnių! Iš nuosaikios, balansuojančios liberalų laikysenos turbūt nekyla ir tos reikšmės, kurios ugningomis raidėmis sudrasko istoriją, ir tos, kurios paliks kiekvienam asmeniui uždariausios, nepasakomos net ir sau. Bet liberalumas padeda skirtingiesiems surasti, kas juos įgalina tarpusavyje komunikuoti, pasijusti vienos kultūros, vienos žmonijos dalyviais. Ne taip svarbu, kiek daug, ar kiek mažai jų pasaulyje yra.

Šitaip suprastas kultūrinis liberalizmas galėtų ir nebijoti šiandienos tarptautinio masinių komunikacijų srauto, ir likti pajėgus jį kritiškai vertinti.

IV

Kultūrinis liberalizmas nebūtinai įsišaknijęs tuose, kuriuos galima laikyti politiniais ar juo labiau ekonominiais liberalais. Kultūriniams liberalams apskritai gresia indiferentizmas bet kokių institucijų atžvilgiu. Liberalizmas taip pat nesutampa ir su bet kokiu griežtu dešiniųjų ir kairiųjų atskyrimu.

Kritinio proto naudojimas visuomenei ir visoms jos institucijoms reformuoti politinius liberalus pastato tarp kairiųjų. Dešinieji pasikliautų tradicijos ir jėgos jungtimi, „autoritetu". Apskritai palankus požiūris į modernųjį kapitalizmą politinius liberalus priartina prie šiandieninių dešiniųjų. Kairieji daugiau

tikėtų valstybiniu planavimu, kolektyvine racionalizacija. O liberalų moderuotumas, sutarimo su kitaip galvojančiais ieškojimas, individo teisių gynimas juos atskiria ir nuo tradiciją absoliutinančios dešinės, ir nuo utopijas įgyvendinančios kairės. Šiuo atžvilgiu liberalai „vidury".

Gal, jeigu reikėtų apibūdinti „tikrą" liberalą, turėtume jame ieškoti ir kairės, ir dešinės, ir ypač vidurio žymių. Vienuose daugiau dešinės, kituose daugiau kairės — tačiau liberalams nei kairė, nei dešinė neturėtų būti visiškai svetima, kvailių pajuokai skiriama blogybė. O už vis svarbiau moderuotumas, individo teisės, demokratinės santarvės paieškos.

Dešinės ir kairės sąvokos išvis netinka kultūriniams liberalams, kurie gali būti apibūdinti tik kaip priešprieša bet kokioje tradicijoje jos ortodoksams. Skirtingų tradicijų liberalai šiandien dažnai artimesni vieni kitiems, negu tos pačios tradicijos liberalai jos ortodoksams. Ir tai vienas iš gražiausių dalykų šiandieninėje mūsų būtyje.

O jeigu reikėtų vienu sakiniu pasakyti, ką laikau bendra ir kultūriniams, ir politiniams liberalams, tai būtų: pagarba žmogui praktiškoje, pasaulį suprantančioje perspektyvoje.

Galutinis skirtumas tarp politinio ir kultūrinio liberalizmo yra tas, kad politiniai liberalai turi veikti *politiškai*, formuoti koalicijas, ruošti programas, kurios apeliuotų į kiek galima platesnius visuomenės sluoksnius, už tas programas agituoti, įtakoti valdžią.

Kultūriniam liberalui užtenka dirbti savo darbą, nesileisti būti kitų trukdomam ir *pačiam nepagesti.*

DEKLARACIJA NIDOJE

AIDAS MARČĖNAS

aš deklaruoju vasaras ir taiką
ir rudenų panoramas
ūmių pavasarių nesaiką
ir skambančias pavidalais žiemas

aš deklaruoju žiedlapius ir sniegą
ir sodų apleistų slaptus vaisius
stiklo karstus ir karalaičių miegą
jų šypsenas ir bučinius vėsius

aš deklaruoju šaltą spalio mirtį
erdvėj bežadėj nokstančius vaizdus
žodyno gelmę aukštą žaibo mirtį
putotą deivę žvelgiančią į mus

aš deklaruoju kuriantį nedarbą
žaidimą kuris vyksta ištisai —
rami šviesa užlieja mano kalbą
virš jūros skrieja paukštis kažkoksai

SKURDO ANGELAS ALPSTANT GEGUŽIUI

skurdo angelas alpstant gegužiui
tyliai atskrenda rytmečio pilnas
ir su saule pažadinti paukščiai
siuva rūbą jam aukso balsais

skurdo angelas krinta į slėnį
ir liepsnojantis jo kalavijas
narsiai atkerta vaiskų peizažą
pro pražydusias ievų šakas

apdainuotą kvailių ir poetų
apskaičiuotą namų šeimininkių
jį vidudienio šunės aploja
ir klaidina languos atspindžiai

kolektyvinio sodo namelyj
skurdo angelą regi mergaitė
kai bežaisdamas saulės zuikučiais
po pietų jis užminga su ja

skurdo angelas nieko neprašo
skurdo angelas nieko nesiūlo
nemaldautas nelauktas nebūtas
jis ateina ir stovi kertėj

vakarop grįžta vyras per pievą
ir sustoja staiga palytėtas
skurdo angelo — saulėto vėjo
pro pražydusių ievų šakas

POETAS IR APOLONAS

nubudau į aukštą dangų
marių maurai galvą dengė
kūną supo lengvos bangos
krantas mano žvilgsnio vengė

taip gulėjau žodžiai tvenkės
vėjas ginė baigštų kirą
kranto grožiui nusilenkęs
rimavau pasaulį tyrą

o krantu jaunuolis ėjo
ir nelyg iš paukščių tako
į mane pasižiūrėjęs
tartum vėjas sukuždėjo:
— išmestą medūzą plaka —
ir lengvu žingsniu nuėjo

kiras suko naują ratą

LOVE STORY

aš tikriausiai mylėjau tave
prieš penkiolika tūkstančių metų
po penkiolikos tūkstančių metų
aš gal būt dar mylėsiu tave

kaip akmens amžiaus senas žynys
aš dabar tau tikriausiai meluoju
nemeluoju tiktai pakartoju
ką man šneka ugnim židinys

tyliai žaisdamas veidu tavuoju
kuris sens o po to sutrūnys
bet ne tai
aš dabar tau meluoju

po penkiolikos tūkstančių metų
aš gal būt dar mylėsiu tave
kaip tikriausiai mylėjau — deja
prieš penkiolika tūkstančių metų

RADAUSKO NUŽUDYMAS

viešnia blondinė įžengė į salę
sesuo šaltoji laimėj ir varge
parklupus prieš šmaikštaujantį karalių
jam sukuždėjo bėkime drauge

iš šito baliaus lėkšto ir neverto
tų pastangų mes būsime kartu
akacijos putos skambės išgertos
sidabro taurės siunčiamos ratu

ten arfom gros šviesusis Apolonas
Neronas Romą tau padegs gražiai
ir aukštins žvakę žydinčio kaštono
su angelais giedodami gaidžiai

karalius baigė grakštų anekdotą
ir jam paplojo draugiška svita
ir kaliniai kvatojosi už grotų
ir verkė duona tinginiui skirta

pro vyno taurę aušo rojaus dugnas
fontaną smaugė vandenų jėga
o jis šypsojos pergalingai liūdnas
aukštam krėsle tapytame Degas

TUŠČIA ERDVĖ

tyliai tyliai girgždėdamos durys prasiveria: metas
baltas sningantis mirgantis laiškas senamiestį kloja
priešaušris nerealus ir praeivis toks retas
tarytum kaimynų šuva kur kas rytą aploja

traukiniai tolimoj stotyje ir dispečerė trankos
medžiuos varnoms miegot dar minučių penkiolika
/leista
žadintuvo ugny dar kažkas kažką laiko už rankos
neskubėdamas busti į savo buvimą apleistą

Arkikatedrą tartum iš sniego pernakt nulipdytą
troleibusą apytuštį tuščią apyaušrio aikštę
tegul temstančios akys ilgai dar regės šitą rytą
kai tik sniegas tvarus o įstatymas nieko nereiškia

skurdui bundant aplink tuščios sielos ir tuščios
/vitrinos
tuščias skrandis tuščiai snaigės krisdamos sukas ir
/sukas
tuščias pieno dėžes krauna drūtas ir tuščias vaikinas
tuščioje erdvėje kur paklystų ir Piteris Brukas

tuščia jo! viršum Užupio tvenkias neauštantis rytas
gal tik tiek kad pabrango degtinė degtukai ir duona
gal tik tiek kad esu į pasaulį giliau išvarytas
nei galvojau anksčiau. . . tuščias sapne — usnie ir
/aguona

IŠĖJIMAS

Vynas virto actu.
Kraujas tapo tulžim.
Visko buvo apstu.
Tai ir reikia grąžint.

Reik grąžinti skolas
negyventų dienų.
Į vienatvės salas
Nubudau. Išeinu.

Bus kelionė ilga.
Nebegrįšiu daugiau.
Tau atrodys — liga.
Tebūnie. Aš baigiau.

NUVARGUS PO ŽYDINČIOM IEVOM

Nuvargus po žydinčiom ievom
laikas sustoja.
Vaikas nubėga per pievą.
Šunelis loja.

Akimirksnyj sutelpa toliai,
žiedlapiai krenta.
Perbraukia plaukus senolė:
— sūneli, gyventa.

RYTAS PRIE MARIŲ

Viešpatie, jau rytas.
Skrieja baltas paukštis.
Amžiams išvarytas
nežinau ko šauktis.

Nerandu aš kelio
šitoje kelionėj.
Šaukčiausi, bet gelia
šaltis, abejonė.

Ir nereikia šauktis
vėjuose. Kaip tyliai
skrieja baltas paukštis.
Nuo tavęs per mylią.

TAUTOS SAMPRATA VYDŪNO TEOSOFINĖJE SISTEMOJE

REGIMANTAS TAMOŠAITIS

Imantis tyrinėti Vydūno kūrybinį palikimą, kyla klausimas — kiek šis tyrinėjimas gali būti teoriškai vertingas ir aktualus? Juk visa savo kūryba Vydūnas išreiškia gana paprastą, net primityvią evoliucionistinę schemą, pateiktą teosofinės doktrinos šviesoje. Jo raštai — variacijos viena tema, deklaratyvus spiritualistinių tiesų dėstymas. Dažnas laikosi nuomonės, kad Vydūnas buvo neoriginalus mąstytojas, tiesiog teosofinių tiesų propaguotojas Lietuvoje, E. Blavatskajos epigonas.

Iš dalies tai tiesa, tačiau Vydūno kūryba yra unikalus fenomenas tuo, kad joje keistu būdu susikryžiuoja įvairiausios Vakarų bei Rytų kultūrų filosofinės, religinės bei mokslinės minties trajektorijos. Tai gnosticizmas, neoplatonizmas, įvairios misticizmo rūšys, religiniai Rytų ir Vakarų mokymai, filosofinis idealizmas, taip pat naujausių laikų pozityvistinės, kultūrologinės, istoriosofinės, sociologinės ir t.t. idėjos.

Šiame idėjų konglomerate teosofija funkcionuoja ne kaip prioritetinė pasaulėžiūrinė koncepcija, pasižyminti pažiūrų sistemos apibrėžtumu, o kaip selektyvinis bei sinkretizuojantis metodologinis principas, kuriuo įvairaus spektro idėjos yra redukuojamos į gana nesudėtingą pasaulėžiūrinę schemą. Vaizdingiau pasakius, teosofija yra savotiškas minties fantomas, parazituojantis pasaulinės kultūros kūne. Toks idėjų eksproprijavimo būdas įteisinamas amžinos „Dieviškosios išminties"

mitu, o absoliučios Tiesos žavesys teosofiją daro veiksmingą tam tikroje visuomenės dalyje, kuriai itin sunku regėti pasaulio sudėtingumą, pažinimo prieštaringumą, teorijų painumą. Tai mitologinio mąstymo paradigma, absorbuojanti jai parankius technologinės bei scientistinės paradigmos elementus.

Dogmatinis fideistinis teosofijos charakteris „išima" ją iš autentiško teorinio mąstymo srities. Ji virsta kultūros paribio reiškiniu — subkultūra, marginaline kultūra, parafilosofija ir pan. — ir reiškiasi kaip institucinės kultūros opozicija, oficialiosios kultūros kritika. Iš čia kyla jos švietėjiški tikslai (savotiška Apšvietos epochos perversija). Ir Vydūnas, kurdamas savo teosofinės orientacijos veikalus, turėjo išimtinai vieną rūpestį — šviesti visuomenę ir tautą, „auginti joje žmoniškumą".

Tyrinėjant Vydūno mokymą, reikia padaryti veiksmą, atvirkščią teosofijos metodologiniam principui — už tariamai vientiso šios doktrinos fasado atskleisti sinkretišką jos prigimtį, idėjinį įvairialypiškumą. Tik tuo būdu galima suprasti kai kurių Vydūno temų vietą jo sistemoje, pažinti jų įtraukimo į teosofinio mąstymo lauką prielaidas.

Viena pačių aktualiausių Vydūnui temų buvo tautos tema.

Mums visiškai aišku, kodėl Mažosios Lietuvos mąstytojas ją intensyviai svarstė visą savo gyvenimą. Tačiau, jeigu vertintume Vydūno kūrybą tradiciškai — kaip teosofijos ir senovės Indijos soteriologinių doktrinų propagavimą — tautos problemos aktualizavimas būtų gana neaiškus, nes nei teosofijoje, nei tuo labiau indų soteriologijoje nacionalinė problema jokio svorio neturėjo.

Teosofija jos adeptų trumpiausiai apibrėžiama kaip „religijos, filosofijos ir mokslo sintezė". Tai yra, anot apologetiško straipsnio „Theosophy" autoriaus J. Mills'o, „mėginimas vaisingai sujungti geriausius Rytų ir Vakarų minties

[1] J. Mills, „Theosophy", *The Encyclopedia Americana: International edition* (Danbury, Connecticut: Grolier Incorporated, 1982), t. 26, p. 641.

pasiekimus"[1]. J. Mills teigia, jog tai „ne religija, nes neturi dogmos, ritualų" (formalistinis argumentas).

Kur kas objektyviau teosofiją vertina A.S. Pringle-Pattison ir F. Hiatt Ross: „teosofija kyla iš gilaus religinio poreikio (visumos, palaimos, Dievo vizijos ir pan. troškimų), todėl yra religinio siekio išraiška"[2].

Religinis ir nacionalinis jausmas yra panašūs ir kartais gali papildyti vienas kitą arba net sutapti vienas su kitu, bet teosofiniame kontekste jie reprezentuoja alternatyvias orientacijas.

Minėtas J. Mills taip formuluoja pirmą programinį teosofinio judėjimo tikslą: suformuoti žmonijos visuotinės brolybės branduolį be rasinių, nacionalinių, konfesinių, lyties ir pan. skirtumų[3]. Taigi, nacija pagal šią nuostatą yra negatyvus, eliminuotinas faktorius.

Šiuo atveju teosofija, būdama modernizacijos proceso produktu (joje veikia tokie principai kaip vertybių universalizacija, religijos racionalizacija, metanaratyvinė vizija), pasireiškia ir kaip reakcija prieš modernųjį individualizacijos principą. Enciklopedinio tipo veikale *The Reader's Adviser* pažymima, kad Teosofijos draugijos įkūrėjos E. Blavatskajos darbai postuluoja senovinę, pirmapradę išmintį, glūdinčią visose religijose, per amžius išlaikytą ezoteriniuose rateliuose, ir tos išminties principai gali reikštis kaip alternatyva moderniajai dogmatinei religijai bei materialistiškiems mokslams[4].

Viena vertus, tai archaizuojanti reakcija, kurią Vydūnas kiek koreguoja pagal evoliucionizmo doktriną: senovė yra pavyzdys, bet atgal grįžti negalima, pažangos dėsniai reikalauja dvasinės integracijos siekti einant pirmyn: „tūli spėja, kad kiekviena atsigaunanti tauta grįžta prie senovės tikybos. Vienok

---

[2] A.S. Pringle-Pattison, Ross F. Hiatt, „Theosophy", *Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1966), t. 22, p. 69-70.

[3] Žr. J. Mills, „Theosophy", p. 641.

[4] *The Reader's Adviser: A Layman's Guide to Literature*, t. 4, „The Best in the Literature of Philosophy and World Religions", William L. Reese, red. (New York: R.R. Bowker Company, 1988), p. 696.

niekuomet negrįžtama prie buvusių formų. Grįžtama (einama) vien prie dvasios"[5].

Antra vertus, savo doktrinai pagrįsti teosofai mielai naudoja, tiesa, atsirinkdami ir savaip interpretuodami, „materialistinių" mokslų teorijas bei duomenis. Bet šiuo atveju svarbu parodyti, kad „klasikinė" teosofija ignoruoja konfesijų ir tuo labiau nacijų individualumą.

Apie nacionalinę problematiką senovės Indijos raštuose — Veduose, Upanišadose, Bhagavad-gytoje — savaime aišku, negalima kalbėti, o moderniųjų laikų induizmo reformatoriai bei Indijos nacionalinio atgimimo lyderiai idėjas išsivadavimo kovai sėmėsi iš Vakarų. Be to Indijos nacionalinės savimonės raidą stimuliavo svetimšalių priespauda, vertusi ieškoti atramos nacionaliniam orumui garbingoje praeityje. Indijos nacionalinės ideologijos dinamiką galima aiškinti sociologine konflikto teorija, kuri, beje, tinka ir kai kuriems Vydūno pareiškimams, būtent, kad priespauda skatina engiamuosius sukrusti, aktyvizuoja ir mobilizuoja jų dvasines galias. Tai universalus principas: be kliūčių nebūtų augimo[6]. „Kovojant auga jėgos. Vienok ne tik paties, bet ir priešo jėgos"[7]. Pastaroji kiek netikėta pastaba parodo iranietiškus manicheistinius Vydūno pasaulėžiūros elementus, ypač akivaizdžius jo istoriosofiniuose samprotavimuose, pagal kuriuos istorijos-evoliucijos veikiančios jėgos yra totalinė gėrio ir blogio kova. Gėrį-šviesą-dvasingumą reprezentuoja Indijos, Egipto, Graikijos, žydų ir arabų tradicija, blogį-tamsą-materializmą — Babilonas ir Roma[8].

Analizuojant Vydūno nacijos sampratą, tikslinga ją skirti ir kaip teosofinės sistemos ontologijos dalį, ir kaip sociologinį objektą *per se*. Pastarasis aspektas nėra savarankiškas, jis yra sąlygotas metafizinio projekto, esti subordinuota sistemos dalis,

[5] Vydūnas, *Raštai*, (Vilnius, 1992), t. III, p. 45.

[6] Žr. Vydūnas, *Raštai*, (Vilnius, 1990), t. I, p. 109.

[7] *Ibid.*, p. 206.

[8] Žr. *ibid.*, p. 220-231.

bet visdėlto atspindi ir sociologinių mokslų specifiką, pasiduoda teorinei jų analizei.

Nacija kaip metafizinio modelio derivatas, absoliuto konkretizacija funkcionuoja evoliucinio plano parametruose ir niekuomet neatitrūksta nuo spiritualistinių šios sistemos pamatų. Todėl į Vydūno nacijos sampratą būtina žvelgti per bendrosios jo pasaulėžiūros prizmę, pakartojant mąstytojo minties loginę raidą: nuo bendrybės prie atskirybės. Bet kuriuo atveju teosofijos ypatybė yra tai, kad ji pradeda savo mokymą dieviškosios esmės eksplikavimu ir pastangomis dedukuoti fenomenaliąją visatą iš dieviškosios esmės vidinių galių bei veiksmų[9]. Būtent šis dedukacinis manevras leido Vydūnui motyvuotai įtraukti į savo sistemą nacijos komponentą kaip vieną iš absoliuto apraiškų.

Klasikinei idealistinei vokiečių filosofijai, iš kurios Vydūnas gavo itin daug kūrybinių impulsų, yra būdingas sisteminis mąstymas. Ir Vydūnas į pasaulį žiūri kaip į tikslingą racionalią sistemą, turinčią tam tikras struktūras ir funkcijas. Sistema pasižymi prasme ir teleologiškumu — tai tipiška funkcionalistinei teorijai, interpretuojančiai pasaulį ir visuomenę kaip sistemas. Ir Vydūno doktrinos svarbiausias faktorius yra teleologiškumas.

Vydūno sistemos ontologinis pagrindas yra monistinis-panteistinis: „dvasia yra viskas [...]. Yra tik vienas Vienumas. Nėra priešingumo tarp dvasios ir materės"[10]. „Materė ir dvasia nėra vienas kitam priešingi dalykai, bet vieno ir to paties skirti[ngi] reiškiniai. Nebūtų visiškai neteisinga materę pavadinti sutirštėjusia dvasia"[11]. Šiam modeliui tinka spinoziškas *deus sive natura* apibūdinimas, akcentuojant pirmąjį šios lygybės sandą. Tad Vydūnui pasaulis yra homogeniška sistema, pasižyminti imanentiniu funkcionalumu. Sistemos ir funkcijos sąvokos gali būti sukeičiamos vietomis, nes sistemos funkcija — pati sistema. Ji egzistuoja sau, savo tobulėjimui. Šis momentas

[9] Žr. A.S. Pringle-Pattison, Ross F. Hiatt, „Theosophy", p. 69.

[10] Vydūnas, *Raštai*, t. I, p. 42.

[11] *Ibid*,. p. 110.

reiškia dalių subordinavimą visumai, kuris Vydūno doktrinoje, nepaisant visų mąstytojo humanisto reveransų partikuliarumui ir individualybei, lieka principinis.

Taigi, sistema yra funkcionali, o tai suponuoja jos teleologiškumą. Teleologiją Vydūnas konkretizuoja totalinės evoliucijos doktrina, kurioje susipina indų soteriologija, neoplatonizmas ir darvinizmas. Visas pasaulis vystosi, evoliucionuoja į absoliutą.

Funkcionalumas-teleologija-evoliucionizmas suponuoja metanaratyvinę pasaulio egzistencijos viziją, kuri yra iš dalies geobiologinė (rūšių atsiradimas), iš dalies kultūrosofinė (žmonijos saviraiška), iš dalies eschatologinė (pasaulio integracija į absoliutą). Čia keistai susipina istorinio ir metaistorinio laiko planai, pats laikas įgyja ciklo pavidalą.

Pasaulio vystymasis yra imanentiškas vidinis diferenciavimasis („involiucija") ir introvertinis integravimasis („evoliucija"). Evoliucijos procesas suprantamas pagal neoplatonišką emanacijos modelį — kaip vienos būties dalinimasis ir grįžtamasis jungimasis su Vienu. „Pasaulis su savo turiniu yra didis pasidarymas (...). Juo apsireiškia pati kūryba (=evoliucija. —R.T.). *Didžios galios nuolatai juda, sravi. Iš to išeina mažos to judėjimo lytys.* Vadinamos jos daiktais"[12].

Arba hegeliškas variantas: „Iš nežinomos Vienybės per sapnuotąjį tūleriopumą pasiekti sau žinomą Vienybę".[13]

Taigi, pasaulio evoliucija yra absoliuto savižinos aktas, ir visa reiškinių sfera yra šios savižinos būdas ir priemonė. Šiuo atžvilgiu Vydūno pasaulis turi instrumentinį pobūdį.

Evoliucijos faktorius stratifikuoja būtį neoplatonišku ir scholastinio realizmo principu: iš didžiausio „skritulio" kyla mažesni, bendresnės universalijos yra siauresnių ontologinis pagrindas.

Taip sistema įgyja hierarchinę organizaciją. Svarbiausios būties pakopos universalijų sistemoje yra žmogus, tauta, žmo-

[12] *Ibid.*, p. 235.

[13] *Ibid.*, p. 44.

nija. Pastaroji pakopa yra arčiausiai absoliuto. „Žmonijos esmė, turėdama vieną sąmonę, apsireiškė involiucijos bėgyje pirmiau didžiomis jėgų rūšimis, kurių kiekviena dalinos į mažesnes įvairias rūšis. O tųjų atspindiniu regimame pasaulyje buvo didžiosios ir mažosios žmonijos padermės, būtent rasės ir tautos. Ir taip, pasauliui įsikuriant, randasi laiptai, kurių viršų apima viena žmonijos esmė, vidurį — įvairių jėgų rūšys ir apačią — atskiros jėgos. O tie tų laiptų laipsniai atitinka tai, kas šiandien vadinama žmonija, tauta ir atskiru žmogumi"[14].

Fenomenalių reiškinių sistemoje yra analogiška biofizinė gradacija: mineralai, augalai, gyvūnai, žmogus. „Neregimos" sferos planai kuria ir išlaiko reiškinių pasaulio planus (žmogų „augina" žmoniškumas, augalą — augališkumas ir pan.). Taip universalijų ontologizuota dialektika susipina su empirinių giminių-rūšių ir pan. kategorijomis.

Visos sferos turi savo vietą ir paskirtį visuotiniame evoliucijos plane. Kiekvienas esinys yra neatskiriama visumos dalis ir yra teleologiškai pajungtas tai visumai. „Atskiras dalykas yra visumos priemonė jos prasmei atskleisti, jos tikslams vykinti"[15].

Be neoplatonistinės ir scholastinės mąstymo logikos, hegeliško panlogizmo idėjomis išreikštą pasaulio raidos viziją Vydūnas savaip interpretavo, remdamasis G.B. Lamarcko bei Ch. Darwino doktrinomis, t.y. į teosofinę sistemą įvedė gamtos mokslų modelius.

Biologijos mokslų dvasia yra persmelkusi visą Vydūno teosofinę sistemą, visus jos komponentus. Ji komplikuoja ontologinio sistemos branduolio — absoliuto — supratimą.

Šis absoliutas, kurį Vydūnas įvardina tradicinėmis racionalios konotacijos sąveikomis — „esmė", „sąmonė", „dvasia", „Priežastis" ir pan. — netikėtai įgyja vitalizmo požymių. Jis yra „gyvumu spindinti gyvata", gyvoji „pasaulio Širdis"; sąmonė yra „kita gyvybė". Epistemologinis procesas irgi

[14] *Ibid.*, p. 114.

[15] *Ibid.*, p. 236.

vitalizuojamas: „skaidrioji Išmintis", gilusis „žmoniškumas" ir pan. yra „auginami" dalykai. Sąmonė ir gyvybė Vydūnui yra ekvivalentiškos sąvokos. Iš čia kyla dichotomizavimo poreikis: siekdamas šiokio tokio techninio sąvokos preciziškumo, Vydūnas skiria žemąją (biologinę) ir aukštąją (sąmonės, dvasios) gyvybę.

Vydūno absoliutas yra lyg atvirkščia šopenhaueriška metafizinė valia: pastaroji yra impersonali, plėšri, akla, beprasmiška, individualizuojanti būtį ego-centrais; ji pasireiškia kaip liūdnas, begalinis, neturintis jokio tikslo būties okeano bangavimas. Vydūno metafizinė valia taip pat impersonali (ikonolatrijos ar net vidinio Dievo vaizdinio respektavimą Vydūnas laiko tikrąja stabmeldyste), tačiau ji spindulinga (neoplatonistinė šviesos mistika), sąmoninga, palaiminga ir tikslinga, nes per individualizuotas sąmones vykdo savižinos procesą. Tai lyg aristoteliška aukščiausioji entelechija, save mąstantis Protas, netikėtai atradęs savyje norą reikštis įvairovėje ir augti. Vydūno absoliutas artimas XIX a. vitalistinės entelechijos — pasaulio gyvybinius procesus organizuojančio faktoriaus — sampratai.

Taigi, Vydūno pasaulio modelis, sudarytas iš subordinacinių visumos ir dalių ryšių, kuriame veikia augimo ir vystymosi principas, primena gyvą organizmą. Organistinis požiūris taikomas ne tik pasauliui apskritai, bet ir visuomenei. Tokį Vydūno mąstymą galėjo inspiruoti kosmogenetinės mitologemos, pvz. kosminio žmogaus įvaizdžiai (Vedų Mahapuruša, „Didysis žmogus", kabalistinis Adomas Kadmonas ir pan.), mitologinės mikro ir makro pasaulių analogijos.

Tačiau žymiausią įtaką matyt padarė XIX-XX a. vakarietiškos organistinės teorijos, atitinkamos filosofinės, sociologinės bei biologinės koncepcijos. Jų įtaka ypač išryškėja vydūniškoje tautos sampratoje.

Nacija yra metafizinė Vydūno teosofinės sistemos dalis, turinti aiškią teleologinę funkciją bei organiškus požymius.

„Koks yra atskiras žmogus, toks gyvas dalykas yra ir tauta"[16], sako Vydūnas.

Nacija yra savotiška psichofizinė monada, veikianti kaip save reguliuojanti sistema. Vydūno sampratoje ji yra substancionali universalija, teikianti substancionalumą savo sudedamosioms dalims — individams. Pastarieji savo ruožtu šią substanciją privalo išlaikyti ir gerinti, auginti „tautos dvasią". Vydūno žodžiais tariant, tauta augina individą, individas — tautą. *Tautos prisideda prie žmonijos augimo, o ši jau auga link* „visumos Priežasties".

Tokį augimo procesą garantuoja svarbiausi pagal Vydūną tautinio identiteto komponentai: kraujas, kalba ir tikyba.

A. D. Smith yra apibrėžęs dvi susijusias nacijos koncepcijas: pilietinę arba teritorinę ir etninę arba genealoginę. *Pilietinės nacijos identiteto komponentai čia yra bendra teritorija, ekonomika, teisė, švietimas, etninės* — bendra kilmė, istorija, kultūra, demografija (solidarumas)[17]. Akivaizdu, kad vydūniška nacijos samprata yra etninė-kultūrinė. Kalbos ir tikybos faktoriai telpa į A.D. Smith pateiktą kultūros sąvoką, kur kas kebliau su kraujo faktoriumi. Pastarąjį Vydūnas matyt paėmė iš pozityvistinės tradicijos triados (rasė, aplinka, epocha). Tuo labiau, kad kai kur *jis akcentuoja aplinkos ir* „amžiaus" antraeiliškumą tautos egzistencijos atžvilgiu (Vydūnui visuomet svarbesnis vidinis ir prigimtinis faktorius).

Kraujas kaip parankus techninis terminas, išreiškiantis genetinį fondą (arba archainį animistinį gyvybės principą), Vydūno traktatuose funkcionuoja apytikriai kaip rasinis determinantas. *Vydūnas kalba apie tamsaus bei maišyto kraujo* nerimastingumą, dvasinius intelektualinius šviesaus kraujo privalumus (rasistinis momentas). Kadangi lietuviai vis daugiau veda pietiečių moterų (moteris yra pagrindinis kraujo „duomenų bankas", prigimties stabilumo garantas, vyras — aktyvus

[16] *Ibid.*, p. 159.

[17] Žr. A.D. Smith „The myth of the ‚Modern Nation' and the myths of nations", *Ethnic and Racial Studies*, t. II, nr. 1, January 1988 (London, Sage Publications), p. 8-9.

pažangos veiksnys), „tamsusis kraujas iš lengvo plūsta iš pietų šiaurėn"[18]. Ir tai, aišku, nėra gerai, nes iš „nelygiojo kraujo" kyla nesutarimai, nesupratimas, susvetimėjimas. Nerimas kraujuje vijo lietuvius iš tėvynės į kitas šalis ieškoti „nežinomų sujudimų"[19]. Taip yra postuluojamas etninio grynumo etinis imperatyvas: „Kraujo gerinimas yra tikra žmogaus ir tautos bei žmonijos kultūra"[20].

Taigi kiekviena tauta turi savo ypatingą prigimtį, kurios nešėjas yra kraujas. „Kraujas yra atskirų žmonių ir tautų gimtinė"[21], kolektyvinio integralumo faktorius, kuris akumuliuoja visą tautos patirtį: „Tautos, arba (...) žmonių kraujas, per milijonus metų buvo auginamas savo ypatybėse"[22].

Kraujas yra žemesnioji prigimtis, nesąmoninga stichija. Kai žmogus išaugo (kraujo veikiamas) iki sąmonės ir savimonės, jo dvasinė patirtis buvo akumuliuota kalboje. Šis veiksnys jau reikalauja individą sąmoningai žengti evoliucijos keliu.

Apskritai sąmonė yra vieningas ontologinis faktorius, bet ji reiškiasi ir „auga" savęs link per individualias tautas — kraują, todėl įgyja unikalių „tautos dvasios" bruožų, kurie įsikūnija tautos kalboje. Todėl ir kalba yra prigimtinis, individą determinuojantis veiksnys. „Koks kraujas, tokia ir kalba. Kalba yra augusi kartu su krauju per tūkstančius metų"[23]. (Įsidėmėtinas mokslo duomenų paisymas: kraujas augo milijonus, kalba — tūkstančius metų). „Kraujas yra vienybės, giminiškumo žymis, bet kalba tą vienybę ir gentiškumą vis iš naujo tvirtina"[24], t.y. vienas yra konstituojantis, kitas — rekonstituojantis veiksnys. Abu substratai siejasi su praamže „tautos siela", todėl jos

[18] Vydūnas. *Raštai*, t. I, p. 175.

[19] *Ibid.*, p. 175.

[20] *Ibid.*, p. 133.

[21] *Ibid.*, p. 118.

[22] *Ibid.*, p. 118.

[23] *Ibid.*, p. 134.

[24] *Ibid.*, p. 138.

nariams garantuoja adekvatų tarpusavio supratimą, giluminius intuityvius bendravimo ryšius.

Analogiškas, tik dar aukštesnės hierarchijos yra ir tikybos komponentas: „Tikybos mokslai auga ir skaidrėja su kalba ir su krauju. Iš tikrųjų tikyba todėl yra prigimta, kaip prigimta yra ir kalba"[25].

Kraujas ir kalba yra objektyvuota „tautos siełos" esmė (kūnas), tikyba — vidinė esmė (siela). Vidinė tautos esmė siejasi su visos būties esme, todėl yra svarbiausia. Nes tikroji tikyba yra tik viena. „O ta viena tikyba yra tikresnė už patį gyvenimą (!)"[26].

Vydūno aprašyta „Šventoji trejybė" (kraujas, kalba, tikyba) suponuoja iš principo uždaros etninės nacijos sampratą. Taip interpretuota tautinio identiteto komponentų triada visiškai uždaro individą tautinėje monadoje — su vitražiniais langeliais pasaulio percepcijai ir begalinėmis apercepcijos galimybėmis. Uždaro ne tik šiame, bet ir kitiems gyvenimams, nes akumuliuota prigimtis — *karma* nukreipia ir persikūnijančią sielą į jos gimtąją aplinką tęsti nebaigtų darbų. „Gyvenimo įstatymas yra žmogui užmetęs giminės ir tautos tinklus. Iš jų jis neišeis, kol nebus vykinęs visus gyvenimo įstatymų įsakymus"[27]. (Įsidėmėtina administracinė komandinė leksika). Tokio determinizmo akivaizdoje žmogus turi tik vieną pasirinkimą: nesiduoti stumiamas evoliucijos dėsnių, o laisvanoriškai ir sąmoningai eiti į teleologinį tikslą, kol tarp jo ir Amžinojo nebeliks skirtumo, kol nebeliks žmogaus. Nes „Vienas tik apsireiškia, kurs Vienas iš tikrųjų ir tiktai esti"[28].

Kitus nacionalinio identiteto komponentus Vydūnas laiko nereikšmingais, nes jie yra arba perdėm paslaptingi (tautos kilmę jis supranta mitologiškai — kaip atsiradusią iš dangiškų būtybių, savo kraują įliejusių į atskirų tautų kraują), arba išoriški, dirbtiniai (nacionalinė valstybė, ekonomika ir pan.). Kaip buvo

[25] *Ibid.*, p. 158.

[26] *Ibid.*, p. 229.

[27] *Ibid.*, p. 128.

[28] *Ibid.*, p. 96.

minėta, Vydūnui svarbu tik tai, ką galima interpretuoti kaip gyvastį arba vidinį dvasinį dalyką.

Vydūno teosofinė sistema yra ištisai dichotomizuota: esmė — reiškinys, dvasia — materija, siela — kūnas ir t.t. Vienoje pusėje yra visuotinė gyvybė, sąmonė ir gamta, kitoje — visa tai, kas dirbtina, inertiška, instrumentiška. Tad ir tautos interpretacijoje Vydūnas skiria, kaip kultūrinės sociologijos teorijoje, prigimties ir esmės dalykus nuo artefaktų. Todėl įvairūs instituciniai reiškiniai, susiję su pilietine tautos samprata, Vydūnui pasitikėjimo nekelia. „Taip valdžiava yra visai kitokios kilmės negu tautos gyvenimas. Tasai yra augęs kaip gyvas dalykas. Valdžiavos darėsi kaip kits žmogaus gaminys. O dargi kaip laikinis. Valdžiavos kūrimo priežastis nėra nei kilni, nei šventa, nei graži"[29] Tačiau tauta auga natūraliai iš visatos priežasties.

Nors Vydūnas ir pasisako už mokslo naudą tautos pažangai, apskritai į mokslą jis žiūri rezervuotai. Mokslas yra teorinio mąstymo sritis, nutolusi nuo natūralaus gyvenimo. Abstraktus mąstymas yra prieštaringas ir gali sukelti žmogaus asmenyje disharmoniją. Tokios nuostatos, atitinkančios organistinę visuomenės sampratą, galėjo būti įkvėptos J.J. Rousseau idėjų bei A. Comte metanaratyvo („metafizinė kultūros stadija", abstrakcijomis ardžiusi nusistovėjusią harmoniją).

Neharmoningos asmenybės gali kenkti visai tautai: „tūli mokslus einantiejie pasidaro stačiai bendrojo gyvenimo sprogdintojais"[30]. Neharmoningi žmonės tautai yra pavojus, juos reikia suvaldyti"[31], pataria Vydūnas.

„Mokslo turėti ir išmintingu būti yra du visiškai skirtingu dalyku"[32], todėl Vydūnas, kaip iš dalies ir V.Krėvė, tikrosios išminties ieško „šiaudinėje pastogėje": „Vien vargšuose gyveno probočių kraujas ir probočių sąmonė. Tik jis slapstėsi po

[29] *Ibid.*, p. 162.

[30] Vydūnas. *Raštai*, t. III, p. 307.

[31] Vydūnas, *Raštai*,. t. I, p. 215.

[32] Vydūnas, *Raštai.*, t. III, p. 134.

šiaudiniais stogais"[33]. Savo teiginius Vydūnas paremia ir asmeniškais stebėjimais: „Pastebėjau, kad tarp išmintingiausiųjų ir doriausiųjų radosi žymiai daug ūkininkų, o tarp kvailųjų žymus skaičius aukštus mokslus išėjusių žmonių, net vieną antrą mokslininką"[34].

Panašią grėsmę tautos gyvybingumui Vydūnas mato modernios dvasios menuose, ypač ateinančiuose iš užsienio. „Iš kitur liejami marūs nuodai į šį tautinės gyvybės daržėlį. Iš didžiųjų miestų plūsta į kaimus nuolat naujoviškųjų operetų dvasia. O kas nuostabiausia, viešosios tautinės įstaigos šelpia šį tautos gyvybės marinimą"[35].

Ši kultūrologinė prigimties ir artefakto, kaimo ir miesto, išminties ir intelekto dichotomija, kurią Vydūnas nuolat aktualizuoja savo raštuose, turi aiškią aksiologinę nuostatą ir dar kartą patvirtina nacijos kaip uždaros organinės sistemos charakterį.

Parankiausiai Vydūno tautos, kaip ir visos jo sistemos, sampratą galima analizuoti struktūrinės funkcinės teorijos požiūriu, visus reiškinius vertinant sisteminiu aspektu, visuotiniame sąryšyje. Tai ir pastovi analogija tarp visuomenės ir organizmo. Čia veikia ir kiti funkcinės teorijos postulatai: homeostatinė pusiausvyra, teleologizmas, valdžios ir kultūros institucijų instrumentinis pobūdis, harmonijos akcentavimas (kas naudinga visuomenei — funkcionalu ir individui), hierarchinė subordinacija (ne žmonės sudaro sistemas, o jose dalyvauja). Nacija, pagal V. Kavolį, šioje perspektyvoje funkcionuoja kaip integruojantis principas, jungia visuomenę bendram projektui (Vydūno atveju šis projektas utopinis ir politiškai neveiksmingas, nes asmens ir nacijos tikslas ištirpsta metaistorijoje); tautos dvasia geriau už individą žino, ko reikia pažangai.

Ypač svarbus Vydūnui yra funkcinis imperatyvas — sistemos prisitaikymas prie aplinkos, jos santykių organizacija,

[33] Vydūnas, *Raštai*, t. I, p. 191.

[34] Vydūnas, *Raštai*, t. III, p. 331-332.

[35] *Ibid.*, p. 308.

adaptacija ir integracija. Ne vieną savo traktatą jis pradeda nuo „Adomo ir Ievos", nuo ontogenetinio proceso aprašinėjimo — kaip gimsta gyvybė, kaip ji taikosi prie aplinkos sąlygų, atsikovoja egzistencinę erdvę, po to įvyksta teosofinė divergencija ir toji gyvybė integruojasi į aukštuosius būties planus.

Beje, visuomenės ir individo santykis Vydūno raštuose kartais atrodo prieštaringas. Kaip H. Spenceris, kuris organiškoje evoliucionuojančios visuomenės koncepcijoje mėgino derinti liberalizmą ir individualizmą su funkcine sistemine nuostata, teigdamas, kad visuomenė negali absorbuoti asmenybės, taip ir Vydūnas retsykiais akcentuoja individo savaiminės vertės, dvasinės autonomijos principą: „Nėra jokio vertesnio dalyko už patį žmogų. Jo augimui viskas turėtų tarnauti: ir tikybos, ir bažnyčios"[36].

Tačiau tai nėra autentiška kantiškoji moralinė žmogaus autonomija. Pažymėtina, kad Vydūnas šiame kontekste apdairiai nemini „evoliucės laiptų" — tautos ar žmonijos. Konfliktą tarp visuomenės ir individo jis sprendžia pagal pozityvistinę nuostatą: visuomenės tikslas yra ir individo tikslas — individualios vertybės skleidžiasi tik bendrųjų vertybių sistemoje. Tai veikiau sistemos komponentų inversija, būdinga funkcinei teorijai, nes žmogus irgi yra sistemos „ląstelė": „kaip gyvas kūnas susideda iš milijonų narvelių, kurių kiekvienas sau gyvena, bet stovi sąryšyj su kitais, taip kiekvienas atskiras žmogus yra tautos dalelė"[37]. Todėl „Tautos augimui reikia visa aukoti"[38].

Žmogaus laisvės problemą Vydūnas sprendžia hegeliška dvasia — žmogus yra laisvas tiek, kiek jis realizuoja savimi universalų projektą: „Ir kiek jo dvasia-siela apsireiškia, tiek žmogus turi reikšmės pasaulio gyvenime, tiek jis iš tikrųjų ir yra laisvas"[39]. Tad laisvė Vydūnui yra „suvokta būtinybė". Ir tekstuose atsiranda reikšmingų intonacijų: „Kiekvienas gyvas

[36] Vydūnas, *Raštai.*, t. I, p. 192.

[37] Vydūnas, *Raštai.*, t. III, p. 241.

[38] Vydūnas, *Raštai.*, t. I, p. 210.

[39] Vydūnas, *Raštai.*, t. III, p. 264.

daiktas yra visumos dalelė. Ir kiekvienu reiškiasi kūrybos valia. Todėl ir nėra galima kiekvienam bet ko norėti. Jo noras teatspindi pasaulio norą"[40].

Alternatyvos nėra, nes „taip veikia kūrybos įstatymai: kas be prasmės ir todėl be reikšmės, tat pranyksta"[41]. Arba: „Gyvenimo įstatymai visuomet tą naikina, kurs pažangą trukina"[42].

Šią darvinistinę nuostatą F. Nietzsche yra išreiškęs dar įspūdingiau imperatyviniu aforizmu: krentantį reikia pastumti. Vydūnas pilnai neperėmė aristokratinių Darwino doktrinos implikacijų, kurias iki galo realizavo vokiečių filosofas, bet „kovos už būvį" principą jis laikė visiškai pateisinamu evoliucijos *modus operandi*. Būdamas nuoseklus, pateisino netgi nacionalinę priespaudą, nes tautos silpnumas yra jos moralinio nuosmukio pasekmė, ir tokia tauta kenčia ne be priežasties (savotiška *karmos* dėsnio implikacija visuomenei). „Ir be abejonės bus skriaudžiančioji tauta nors viename labai reikalingame dalyke toliau pažengusi"[43], o „tas, kuris žemiau stovi, turi tarnauti tam, kas aukščiau stovi"[44]. Vienintelis būdas tautai pakilti — moralinis dvasinis tobulėjimas, t.y. rėmimasis pagrindinėmis būties galiomis.

Todėl būtina eiti pažangos keliu, o pažangą tautos sąmonė gali vykdyti racionaliai ir totališkai. Simptomiška ir nuosekli kaip Platono *Valstybės* teorija yra ši Vydūno rekomendacija: Vienybė „kuriama dvasios-sielos srityse (...) Tada tas pasisekimas pasieks (...) net žemiausius sluoksnius. Jis bus čia tvirtas traukimas vienybėn, būtent tvirta drausmė. O kur žmonės dar visai nerangūs, visai dar be gyvumo, čia jis bus tvirta prievarta ir, kur reikės, geležinis būtinumas (...). Tada pati kūryba ją

[40] *Ibid.*, p. 262.

[41] *Ibid.*

[42] Vydūnas, *Raštai*, t. I, p. 206.

[43] *Ibid.*, p. 133.

[44] Vydūnas, *Raštai.*, t. III, p. 345.

(tautą — R.T.) saugos kaip savo tikslo priemonę"[45].

Čia Vydūnas prabyla ir apie valdžios vaidmenį. „Valdovas todėl pirma turėtų rūpintis dvasiniu valdžiavos gyventojų augimu (...), turėtų veikti ir valdyti kaip liepia aukščiausiejie doros ir išminties reikalavimai" (o šie „pareina iš aukštesnių gyvenimo sričių")[46].

Tai jau ne poetinis reikalavimas, kad tauta „išmoktų gyventi vienos širdies plasta, vieno spindulio spalva"[47], bet grynai totalitaristinė nuostata. Kebliausia čia tai, kad nėra patikimų kriterijų, kuriais būtų galima patikrinti programos vykdytojų kompetenciją „aukštesnių gyvenimo sričių" klausimais. Beje, teosofija ir Vydūnas tokias asmenybes yra numatę, todėl jų sistemos pasižymi tam tikru išbaigtumu. Yra regimų ir neregimų dieviškų asmenų hierarchija, panaši į bodhisatvų instituciją, kuri stebi pasaulį, taiso jo reikalus, inspiruoja tautos dvasią. Tai įvairūs religijų steigėjai, didieji Mokytojai, Pranašai, Mahatmos, pagaliau nacionaliniai poetai bei rašytojai — „patys tautos gyvybės reiškėjai". Lietuvoje tai Maironis, P. Vaičaitis, L. Gira, A. Jakštas, Vaižgantas, Žemaitė, Bitė, Šatrijos Ragana, Lazdynų Pelėda, Biliūnas, Vincas Krėvė ir pats Vydūnas su dramine kūryba[48].

Vydūno kultūrinė nacijos samprata nesusiliejo su politine sfera ir netapo nacionalistine ideologija. Viena vertus, Vydūnas ignoravo valstybines bei visuomenines institucijas; antra vertus, tai lėmė humanistinės mąstytojo aspiracijos, pripažįstančios visiems individams ir visoms tautoms bendražmogiškas vertybes, teigiančios jų paskirties dvasingumą. Be to tai sąlygojo ir žymus jo mokymo utopiškumas. Totalitarizmo apraiškos Vydūno kūryboje prasiveržia kaip autoriaus neįsisąmoninta, bet neišvengiama pasekmė tų teorijų, kuriomis grįsti jo doktrinos pagrindai.

[45] *Ibid.*, p. 270-271.

[46] Vydūnas, *Raštai*, t. I, p. 164.

[47] Vydūnas, *Raštai*, t. III, p. 269-270.

[48] Vydūnas, *Raštai*, t. I, p. 197.

Formaliai nacijos komponentą į savo teosofinę sistemą Vydūnas įtraukia pagal neoplatonistinę bei scholastinio realizmo logiką kaip pereinamąją grandį tarp partikuliarumo ir bendrybės. Tačiau svarbiausia ir galbūt pavojingiausia vydūniškoje pasaulio ir nacijos sampratoje yra jos substancionalus pagrindas, mąstytojo laikmečiu gyvavusios mokslinės ir filosofinės sisteminio mąstymo sąlygotos idėjos. Tai darvinistinė evoliucijos doktrina, perkelta į visuomenės gyvenimo sferą, vitalistinės teorijos, organistinė visuomenės samprata (A. Comte, H. Spenceris, O. Spengleris ir kt.), scientistiniai ir pan. pažangos šūkiai, tautų psichologijos mokyklos idėjos (W. Wundtas), panlogistinė G. W. Hegelio teologija ir t.t. Visas šis idėjų konglomeratas vitalizavosi galingu „tautos dvasios" pavidalu, pateikusiu žmogui totalinį metanaratyvą, nurodžiusiu vieningą istorijos tikslą ir nepalikusiu jam jokios savarankiškos egzistencijos. Vydūnui šio padaro realiuosius bruožus slėpė šviesus ir op-timistinis požiūris į gyvenimą, egzaltuota dvasinė laimingos žmonijos, žengiančios į visuotiną sielų brolįją, vizija.

ARS AMORIS: POST SCRIPTUM

Didžiai pamokanti istorija su iškalbiomis pantomimomis

KOSTAS OSTRAUSKAS

Sėdi MOTERIS.
Ateina VYRAS.

VYRAS. Gerbiamosios ir gerbiamieji. *(Parodęs į MOTERĮ)* Štai moteris.

MOTERIS. Ale tai pastabumas.

VYRAS. Kaip žinote, ji gali tapti ir žmona, — jei viskas tinkamai susiklostys.

MOTERIS. Jeigu ji norės.

VYRAS. Bet ar ji supranta, ką reiškia būt žmona? Ar ji žino savo vietą moterystėje?

MOTERIS. Kur nežinos.

VYRAS. Abejoju. Patirtis rodo, jog dažna moteris šių reikalų net nenutuokia.

MOTERIS *(šypsodamasi)*. Nejaugi?

VYRAS. Todėl manau, jog reikia ją iš anksto apšviesti, kad vėliau nebūtų jokio nesusipratimo bei dantų griežimo.

MOTERIS. Apšvieta, žinoma, niekada nekenkia.

VYRAS. Ačiū Dievui, esama ne tik dailios, bet ir šventos istorijos, kuri kiekvieną moterį didžiai pamoko, kaip elgtis įžengus į moterystės stoną.

MOTERIS *(tebesišypsodama)*. Iš tiesų; ačiū Dievui.

VYRAS. Tad meldžiu pasiklausyti.

Išsitraukia iš po skverno knygą ir pradeda skaityti.

VYRAS.

ŠV. MONIKA
arba
Žmonų mokykla
Pagal
šv. Augustiną surašė
vysk. Motiejus Wolonczewskis[1]
o
pagal jį savaip parašė
Kanstantas Ostrowskis

„Šiltoj Afrikoj gyvenantys padorūs ūkininkai katalikai pagimdė tarp kitų vaikų tą tarnaitę Viešpaties — Moniką.

Nuo pat kūdikystės augino ją padoriai pati motina, bet paskiau prakutusią atidavė auginti senai ir dievobaimingai auklei, kuri, dienomis ir naktimis pagal drauge su vaikais būdama, gerai ją priveizėjo. Tą dar ypatingą darė, jogei auklėjamoms mergelėms nedaleido gerti — tik prie valgio. Kituose laikuose, nors kaip kuri trokštų, nedaleido gerti nė vandens."

MOTERIS. Nė vandens? Ką tu pasakysi!

VYRAS. „Kad kartais tos skundės, atsakydavo: ‚Matot, vaikai mano, kaip jūs paprasite kuomet panorusios gerti vandenį, ilgainiui pradėsite plempti ir vyną, o taip darydamos tapsite geriančiomis — ko neduok Dieve nė regėti, nes nieko nėra baisesnio už motrišką, gerti papratusią.' "

MOTRERIS. Kur tau bus.

VYRAS. „Gerai tai vienas kunigas bažnyčioj iš kozelnyčios paklausė žmonių: ‚Ar matėt gyvą velnią?' Tiems atsakius nematėm, kunigas tarė: ‚Ar matėt bobą girtą, — yra tai tikras velnias!' "

MOTERIS. Patsai šėtonas.

VYRAS. „Šv. Monika, nors buvo draudžiama nuo auklės, tačiau, nuėjusi prie vyno, neiškentėjo to neparagavusi. O jogei tankiai reikėjo vaikščioti, mergelė prijunko ir kaskarts

[1] Motiejaus Valančiaus teksto — „Gyvenimas šv. Monikos, našlės, buvusios šiame pasaulyj ketvirtame amžiuj" — ištraukos iš jo *Raštų* (Vilnius, 1972), t. 1, p. 454-458.

daugiau siurbti pradėjo. Taip tatai kožnas žmogus patampa girtuokliu. Kaži kuomet gaili auklė suprato šv. Moniką nebesant blaivą ir didžiai subarė."

MOTERIS. Vargšė Monika.

VYRAS. „Sulig tuo kartu šv. Monika susizgribo, užsigėdo, niekuomet vyno nebgėrė. . ."

MOTERIS. O vandens?

VYRAS. „. . .ir dailiai paaugo." — Bet ne tai aš čia norėjau apsakyti.

MOTERIS. O ką?

VYRAS. Taigi sakiau: žmonų mokyklą.

MOTERIS. Tai ir apsakyk, užuot niekus pliauškęs.

VYRAS. Ale tik klausyk ir dėkis į širdį.

MOTERIS. Klausau išsižiojus, o kur įsidėsiu, tai jau kita šneka.

VYRAS. P e r s k y r i m a s p i r m a s

„Turinčią jau apie dvi dešimti metų amžiaus savo šv. Moniką tėvai išrėdė už kaži kokio Patricijaus, vyro jauno ir gan turtingo, bet pagonio ir didžiai pikto."

Ateina ŠV. MONIKA, turinti jau apie dvi dešimti metų amžiaus. Iš paskos — PATRICIJUS, vyras jaunas ir gan turtingas, bet pagonis ir didžiai piktas.

VYRAS. „Jauna Monika, pažinusi ydas vyro savo, kentėjo, tarnavo jam it ponui ir niekuomet nesibarė."

Pantomima: *Jauna MONIKA kenčia, tarnauja PATRICIJUI it ponui ir nesibara.*

MOTERIS. Na, ir kvaila.

VYRAS. „Pamačiusi Patricijų pykstant, tylėjo it žuvis vandeny, rodė linksmą veidą ir lipšniau dar tarnavo."

Pantomima: *Pamačiusi PATRICIJŲ pykstant, ŠV. MONIKA tyli it žuvis vandeny, rodo linksmą veidą ir lipšniau dar tarnauja.*

MOTERIS. Dar kvailesnė.

VYRAS. „O vyrui atlyžus, maloniai darodė be reikalo jį apmaudavus."

Pantomima: *O vyrui atlyžus, maloniai darodo be reikalo jį apmaudavus.*

PATRICIJUS nueina.

MOTERIS. Tai višta!

VYRAS. Tau, meldžiamoji, atrodo, čia juokai.

MOTERIS *(šypsodamasi).* Argi aš juokiuosi?

VYRAS. Tikiuosi.

Perskyrimas antras

„Kaži kuomet atėjo moterys prie šv. Monikos viešėti."

Ateina trys ŽMONOS.

VYRAS. „Ši, jas padoriai priėmusi, pavaišino ir atnešino vyno, kurio susiedės po truputį išgėrusios ir kuodį savo biškį pajutusios, tarp kito šnekesio, pradėjo skųstis ant vyrų savo."

MOTERIS. Tikriausiai ne be reikalo.

Pantomima: *ŠV. MONIKA priima ŽMONAS padoriai, pavaišina ir atnešina vyno, kurio susiedės po truputį išgėrusios ir kuodį savo biškį pajutusios, pradeda skųstis ant vyrų savo.*

ŽMONA I. „Ar žinai ką, Patriciene, šitai tas mėlynes nuo nedėlios nešioju ant rankų savo, — padarė jas baisus mano vyras. Parvažiavo, girdi, iš miestelio vėlai kaži ko įtūžęs, aš pasakiau tiktai tuos žodžius: ‚Meldžiamas, kame taip sutrukai?' Kaip pašoko jam apmaudas, sugrobė pagalį ir didžiai mane sumušė, kad jam ranka nutrūktų!"

VYRAS. Taip tau ir reikia.

MOTERIS. Ak, sakai, reikia?

ŽMONA II *(rodydama ant kaktos gumbą).* „Šitai ir aš gumbą nešioju nuo savo nedoro vyrelio", — *(MOTERIS žvilgteri iš tolo į gumbą),* — „kad jis supleškėtų, kad jį kipšas ant uodegos nunešty kaži kur."

VYRAS. O ką veiktum be vyro?

MOTERIS. Tikrai neprapultų.

ŽMONA II. „Aną dieną, girdi, biškį pasikyvojova, o jis, nieko neveizėdamas, pagrobęs samtį, ant stalo pasitikusį, kaip šlavė man per kaktą — tuojau gumbas kaip šaukštas iššoko. Ačiū Viešpačiui, jog nenubloškė."

MOTERIS. Aš jam būčiau ne samčiu, o kačerga. . .

VYRAS. Taigi, kad galėtum.

ŽMONA III. „O tu, Patriciene, juk ir tavo vyružis ne geresnis už raguotą ožį; meldžiamoji, meldžiamoji, kaip gali su juo gyventi? Tačiau niekuomet negirdim, kad bartutos ar muštumėtos."

VYRAS. Ir aš negirdėjau. *(Atsisukęs į MOTERĮ, šypsodamasis)* Gal kartais tu, kūmute?

ŠV. MONIKA *(juokdamos).* „Žinot ką, susiedėlės ir kūmelės, nepykit ant manęs, aš jus pačias pakaltinsiu. . ."

MOTERIS. Jas pačias? Kur čia pyksi.

ŠV. MONIKA. „. . .ir jums teisybę pasakysiu."

VYRAS. Nagi imk ir pasakyk.

ŠV. MONIKA. „Ištekėdamos palikom vergėmis vyrų savo. . ."

MOTERIS. Vergėmis?

VYRAS. O kaip?

ŠV. MONIKA. „. . .reikia tad jiems tarnauti kaip ponams."

VYRAS. Ne kitaip.

MOTERIS. Na, žinai. . .

ŠV. MONIKA. „Pačios niekuomet nebūkit priežasčia barnių ir niekuomet neužduokit širdies vyrams savo."

VYRAS. Niekada!

ŠV. MONIKA. „Pamačiusios juos apmaudingus, nestirveliokit

prieš juos, nekirbėkit it utis po šašu, nebrazdinkit liežuviu savo, it kalvaratu verpdamos, bet klausykit jų. . ."

VYRAS. Taip, klausykit!

MOTERIS. Kur ne.

ŠV. MONIKA. „. . .tarnaukit jiems. . ."

MOTERIS. Tarnaukim?

VYRAS. Taip, tarnaukit!

ŠV. MONIKA. „ . . .dar maloniau, nekaip kituose kartuose, netarkit nė žodžio. . ."

VYRAS. Nė cypt!

MOTERIS aikteli.

ŠV. MONIKA. „. . . — taip jų širdis suminkštinsit."

MOTERIS *(bakstelėjus pirštu sau į smilkinį).* Jai, matyt, jau čia suminkštėjo.

ŠV. MONIKA. „Tokį ginklą mums Viešpats tepaliko. Mes, būdamos iš prigimimo silpnesnėmis. . ."

VYRAS. Ak, silpnoji lytis. . .

MOTERIS. Tačiau daili. *(Užsimojus atbula ranka)* O mūsų silpnumą tau tuoj parodysiu.. . .

ŠV. MONIKA. „. . .vyrų nepergalėsim."

VYRAS. Niekada!

MOTERIS. Nebūk toks tikras.

ŠV. MONIKA. „Juk ir aš taip darydama tenuvaldau vyrą savo ir niekuomet mėlynių nenešioju."

VYRAS. Ale tai išmoningumas tos moteriškės.

MOTERIS. Neišpasakytas. Nors ir šventa, vis tiek višta.

VYRAS *(vėl skaito).* „Tai girdėdamos, moterys vienos žiopsojo it vambros. . ."

Pantomima: *ŽMONA I žiopso it vambra.*

VYRAS. „. . .kitos sakė — — — "

ŽMONA II. „Teisybė, taip gali būti. . ."

VYRAS. Šventa teisybė.

ŽMONA III. „.. . .jogei pačios esame kaltos."
MOTERIS *(šoktelėjus nuo kėslo).* To tik betrūko! *(Vėl atsisėda).*
VYRAS. „Po to šnekesio kuri moteris paklausė patarmės šv. Monikos, tapo laiminga. . ."

ŽMONOS II ir III tampa laimingos ir tokios išeina.

VYRAS. „.. . .o neklausančios vėl buvo mušamos."

ŽMONA I pravirksta ir išbėga raudodama.

VYRAS. Štai.

MOTERIS sėdi dantis sukandus.

VYRAS. O dabar — — —

P a m o k y m a s

ŠV. MONIKA ateina į priekį.

ŠV. MONIKA. „Oi moterys, daugel jūs galit padaryti su vyrais savo, bile tiktai norėtumėt ir mokėtumėt!"
VYRAS. Taip, reikia tiktai norėti ir mokėti.

MOTERIS vos susivaldo.

ŠV. MONIKA. „Jūs valdot vyrais savo ne per galybę ir įsakymus, bet per meldimą ir gerumą."
MOTERIS. Ne per žioplumą?
ŠV. MONIKA. „Gera moteris pataisys ir piktą vyrą, o nedora ir gerą pagadins."
VYRAS. Amen.
MOTERIS *(košdama pro dantis).* Ką čia gadinsi, kas jau pagadinta.

ŠV. MONIKA. „Dėl to tai išmintinga moteris skaitos už dovaną Viešpaties."
VYRAS. Ir dar kartą: Amen. Nors išmintis nebūtina.
MOTERIS. Aišku: kam jos reikia.
ŠV. MONIKA. O dabar man jau čėsas bėgt pas savo Patricijų.
MOTERIS. Kur kitur.

ŠV. MONIKA išbėga.
VYRAS užverčia trankiai knygą.

VYRAS. Tai štai kokie mokslai. Tik dėkitės, moterys, juos į galvą — o taipgi ir į širdį — ir būsite didžiai laimingos.
MOTERIS. Kas per laimė. Kokie tavo mokslai, tokie ir pamokslai.

MOTERIS griebia iš VYRO knygą ir sviedžia į kampą.

MOTERIS. Laikas tau, gerbiamasai, išvysti v y r ų mokyklą.
VYRAS. Tokios aš negirdėjau.
MOTERIS. Tai, va, dabar išgirsi. Sėsk.

VYRAS tebestovi.

MOTERIS. Patariu vis dėlto atsisėsti.

MOTERIS pasodina VYRĄ.

MOTERIS. **ŠV. PATRICIJUS**
VYRAS. Manai, Patrikas?
MOTERIS. Ne, manau, ką sakau: Patricijus.
VYRAS. Tokio šventojo, rodos, nėra.
MOTERIS. Nėra? Tai, kaip pamatysi, turėtų būti. Taigi — —

ŠV. PATRICIJUS
arba
Vyrų mokykla
(Anno Domini MCMLXXXIX)

Šiltoj Afrikoj gyvenantys padorūs ūkininkai katalikai pagimdė tarp kitų vaikų tą tarną Viešpaties — Patricijų.

Nuo pat kūdikystės. . .— E, ką čia terliotis su kūdikyste — iš karto prie reikalo — — —

Perskyrimas pirmas

Turintį jau apie tris dešimtis metų amžiaus savo šv. Patricijų tėvai išrėdė už kaži kokios Monikos, motriškos jaunos ir gan turtingos, bet pagonės ir didžiai piktos.

VYRAS. Eik jau, eik: kas gi išrėdo vyrą už moters.

MOTERIS. O kodėl ne?

Ateina ŠV. PATRICIJUS, turintis jau apie tris dešimtis metų amžiaus. Iš paskos — MONIKA, motriška jauna ir gan turtinga, bet pagonė ir didžiai pikta.

MOTERIS. Jaunas Patricijus, pažinęs ydas motriškos savo, kentėjo, tarnavo jai it poniai ir niekuomet nesibarė.

Pantomima: *Jaunas PATRICIJUS kenčia, tarnauja MONIKAI it poniai ir nesibara.*

VYRAS. Na, ir žioplas.

MOTERIS. Pamatęs Moniką pykstant, tylėjo it žuvis vandeny, rodė linksmą veidą ir lipšniau dar tarnavo.

Pantomima: *Pamatęs MONIKĄ pykstant, ŠV. PATRICIJUS tyli it žuvis vandeny, rodo linksmą veidą ir lipšniau dar tarnauja.*

VYRAS. Dar žioplesnis.

MOTERIS. O motriškai atlyžus, maloniai darodė be reikalo ją apmaudavęs.

Pantomima: *O motriškai atlyžus, maloniai darodo be reikalo ją apmaudavęs.*

MONIKA nueina.

VYRAS. Tai višta!

MOTERIS. Manai, gaidys?

Perskyrimas antras

VYRAS. Gana. Man jau pirmo užtenka.

MOTERIS. Neabejoju. Bet reikia paklausyt ir antrojo. — Kaži kuomet atėjo vyrai prie šv. Patricijaus viešėti.

Ateina trys VYRAI.

MOTERIS. Šis, juos padoriai priėmęs, pavaišino ir atnešino vyno, kurio susiedai po truputį išgėrę ir kuodį savo biškį pajutę. . .

VYRAS. Vos tik ant kamščio užmynę? Tokie ten ir vyrai.

MOTERIS. . . .tarp kito šnekesio, pradėjo skųstis ant motriškų savo.

VYRAS. Tikriausiai ne be reikalo.

Pantomima: *ŠV. PATRICIJUS priima VYRUS padoriai, pavaišina ir atnešina vyno, kurio susiedai po truputį išgėrę ir kuodį savo biškį pajutę, pradeda skųstis ant motriškų savo.*

VYRAS I. Ar žinai ką, Patricijau, šitai tas mėlynes nuo nedėlios nešioju ant rankų savo, — padarė jas baisi mano pati. — *(VYRAS žvilgteri iš tolo).* — Parvažiavo, girdi, iš miestelio vėlai kaži ko įtūžus, aš pasakiau tiktai tuos žodžius: „Meldžiamoji, kame taip sutrukai?" Kaip pašoko jai apmaudas, sugrobė kočėlą ir didžiai mane sumušė, kad jai ranka nutrūktų!

MOTERIS. Taip tau ir reikia.

VYRAS. Ne vyras, o boba.

VYRAS II *(rodydamas ant kaktos gumbą).* Šitai ir aš gumbą

nešioju nuo savo nedoros pačiukės, kad ji supleškėtų, kad ją kipšas ant uodegos nunešty kaži kur.

MOTERIS. O ką veiktum be moters?

VYRAS. Gal ir neprapultų.

VYRAS II. Aną dieną, girdi, biškį pasikyvojova, o ji, nieko neveizėdama, pagrobus samtį, ant stalo pasitikusį, kaip šlavė man per kaktą — tuojau gumbas kaip šaukštas iššoko.

VYRAS pakyla, apveizi gumbą ir grįžta sutrikęs į krėslą.

VYRAS II. Ačiū Viešpačiui, jog nenubloškė.

VYRAS. Ne boba, o velnias.

MOTERIS. Taigi sakei, boba ir velnias — tas pats.

VYRAS. Aš būčiau jai ne samčiu, o kirviu. . .

MOTERIS. Taigi, kad galėtum.

VYRAS III. O tu, Patricijau, juk ir tavo motriškutė ne geresnė už piktą širšę; meldžiamasis, meldžiamasis, kaip gali su ja gyventi? Tačiau niekuomet negirdim, kad bartutos ar muštumėtos.

MOTERIS. Ir aš negirdėjau. *(Atsisukus į VYRĄ, šypsodamasi)* Gal kartais tu, kūmai?

ŠV. PATRICIJUS *(juokdamos)*. Žinot ką, susiedėliai ir kūmučiai, nepykit ant manęs. . .

VYRAS. Kur čia pyksi.

ŠV. PATRICIJUS. . . .aš jus pačius pakaltinsiu.. . .

VYRAS *(išvertęs akis)*. Mus pačius?

ŠV, PATRICIJUS. . . .ir jums teisybę pasakysiu.

MOTERIS. Nagi imk ir pasakyk.

ŠV. PATRICIJUS. Vesdami palikom vergais motriškų savo. . .

VYRAS. Vergais?

MOTERIS. O kaip?

ŠV. PATRICIJUS. . . .reikia tad joms tarnauti kaip ponioms.

MOTERIS. Ne kitaip.

VYRAS. Na, žinai. . .

ŠV. PATRICIJUS. Patys niekuomet nebūkit priežasčia barnių ir niekuomet neužduokit širdies motriškoms savo.

MOTERIS. Niekada!

ŠV. PATRICIJUS. Pamatę jas apmaudingas, nestirveliokit prieš jas, nekirbėkit it utis po šašu, nepliekit liežuviu savo, it spragilais kuldami, bet klausykit jų. . .

MOTERIS. Taip, klausykit!

VYRAS. Kur ne.

ŠV. PATRICIJUS. . . .tarnaukit joms. . .

VYRAS. Tarnaukim?

MOTERIS. Taip, tarnaukit!

ŠV. PATRICIJUS. . . .dar maloniau, nekaip kituose kartuose, netarkit nė žodžio. . .

MOTERIS. Nė cypt!

VYRAS griebiasi už galvos.

ŠV. PATRICIJUS. . . . — taip jų širdis suminkštinsit.

MOTERIS. Kaip tešlą.

ŠV. PATRICIJUS. Tokį ginklą mums Viešpats tepaliko. Mes, būdami iš prigimimo silpnesniais. . .

VYRAS. Silpnesniais?

ŠV. PATRICIJUS. . . .moterų nepergalėsim.

MOTERIS. Niekada!

ŠV. PATRICIJUS. Juk ir aš taip darydamas tenuvaldau motrišką savo ir niekuomet mėlynių nenešioju. O taipgi ir gumbo.

MOTERIS. Ale tai išmoningumas to vyriškio.

VYRAS stovi tarsi stabo ištiktas.

MOTERIS. Ko tu toks perbalęs tarsi popiera?

VYRAS *(šiek tiek atsipeikėjęs).* Ar jis čia juokus krečia, ar? . .

MOTERIS. Čia ne juokai, meldžiamasai, — greičiau tavo ašaros. — Tai girdėdami, vyrai vieni žiopsojo it vambros. . .

Pantomima: *VYRAS I žiopso it vambra.*

MOTERIS. . . .kiti sakė — — —
VYRAS II. Teisybė, taip gali būti. . .
MOTERIS. Šventa teisybė.

VYRAS tebestovi išsižiojęs, tarsi pritrenktas.

VYRAS III. . . .jogei patys esame kalti.
VYRAS *(apdujęs, nežinodamas ką šneka).* Taip, taip. . . žinoma. . .
MOTERIS. Po to šnekesio kuris vyras paklausė patarmės šv. Patricijaus, tapo laimingas.. . .
VYRAS. . . .mes patys. . .

VYRAI II ir III tampa laimingi ir tokie išeina.

MOTERIS. . . .o neklausantys vėl buvo mušami.
VYRAS. . . .patys esame kalti. . .

VYRAS I pravirksta ir išbėga raudodamas.
VYRAS užsikniaubia ir užsidengia akis.

Tyla.

ŠV. PATRICIJUS ateina į priekį.

ŠV. PATRICIJUS. P a m o k y m a s
Oi vyrai. . .

Staiga atkutęs, VYRAS pašoka lyg įgeltas — — —

VYRAS. Gana! . .
MOTERIS *(lyg niekur nieko).* Gana?
ŠV. PATRICIJUS. Oi vyrai. . .

VYRAS *(isteriškai).* Sakau, gana! . .

Atbėga ŠV. MONIKA.

ŠV. MONIKA. Kas čia atsitiko?
MOTERIS *(šypsodamasi).* Nieko, mieloji, nieko.
ŠV. MONIKA. Tai ko jis taip rėkia?
MOTERIS. E, kas čia supaisys.

VYRAS puola prie ŠV. PATRICIJAUS. . .

ŠV. MONIKA. O ko jis taip plėšos?
MOTERIS. Ir man neaišku.

. . .ir griebia jį už sprando.

ŠV. MONIKA. Kas anas per vienas?
MOTERIS. Nepažįsti?
ŠV. MONIKA. Kodėl aš turiu jį pažinti?
MOTERIS. Kodėl? *(Palūkėjus)* Gal ir ne. Gal ir ne.
VYRAS. Ganaaaa! . .

VYRAS išgrūda ŠV. PATRICIJŲ lauk ir pats išbėga.

ŠV. MONIKA *(žiūrėdama jiems įkandin).* Suprask tu man.
MOTERIS. Taigi, suprask.

MOTERIS šypsosi.

MOTERIS. Kas per jautrumas. E, vyrai. . . Iš tiesų: *(ŠV. MONIKAI)* argi tai ne silpnoji lytis?
ŠV. MONIKA. Lytis? Kokia lytis? . .

1986, 1989

GULBĖ

ZITA ČEPAITĖ

Užsnūdau, bet greit pabudau. Antra valanda nakties. Iki vėlaus vakaro su draugu kalbėjom apie tai, kad baltarusiai pretenduoja į Vilniaus kraštą.

— Kuo nepagrįstesnės pretenzijos, tuo man baisiau, — pasakiau. Paskui pasiskundžiau, kad maudžia širdį.

— Dėl Vilniaus? — pajuokavo draugas.

— Galbūt. Nebūtinai. Greičiau dėl to, kad kvailių baisiai daug.

Namo ėjau per tiltą. Kažkoks sakralinis veiksmas. Pereiti per tiltą. Pereiti tiltą.

Žiūrėjau į miestą. Žiburiai, automobiliai, dūmai, drėgnas oras, aprūkę namai. Žmonės landžioja gatvėmis kaip kurmiai urvais.

Antai...

Moku tą eilėraštį mintinai. „Antai pažvelki, tai Vilniaus mūrai, dunkso tarp kalnų plačiai..."

Imperatyvas — pažvelk. Ne pažiūrėk, bet pažvelk. Būk laisvas, prieš tave atsiveria erdvė, aprėpk ją. Aprėpk tą būvį — dunksėjimą. Tik akmenys tegali sukurti tokią tvirtos ramybės pajautą, daugiareikšmio, jau nebeperskaitomo ženklo įspūdį, šuoliais lekiančio laiko kanopos įspaudą kietame grunte. Priemiesčiai — Jeruzalė, Šnipiškės — epochų sąnašos. Iškilę iš

šiukšlynų ir patys jais virtę. Dar tebestovi tasai keistas namas su pseudogotikiniais bokšteliais kampuose. Vasarą čia žydi piliarožės, kurios remia sukrypusį stogą. Piliarožės, pseudogotika — provincijų priemiesčiai. Amžinų Europos provincijų amžinas dunksėjimas.

Rytą skubėdama į darbą upėje mačiau gulbę. Ji plaukė išrietusi kaklą, retkarčiais dairydamasi atgalios, tarsi išbaidyta. Bangelės ribėjo į šonus, gulbė visu puikumu atsispindėjo tamsiam vandeny.

Galbūt tai stebuklas, kurį žmogui dar leista retkarčiais išvysti.

NAKTIS

Neužkabintą langą daužė vėjas. Pabudau. Buvo ką tik lyta; išgirdau paskutiniuosius lašus nutykštant į šlapią žolę. Nuo stogo kiurklėmis bėgo vanduo, matyt, būta liūties, gal net su perkūnija. Užuolaida šlapia. Kai paliečiau ją, prisiminiau kažką sapnavusi, tačiau ką? Juk pabudimas buvo keistas prašviesėjimas, galbūt pravėriau akis sulig paskutiniuoju blėstančiu žaibu. O gal po kambarį šokčioję žaibų tvyksniai ir buvo tie sapne tarsi tolimos lempos atspindys šviesavę atšvaitai. Regėjos tarsi atovėros į amžinybės erdves.

Vienais naktiniais išėjau į sodą. Buvo šilta, vandens prilyta gausiai, trumpai kirpta pievutė po medžiais apsemta, tik žolės viršūnėlės kyšojo — smailios it spygliai.

Gūdžiame kaime tarp miškų žemame kambary su pajuodavusiom lubom šiąnakt pašarvota gulėjo tolima mano giminaitė. Per visą savo gyvenimą nė sykio jos nepasigedau, net neprisimindavau. Nebent vaikystėje, nes per Atlaidus brukdavo man saldainius, kreivais gumbuotais pirštais kedendavo plaukus. Nenorėjau būti glostoma ir šlykštėjausi jos saldainių — jie būdavo sulipę, tarsi kieno nors jau apčiulpti, tačiau mama primygtinai ragindavo tuos saldainius paimti.

— Geriau išmesk kur paėjėjusi, bet neužduok širdies.

Toji giminaitė, mamos puseserės dukra, buvo nebylė, bijojau, kad nebylumu neužkrėstų ir manęs. Ji mostaguodavo rankomis, tampydavo lūpas, vaipydavosi; mama, atsistojusi

priešais, darydavo tą patį, kitos moterys — irgi. Mačiau, kad liga plinta. Su baime ir nuoskauda dėl kažkokios neteisingos lemties laukiau, kada kartu su kaimynėm ir giminaitėm be garso tampysiu lūpas ir makaluosiu rankomis. Atsistojusi prie veidrodžio vaipydavausi tikrindama, ar mano veidas paslankus išdarinėti tas, kitų veiduose tokias šlykščias grimasas. Jis buvo paslankus, grimasos šoko mano veide su pasimėgavimu. Norėdavau išsidurti akis arba prisigrūsti burną stiklo šukių. Buvau jau paauglė, įsimylėjau savo bendraklasį, bet neišdrįsau jam to pasakyti. O ir vėliau daugybę kartų arba neišdrįsdavau, arba nesugebėdavau, arba aikštingai užsispirdavau nesakyti to, ką jaučiu.

Kartą vienas tipas norėjo man įsiteikti, prisigretinęs tarė:

— Stiprus žmogus visuomet vienišas.

Tie žodžiai, kažkieno, regis, Ibseno, jau pasakyti savajam aikštingumui pateisinti ir milijonų jau milijonus kartų atkartoti. Bet nebandžiau jo pertarti. Supratau, kad šitos formulės jis griebsis kiekvieną kartą ištikus nesėkmei, bandys ir man taikyti. Jo nosis buvo didelė ir veidas, kurio viena pusė buvo šviesesnė ir smulkiai raukšlėta, matyt, nuplikinta ar apdegusi, priminė sukiužusį puodą.

— Juk taip?

Spoksojo tiesiai į akis. Pradėjau vaipytis, ir jis, nykščiu kutendamas paausį, išvadino mane pamaiva.

— Bet man nieko kito nebelieka.

Bučiavomės. Paskui darėm tai, ką daryti priklauso įsimylėjėliams. Norėjau įteigti sau, kad įmanomi tokie jausmai, kaip meilė, kad tūkstantmečius užsitęsęs meilės ir neapykantos blaškomos žmonijos sambrūzdis nėra jau toks kvailas ir juokingas dalykas. Bet man nelabai sekėsi.

— Romantizmo epocha jau praėjo, — pasakiau segdamasi liemenėlę.

— Kai kurios kitos epochos — irgi.

Turbūt mes buvom lygiaverčiai partneriai. Būtume galėję nepiktai, bet kandžiai šaipytis viens iš kito, iš viso pasaulio, iš kopuliuojančios, vislios, milžiniškus statinius renčiančios arba

kvailus piešinėlius lipdukų pavidalu pardavinėjančios žmonijos. Retkarčiais būtume galėję protingai pasišnekėti. Jo komplimentai niekad nebūtų buvę banalūs, o aš irgi būčiau pasistengusi koketuoti nenuobodžiai, gal net išradingai. Galėjom būti įdomūs viens kitam. Kaip įmantriai sumontuoti, ryškiai išmarginti, prisukami, kartais, kokiai nors mechanikai sutrikus, savaime vartaliotis imantys žaisliukai. Mums nebūtų pavykę viens kito pamilti. Truputį juokinga. Truputį gąsdina.

Stovėjau basomis įsibridusi į vandens apsemtą žolyną. Baltos pėdos atrodė kaip žuvys, po padu kirbėjo kažkoks vabalėlis. Šnarėjo vėjo purtomi medžiai, skimbčiodami tiško vandens lašai. Paskui visa nuščiuvo, tik tylomis it kokia pamėklė kraipėsi patvory išdygusi varnalėša.

Čia to, kuris kalbėjo apie vienišiaus stiprumą, to, kurį supratau negalėsianti pamilti, vasarnamis. Rytą gavau telegramą, kurioje greta pranešimo apie giminaitės mirtį ir informacijos apie laidotuves, buvo prirašytas visai bereikalingas, bet toks įtaigus paraginimas — atvažiuok. Tasai žodis nuskambėjo man kaip gūdžių miškų, neišbrendamų pelkynų ir saulėtų proskynų šauksmas — regis, išvydau motiną su jovalo kibirais einančią į tvartą ir pakeliančią galvą į drykstančius debesis, pro kurių tarpus žioruoja žvaigždės. Tik tiek praradau — jovalo kibirus ir žvaigždėto dangaus proskynas. Būta ko sielotis! Bet vis viena norėjau, kad mane kas paguostų. Kol pasiekiau vienišiaus vasarnamį, sukūriau fantastišką ir įtaigią skurdžios vaikystės istoriją. Bet neturėjau kam papasakoti. Vienišiaus neradau ir nesulaukiau iki išnaktų. Žinojau, kur paslėptas raktas, likausi nakvoti. Atrodė, kad kas nors turėtų nutikti, kokia nors moderni katastrofa: paslaptingas, nesulaikomai plintantis gaisras, mirštama liga, prilimpanti nuo kiekvieno įdėmesnio žvilgsnio, apdujusių jaunuolių vairuojamų automobilių susidūrimas. O gal turėtų ištikti kokia nors tradicinė, klasikinė Dievo bausmė — tvanas arba žemės drebėjimas. Nieko, jokio baisios nelaimės ženklo, tik keista žalsva šviesa virš tolimo, raudonais žiburiukais it jonvabalis blyksinčio Vilniaus. Ir sapnas — dabar jį aiškiai prisiminiau — raudonas, juodom dėmėm numargęs dangus. Abu jie — ir

jonvabaliu mirgantis miestas, ir raudonas sapnas — tarsi blykštantys civilizacijos kataklizmų atšvaitai.

Kaip vaikas prie krūtinės prispaudusi delnus sukalbėjau poterius, garsiai ir aiškiai tardama žodžius; amžiną atilsį, amžinoji šviesa. Paskui grįžau į namelį, užsidegiau lempą ir pusiaugula įsitaisiusi lovoje parašiau eilėraštį. Jis buvo ilgas ir nesklandus, tačiau nei dėl ritmo ar rimo, nei dėl kirčiavimo nesukau galvos.

Man rūpėjo vien žodžiai, paisiau vien jų reikšmės, skubėjau juos balsu ištarti. Pirmoji eilėraščio eilutė skambėjo labai įspūdingai — amžiaus galo peleninė blyškuma. Toliau kalbėjau apie tai, kad jaučiuosi šitam pasauliui nieko neskolinga ir turiu teisę pasiųsti jį po velnių ir žliumbti nusigręžusi į sieną, bet kartkartėm saulės šviesos ir kaitros apsvaiginta sumišusi suvapu: Dieve.

DVISKAITA

Man nepatinka, jeigu reikia stipriai mušti mechaninės rašomosios mašinėlės klavišus. Pripratau spaudyti juos — paliesti ir lopetėlė šokteli lyg savaime — be jėgos, be įniršimo. Man nepatinka juoda klaviatūra, mėgstu baltą. Kodėl? Nepasakyčiau, kad esu kokia nors tyruolė. Galbūt atvirkščiai. Ir visgi niekuomet nesipuikavau savo nuodėmėmis. Kelinta diena noriu verkti. Žmonės prarado tikėjimą... Kvaila tarti tokias iškilmingas frazes lyg pasišovus nustatinėti visuotines tiesas ir taisykles. Turėtų būti koks nors paprastesnis pasakymas — prarado pasitikėjimą? Dar paprasčiau — elementarų supratimą, kad kitas nebūtinai meluoja, nebūtinai sukčius, nebūtinai niekšas, nebūtinai priešas, nebūtinai šūdas. Kažkaip daugybė dalykų susipynė, susijaukė. (Užgavėnės. Rotušės aikštėje dainuoja, šoka. Visi kaukėti. Iš judesių matyt, kad paauglys, beveik vaikas, bet su senio galva. Eina gatve, beldžia į vartus ir šaukia: žeima, žeima, eik iš keima.) Norėčiau parašyti tokį tekstą, kad skaitančiajam susidarytų įspūdis, jog ties niekuo ilgam negaliu susikaupti, nieko nepajėgiu aprėpti, suvokti iki galo, įsigilinti, išsiaiškinti. Taip ir yra. Slystu paviršiumi. Vienus dalykus pastebiu, bet kitų ne. Vien atplaišos. Nuotrupos. Prieštaros. Netikėti sugretinimai. Ir šlubuojanti ritmika, tarsi permušimais plaktų širdis.

Vakar tas, kuris paskelbė bado streiką, kalbėjo, jog inteligentija nuperkama, sakė negailėsiąs trirublės, ragino visus susimesti. Pavasario pilnatis, keikvienas savaip bepročiauja. Ką Paulius sako apie Petrą, daugiau pasako apie Paulių, negu apie Petrą. Taip sakė Spinoza. O lietuviai panašiems dalykams nusakyti vartojo gan grubią patarlę — kuo pats kvep, tuo ir kitą

tep. Nepajėgiu piktintis. Atbukau, nereaguoju. Dėl to pačiai savęs truputį šlykštoka. Bet visa tai anapus supratimo ribų, visa tai anapus gėrio ir blogio. Antžmogystė, kuri užklumpa savaime, per neapsižiūrėjimą, vien dėl to, kad perdaug kalbam.

Norėčiau ką nors sutikti, ką nors, kad galėčiau pamilti. Galbūt tokį pat iki šleikštulio nusivapėjusį žmogiuką. Sakyčiau: Malonu tave matyti. Arba: Manau, kad mudu drauge išgersiva kavos. Jis turėtų pastebėti, kad vartoju dviskaitą, senovinę, iš bendrinės kalbos išnykti bebaigiančią lytį.

(Kažkoks antkrytis. Daugelio, kuriuos teko sutikti, kalba pašlijusi. Kartais atrodo, kad jie patys nesupaiso, ką vapa — velia žodžius, netaisyklingai kirčiuoja. Arba vartoja ne tuos žodžius. Dažnai atspėju, ką jie nori pasakyti. Tariu pati sau — štai, norėjo pasakyti tą ir tą, bet tie žodžiai, kuriuos jis beveik nevalingai ištarė, kalba visai ką kita.)

Turėtų pastebėti, kad vartoju dviskaitą.

Kiekvieną kartą prisigalvoju visokių niekų, visokių smulkmenų, kvailų užduočių, kurios netikėtai tampa neįveikiamais barjerais.

Rimas VisGirda — kultūriniai pastebėjimai

Iš pirmo žvilgsnio Rimo VisGirdos darbai atrodo aiškūs: peizažai, moterys ant aukštų kulniukų, seni automobiliai, cigaretės, šunys. Visada aiškūs įrašai ir pavadinimai yra ironiškos kasdienybės išraiškos, kaip antai: „Keturkampė lėkštelė ir puodukas su dvejomis moterimis ir puoduku", „Mudviejų pirktas automobilis jau rudyja", „Nėra geriau, kaip namuose". Toji kasdienybė VisGirdos darbuose esti kartu paprasta ir nepaprasta, asmeniška ir socialinė. Sprendimai apie dalykus ir jų hierarchiją subendrinti — jie suprantami antropologui, meno kritikui ir komiksų mėgėjui.

VisGirdos stilius klostėsi Kalifornijoje 1970-tųjų pradžioje. Visi menininkai tuo laiku gyveno Pop ir Funk laikotarpį. Keramikai žavėjosi spalva, objektu ir bendrai to meto stiliumi ir aplinka. VisGirdos pasikartojančios asmenybės ir įvaizdžiai sukurti stilizuotu komiksų pagrindu. Vaizdai ir žmonės tampa simboliais, ir besikeičiantys kontūrai atitinka keramikos reikalavimus. Vėliau jo kelionės įspūdžiai paįvairina tematiką, tačiau stilius napakinta. Matyt, įvairios kultūrinės apraiškos ir toliau liks VisGirdos kūrybos inspiracija.

Catherine Jacobi

Rimas VisGirda I Tarptautinės keramikos simpozime 1989 m. Panevėžyje. (Foto: Sergėjus Kasinas)

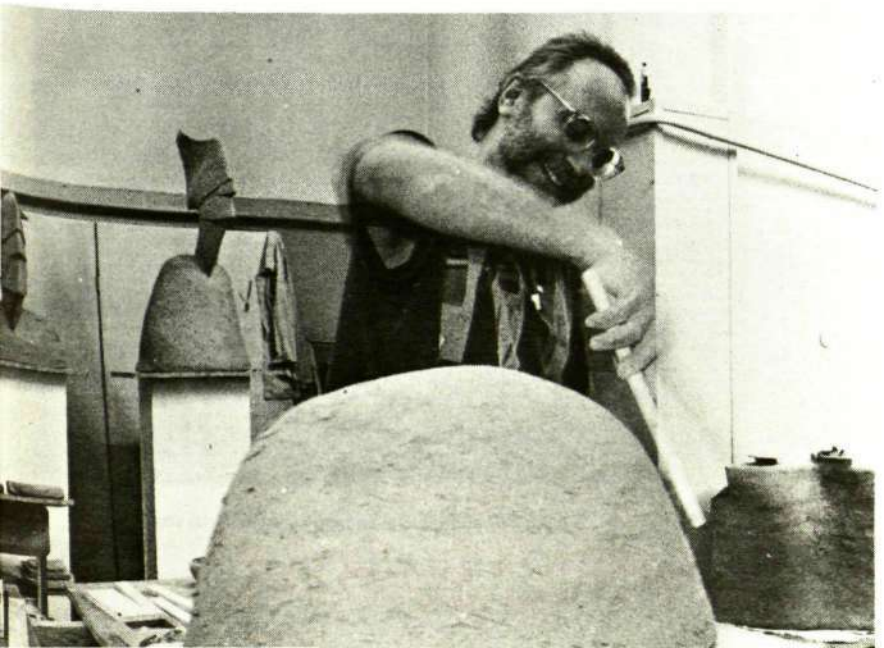

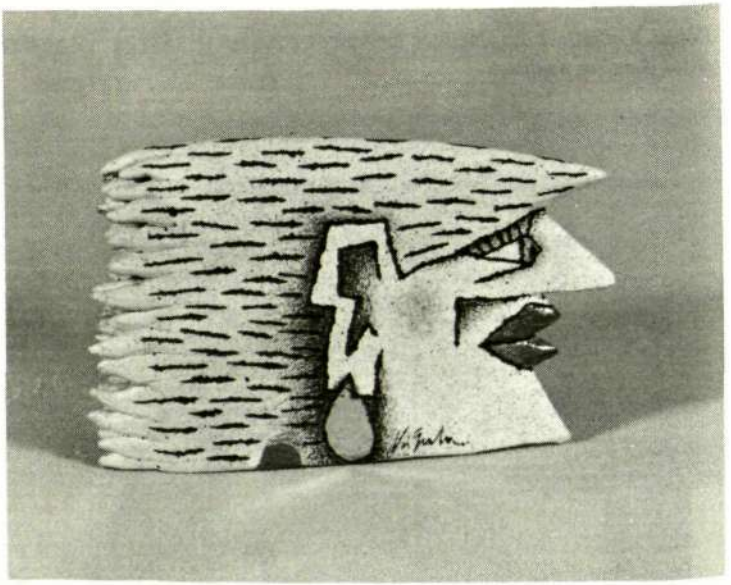

„Blondinė", 20x40x10 cm, 1991.

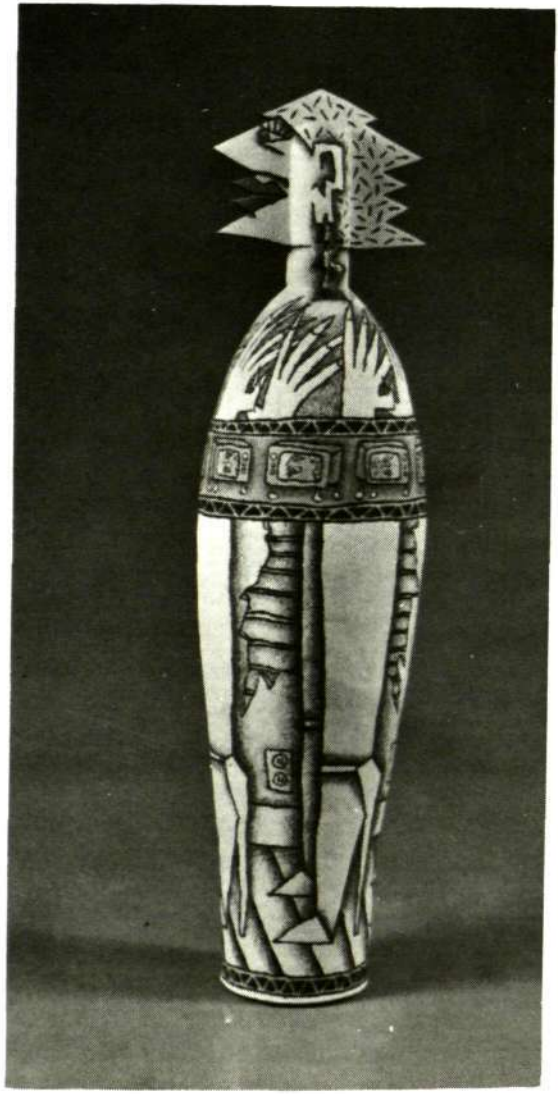

„Vaza su televizijos aparatais", 104x25x25cm, 1989.

„Gyvenimas tai žaismas", vaza, 28x20x20cm, 1992.

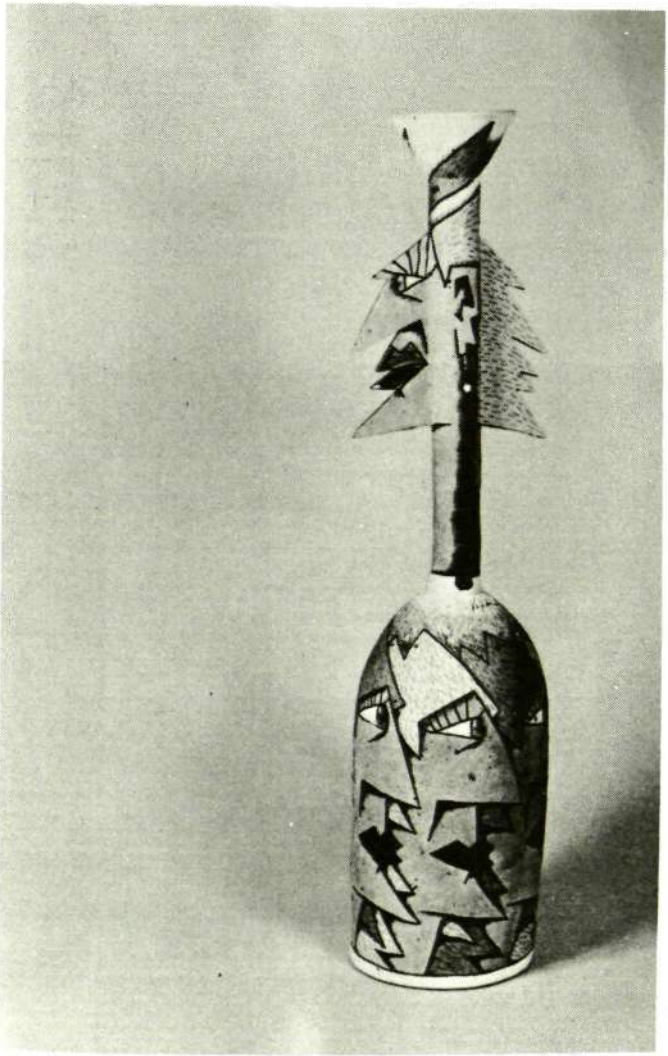

„Žvelk į kairę", 106x30x30cm, 1988. (Nelson Museum, Univ. of California, Davis).

„Vienas ar du cukraus?", devynios keramikos plokštės, 61x20x20 cm, 1991.

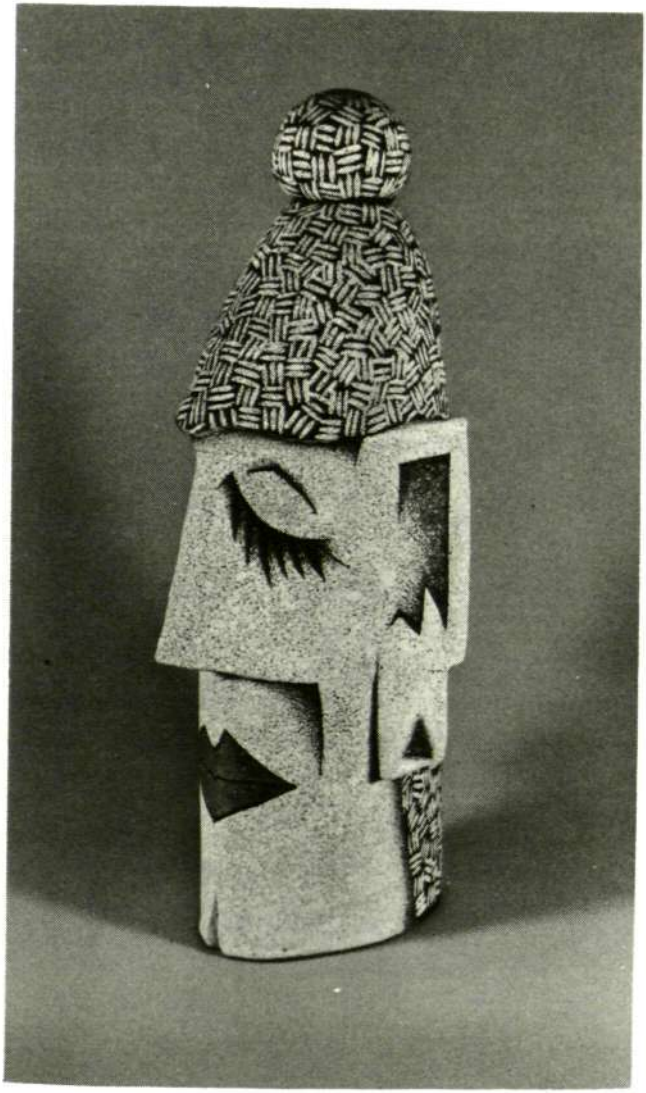

„Moteris su kokada", 66x23x20cm, 1991.

„Nėra geriau, kaip namuose", lėkštė, 30cm diam., 1991.

IŠ MŪSŲ TEATRO PRAEITIES

VIII. „MARKO MILIJONAI"

JURGIS BLEKAITIS

I. O'Neillas ir jo veikalas

Laikotarpy tarp dviejų pasaulinių karų Amerikos dramaturgijoje iškilo modernus sąjūdis, kurio pradininku laikomas Eugene O'Neill, airių kilmės amerikietis, gimęs 1888 m. Niujorko teatrinio centro Brodvėjaus viešbuty, aktoriaus sūnus. Atrodytų, pats likimas pažaidė simboliais: viešbutis — laikina pastogė — nulėmė jaunojo O'Neillo blaškymąsi ir klajojimus, tėvo profesija ir Brodvėjus jo kūrybines galias pakreipė į teatrą, o jo airiškumas (daugelio iškilių dramaturgų kilmė) apdovanojo lakia fantazija, gyva kalba, sąmojum, suteikė polinkį į idėjiškumą, filosofinį susimąstymą. Aistringos minties, aukšto emocingumo, vidinių prieštaravimų draskoma jo asmenybė buvo tarsi gimusi dramai. Gausi jo kūryba, pilna drąsių užmojų, laimėjimų ir pralaimėjimų, padarė gilią įtaką visai tuometinei ir vėlesnei amerikiečių dramaturgijai, seniai peržengė Amerikos ribas, tapdama pasauline vertybe. O'Neillo kūrybai skirta daug knygų, ji nagrinėjama universitetuose, o jos vertinimas esti dramatiškai įvairus, kaip ir patys veikalai.

Kad patirtum autoritetingą mūsų dienų specialisto nuomonę apie O'Neillą ir jo kūrybą, verta pasiskaityti

pastabas bei citatas, kurias pateikė iškilusis šių dienų vyresnės kartos dramaturgas Arthuras Milleris, rašydamas apie rinktinių O'Neillo laiškų knygą („Selected Letters of Eugene O'Neill", *The New York Times Book Review,* Nov. 6, 1988). Pasak Millerio, laiškai esą esmingai svarbūs suprasti O'Neillą, jo jausmų intensyvumą, neįprastą šiais vėsokais nusivylimo laikais. Pavyzdžiui, jo rūstybė, nukreipta prieš amerikietišką teatrą, kaip „reginių parduotuvę", — juk toksai požiūris aktualus ir šiandien. Anot Millerio, laiškuose glūdi O'Neillo gyvenimo bei veikalų pamoka generacijai, kuriai trūksta jo tiesumo ir drąsos, jo vizijos ir tikėjimo meniniu teatru. Net ir savo pasisekimo viršūnėje O'Neillas buvęs visiškai svetimas Brodvėjui.

Savo brandžiausius veikalus (pvz. „Ilgos dienos kelionę naktin") jis norėjo ilgam sulaikyti nuo pastatymo komerciniame teatre, kadangi „nei jis pats, nei jo kūriniai savo dvasia nepriklauso ir nenori priklausyti tai plotmei bei atmosferai, kurioje jie būtų statomi". Ten, Brodvėjuje, galiojąs tik vienas kriterijus — komercinis pasisekimas. Meniškai sąžiningo, drąsaus, aukštų siekimų teatro nebelikę.

Arthuras Milleris sako, kad O'Neillas iki savo gyvenimo pabaigos buvęs „anarchistiškas radikalas", niekinęs politikierius ir biurokratus. Pasak jo, žmonės nieko nepasimokė iš kvailų praėjusio karo skerdynių, kad jie vėl savo likimą bei ateitį atidavė į „gobšiųjų valdančiųjų kapitalistinių klasių" rankas. Tačiau ir pats O'Neillas sakydavęs, kad jis esąs „skilęs žmogus", svyruojąs tarp nevilties triumfuojančio, ciniško materializmo akivaizdoje ir tarp nuolat atsinaujinančio pasiaukojimo tauresnei žmogaus dvasiai. Jis tikėjo, kad jokiame kitame krašte nesama tokių „dvasinių galimybių", kokių yra Amerikoje. O'Neillo nebuvo tarp tų Amerikos rašytojų bei menininkų, kurie po pirmojo Pasaulinio karo nuo bedvasio materializmo traukėsi Europon. Kai vienas kritikas pareiškė, jog Amerikai esanti svetima tragedija, O'Neillas pasipiktinęs rašė:

. . .Šiuo metu Amerikoje vyksta dvasinis pabudimas. Gimsta siela, o kur įžengia siela, ten kartu su ja ateina tragedija. Gal vieną dieną mes staiga dvasinėmis akimis praregėsime, ko iš tikrųjų vertas tas mūsų triumfuojantis, trimituojantis materializmas, pamatysime jo kainą. . . Taip, mes e s a m e tragedija, šiurpiausia iš betkada parašytųjų ar nerašytų!

Atmesdamas komercinį teatrą, O'Neillas atmetė ir kritiką iš įprastinių realizmo pozicijų, aiškindamas, jog jis siekiąs „tikro realumo dvasine prasme, bet ne smulkmeniško panašumo į buitį". Bet su žymiais kritikais — tokiais, kaip J.W. Krutchas, G.J. Nathanas, B. Atkinsonas, — jisai draugavo, atsiklausdavo jų nuomonės, kartais priimdavo sugestijas.

Kaip Milleris pažymi, pusės šimtmečio laikotarpio laiškai atskleidžia O'Neillą buvus daug sudėtingesnį, negu sugestijonuotų įsigalėjusios šabloniškos nuomonės. Nors O'Neillo asmenybė pilna sunkiai suderinamų bruožų, bet jam negalima prikišti erudicijos stokos. O'Neillas buvo plačiai apsiskaitęs, išmanė kiniečių ir vokiečių filosofiją, buvo pradėjęs rimtai studijuoti senovės graikų kalbą. Jis toli gražu nebuvęs prastas prozos rašytojas. Nesišalino jis ir bendralaikių rašytojų, palaikė ryšius su P. Columu ir Jamesu Joyce'u, su Sinclairu Lewisu ir Sherwoodu Andersonu bei savo kairiaisiais draugais, kaip kad Seanu O'Casey'iu. Jis siekęs didybės ir, nepaisant daugelio meninių nesėkmių, iš visumos iškyla, anot Millerio, „kilnus siekimas" ir verta pagarbos didelė drąsa. Savo gyvenimu ir veikalais jis tikrai „kūręs sielą".

Čia iškeltos mintys padės mums suprasti O'Neillo intencijas rašant „Marko milijonus" — tą grandiozinio užmojo veikalą, kuriame jis šmaikščiai ir sąmojingai niekina materializmo „triumfą" ir jautriai nusilenkia taurios sielos išminčiai, aukštiems siekimams, humaniškumui bei tiesos ieškojimui. O'Neillas taipgi išaukština kitą kilnią galybę — dvasinį grožį ir meilę. Tos veikale susipinančios temos,

emocinis jų gvildenimo intensyvumas, sykiu — ryškiai nupiešti pagrindinių veikėjų charakteriai, gyva dialogų kalba, dramatiškas scenų turinys ir jų teatriškas vaizdingumas — visa tai tikriausiai bus sužavėję Jakševičių, uždegę jo vaizduotę ir paskatinę drąsiam užmojui — imtis to didingo veikalo savo debiutui.

Su O'Neillo veikalais, apskritai su Amerikos dramaturgija Jakševičius susipažino, metus studijuodamas Amerikoje. Kaip tiktai tuo laiku O'Neillui buvo suteiktas reikšmingas pasaulinis pripažinimas — 1936 metų Nobelio literatūros premija. Tatai irgi galėjo paskatinti režisieriaus susidomėjimą. Jau kiek vėliau, po savo „Marko milijonų" spektaklio, Jakševičius-Jorigis paskelbė straipsnį „Modernioji Amerikos dramaturgija" (*Dienovidis,* 1940 m., nr. 1). Straipsnio pradžioje jis rašė:

> Pastaruoju dvidešimtmečiu nė vienoje Amerikos meno šakoje nepasireiškė tokio gyvo sąjūdžio, kaip teatro mene. Daugiausia dėmesio reikia kreipti į dramaturgiją, nes šioje srityje amerikiečiai pažengė didelį žingsnį į priekį. Po Didžiojo karo tuo sąjūdžiu pasireiškusi karta atnešė naują teatro medžiagos supratimą, naujas mintis, naujos formos troškimą (. . .). Į teatrą pradėta žiūrėti nebe kaip į pramogą, bet kaip į kūrybinį organizmą, kultūrinę įstaigą. (. . .) Žymiausiu šio laikotarpio dramaturgu reikia laikyti O'Neillą, nes jis pirmasis išryškino naujo periodo kryptį ir jai tebevadovauja iki šiol.

Išvardydamas kitus to laiko žymesniuosius dramaturgus, Jakševičius pažymi, kad jie, „būdami forma ir turiniu individualūs, neišvengia O'Neillo įtakos".

Kaip straipsnyje aiškinama, viena svarbiųjų dramaturgijos naujovių esąs įprastinio atviro veiksmo pakeitimas vidiniu, kuris paremtas ne valios sprendimu, bet psichologiniu asmens pergyvenimu, taipgi pasąmonės impulsu ir instinktu. „Iškėlę valios priklausomybę nuo vidinio gyvenimo", — rašo Jakševičius, — „modernistai (. . .)

atvirąjį veiksmą paliko tokiems asmenims, kurie arba turi labai ribotą tikslą, arba instinktyviai, nesvarstydami daro sprendimus... Tokie veikiamieji asmenys dažniausiai nepasižymi minties ir pergyvenimų gilumu". Tokių veikėjų vertę esą atskleidžia jų siekimas, kuris dažniausiai esti siauras ir lėkštas. Kaip tokio siekimo pavyzdį, režisierius nurodo į O'Neillo Marką Polą, jo visa viršijančią aukso aistrą. Markui Polui sekasi. „Jis spekuliuoja viskuo, net meile, siela, gyvybe, artimu. Koks jis leidžiasi kelionėn, toks ir grįžta — standartiškas, amoralus, dvasingai sustingęs biznierius". Nors Markui puikiai pavyksta kaupti trokštamą auksą, ir grįžęs Venecijon jis triumfuodamas giriasi savo pasisekimais, kone užspringdamas žodžiu „milijonai", mirus jį mylėjusiai princesei Kukačin, nepakėlusiai nusivylimo ir gėdos, o didžiajam chanui, Pasaulio valdovui, kaip žmonės jį vadina, raudant ties jos karstu, — „mes matome, koks kvailas ir žiaurus savo kvailume tas guvus ir veiklus biznierius Markas ir kokia didinga ir graži neįžvelgta Kukačin meilė"... Ją sunaikina Marko, užsidariusio savo gobšių troškimų kiaute, aklumas.

Statydamas „Marko milijonų" spektaklį, rašte Valstybės teatro direktoriui Jakševičius aiškina, kad veikalą galima suprasti, kaip „kovą prieš merkantilistinį visų vertybių vertinimą, prieš dvasinę stagnaciją ir miesčioniškumą". Istorija, vaizduojanti Marko dvasinę pražūtį, pabrėžia pagrindinę veikalo idėją, kurią režisierius formuluoja, kaip *„žmogaus dvasinės pažangos aktualumą"* („A.J.t.m.", p. 96)

Iš O'Neillo papasakotos Marko Polo istorijos mes matome, kaip akla pralobimo aistra pražudo žmogaus sielą. Tačiau Jakševičius ir šitą negatyvią išvadą apverčia šviesiu kampu į viršų: žmogui būtina rūpintis savo dvasine pažanga! Kartu su O'Neillu jis ne tiek pasibaisėjęs žiauriu biznierių grobuoniškumu, kiek pašiepia jų bukaprotišką ir tuščią aukso troškimą.

Jakševičius savo pastatyme pasirinko teigiamą akcentą:

iškelti humaniško didžiojo chano Kublajaus išmintį, toleranciją, princesės Kukačin poetinę viziją, jos meilės didybę ir grožį. O dėl Marko ir jo sielos žlugimo — jis ne Faustas, žinąs savo kaltę, velniui sielą pardavęs; jis nepakyla iki tragedijos, nes ta pražudytoji siela jame ir nuo pat pradžios vos krutėjo; jis niekad nesupratęs, kokių „sielos stebėjimų" iš jo laukia didysis chanas, kaip kad niekad neįsivaizdavo, kokiu tauriu, spindinčiu riteriu jį mato idealizuojančios ir mylinčios princesės akys. Nes iš tikrųjų jis tėra toks, kokį jį mato ir chanas, ir filosofas Ču-jinas: klounas auksu siuvinėtais drabužiais.

Kaip atsitiko, kad O'Neillas, norėdamas satyriškai pavaizduoti amerikietiško tipo biznierių, apvilko jį XIII-to šimtmečio venecijiečio drabužiais? Man rodos, vienas sumetimas gana perregimas: epochos atotrauka leidžia jį paversti visų laikų, visų epochų reiškiniu, kvintesenciniu verteiva, nebūtinai amerikiečiu, nors jam ir suteikti biznieriaus, kokį O'Neillas turėjo progos stebėti iš arti savo krašte, būdo bei laikysenos bruožai, kalbos maniera. Antra, nukėlimas į tolimą epochą leido O'Neillui išvengti buitiškumo, suteikti pasakojimui beveik pasakišką pobūdį (pavyzdžiui, didysis chanas savo soste stebi magiškame kristale grįžusį Venecijon Marką). Svarbiausia tačiau yra tai — kad atsvertų Vakarų materializmą O'Neillas sukūrė taurų, humanišką Orientą — idealizuotą, dvasingą aplinką, kokios Amerikos realybėje jis nematė. Rytų ir Vakarų kultūrų sandūroje didysis chanas stebi Marką, kaip Vakarų eksponentą, besididžiuojantį savo „nemirštama" siela, — ir jokios, net mirštamos sielos jame neįžvelgia. Tokiu būdu amerikietis autorius ne pats smerkia savo tautietį — veiklų, išradingą, sąžinės skrupulų nežinantį biznierių. Ne, jis įsivaizduoja dvasingumo kupiną Rytų valdovą-filosofą ir leidžia jam išbandyti bei pasmerkti Marką. Dramatiška jėga — šimteriopai efektingesnis kelias, negu atviras paties autoriaus sprendimas. O'Neillas tarsi pasitraukia į šalį — tegu Marką

vertina nešališkas svetimos, žymiai gilesnės kultūros atstovas. Geniali priemonė!

Pati stebima Marko evoliucijos istorija nekomplikuota ir vyksta dviem linijom: kylančia linija išoriniame gyvenime: jis gudrėja, turtėja, tampa galingu. Antroji smunkančioji linija yra lyg pirmosios šešėlis: Markas, iš pradžių — paprastas, žvalus jaunuolis, tolydžio dvasiškai rambėja, gobšumas užgožia jame bet kokius kitus interesus, jis aklas savo skriaudžiamų žmonių vargams, kaip aklas ir jį idealizuojančios jaunutės princesės meilei. Toji meilė, praregint savo „herojaus" menkystą, virsta princesei nepakeliamu nusivylimu, o princesės mirtis yra žiauriausias smūgis jos seneliui, didžiajam chanui Kublajui. Tragedija (kurios Markas nė nemato) sukrečia veikalo skaitytojus bei spektaklio žiūrovus ir priverčia juos pajusti, ko vertas Marko triumfas ir jo milijonai.

„Marko milijonai" yra pavyzdys to „tikrojo, dvasine prasme realizmo", kuriam O'Neillas save priskiria. Čia nerasi smulkių buitinių detalių — priešingai: pro veikalo pseudoistoriškumą O'Neillas sąmoningai leidžia prasišviesti savo laiku būdingus bruožus. Charakteriai piešiami drąsiais, vaizdžiais brūkšniais, iš vienos kitos individualios ypatybės veržiasi bendrasis tipas, artėjąs prie simbolio. Tai ypač tikra pirklių atveju. Tačiau didysis chanas yra individas, išskirtinė asmenybė. Atviro veiksmo veikale nėra — Marko „žygdarbiai" jo paties pagyrūniškai papasakojami; chanas stebi jį su pasibjaurėjimu; filosofas Ču-jinas su atlaidžia šypsena mato kvailoką jaunuolį; savo gražia iliuzija tiki princesė Kukačin. Bendras pasakojimo tonas kinta iš scenos į sceną: truputį romantiška pati pradžia, satyriškai vaizduojami trys pirklių kelionės epizodai, poetinių spalvų įneša princesė, o didžiojo chano susimąstymas mirties akivaizdoje turi tauraus, santūraus patoso ir gilaus sielvarto. O'Neillo „realiajame realizme" yra romantizmo, simbolizmo, ekspresionizmo atšvaitų.

2. Kliūtys kelyje į premjerą

Kauno Valstybės teatro repertuaro komisija su didelėmis abejonėmis priėmė amerikiečių dramaturgo veikalą, kurį savo režisūriniam debiutui pasirinko ir pats išvertė iš anglų kalbos jaunas aktorius Algirdas Jakševičius. O'Neillas dar nebuvo radęs kelio į Lietuvą. Jo neįprasto stiliaus veikalas, matyt, baugino savo antimiesčioniškomis tendencijomis. Pavyzdžiui: savo satyrinį geluonį autorius nukreipė prieš tokias ypatybes, kaip uolus turto siekimas ir telkimas, nugalint tolimųjų kraštų pavojus, kelionės sunkumus, rodant išradingumą bei iniciatyvą. Veikalas buvo neįprastos struktūros: tiesioginio veiksmo maža. Jo vietoje — iliustratyvūs fragmentai. Jų daug, jie reikalauja nuolat keisti vyksmo vietą, o tai reiškia nemažas išlaidas ir pastangas. Ar ne per plačiai, ne per drąsiai (ir per išlaidžiai) užsimojo šis jaunas režisierius? O'Neillas kalba mums apie žmogaus dvasinės pažangos reikalą, įrodinėdamas, kad turtai smukdo žmogaus sielą, bet pro tas filosofijas jaučiasi pavojingos socialistinės idėjos. Žinoma, parašyta įdomiai, su sąmojum, su polėkiu, charakteriai gyvi ir įdomūs, tekstas, ką ir besakysi, yra labai paveikus, talentingas. Ne veltui tam amerikiečiui neseniai paskirta Nobelio premija — ir tai už dramaturgiją! Nei Ibsenas, nei Bernardas Shawas tokio pripažinimo nesusilaukė. Na, tegu stato! — bet abejonės gilios ir sunkiai išblaškomos.

Turbūt ir pačiam režisieriui buvo kilę abejonių. Jis matė veikalo kitoniškumą, neįprastumą, gal sunkiai suprantamą idėjų susidūrimą. Žinojo teatro meninių ir techninių galimybių ribas. Turėjo žinoti ir savo paties patyrimo stoką. Savim pasitikėjimo negana — reikia, kad aktoriai juo pasitikėtų. Tai gali laimėti tik darbu, nugalėdamas abejones, nesupratimą, tingumą. Ansambliui sukurti reikia bendrų režisieriaus ir aktorių pastangų, nukreiptų į sąmoningai siekiamą bendrą spektaklio tikslą. O tas siekimas turi visus

įkvėpti, uždegti vaizduotės bei kūrybiškumo galias, kad visi dalyviai tom bendrom nuoširdžiom pastangom įveiktų dar ligi šiol neišbandytus sunkumus ir sukurtų naują magišką realybę — spektaklį. Jei pasvėręs visus didžiulius „contra" ir kuklius „pro", Jakševičius ryžosi imtis „Marko milijonų", tai dėl to, kad veikalas jį sužavėjo kaip tiktai naujumu, problematiškumu, teatrinėmis galimybėmis. Kaip menininkas novatorius, Jakševičius nenorėjo prisistatyti visuomenei kokiu saugiu, įprastinio realistinio pobūdžio, garantuoto pasisekimo „kepsniu". Jį, kaip jauną ir drąsų naujos išraiškos ieškotoją, viliojo uždavinio sunkumas. Nepaisant to, kad režisieriui dažnai teko nusivilti, jis buvo atkaklus optimistas iš prigimties ir iš principo: savo teoriniuose straipsniuose jis skatino teatro menininką susikurti teigiamą, optimistinę pasaulėžvalgą, nepiršdamas jokio specifinio ideologinio pasirinkimo.

Tačiau teatrą iššūkio didumas ne tiek žavėjo, kiek gąsdino. Gal tik jaunesnieji aktoriai, dar neįgyję štampų ir neatbukę, noriai ėmėsi intriguojančio eksperimento. Vyresnieji buvo skeptiški, neslėpė savo nepasitikėjimo, o dažnai rodydavo ir paprastą nesusigaudymą. Jau pats pirmasis veikalo perskaitymas (1938 m. sausio 18-tą) praėjo šaltai. Aktoriai gūžčiojo pečiais, nesuprato idėjos, prikaišiojo, kad veikalui trūksta gyvenimiškumo — to patogaus, įprastinio realizmo, kurio O'Neillas taip karštai kratėsi.

Daugiau supratimo Jakševičius tikėjosi ir rado tarp jaunesniųjų aktorių. Teatro klausimams skirtame leidinyje (*Teatras*, 1988 m., nr. 3) Jakševičius ir jo darbai prisimenami iš praėjusių pusės šimto metų perspektyvos. Monika Mironaitė pokalbyje su žurnalo atstove šalia kitų dalykų pareiškė: „Jakševičiaus atėjimas į teatrą buvo neeilinis įvykis. Jis suteikė intelektą, be galo rimtą ir gilų požiūrį į aktoriaus kasdieninį darbą." Paminėjusi anų laikų aktorių veteranų kartą, Mironaitė pažymėjo, kad jie, stokodami išlavinto intelekto, pasikliaudavo įgimtu talentu, intuicija:

O Jakševičius reikalaudavo kažko žymiai gilesnio, vidinio išprusimo. Daugeliui iš mūsų tik to labiausiai ir stigo, tik ne visi su tuo norėjo sutikti. Studijinių valandėlių metu A. Jakševičius kalbėjo mums apie tai, kaip aktorius turi valdyti savo kūną, apie plastikos, gesto, formos išraiškos reikšmę. Jis visuomet ieškojo prasmingos teatrališkos formos. (. . .) Svarbiausia jam būdavo — sukelti aktoriaus kūrybiškumo impulsą, duoti kiekvienam iš mūsų stimulą logiškai vaidmens tolimesnei plėtotei. (. . .) Apskritai, po A. Jakševičiaus aš nesutikau kito režisieriaus, kuris tiek vertintų, tiek dėmesio skirtų žmogaus dvasiniam pasauliui. Jis visuomet gyvenime stengėsi įžvelgti žmogaus esmę.

Tame pat leidinyje Jakševičių prisimena aktorius Juozas Gustaitis. Paklaustas, ar jo anuomet negąsdino nepažįstama O'Neillo pjesė, Jakševičiaus režisūrinis debiutas, Gustaitis atsakė:

Nė kiek. Pažinojau Jakšą kaip labai išprususį, talentingą menininką, tvirtai žinantį, ko siekia. Iš Amerikos jis grįžo itin gerai pasiruošęs, išstudijavęs to laikotarpio literatūrą. Per pradinį pjesės skaitymą jis nuodugniai išaiškino mums, kaip supranta O'Neillo pjesę ir ko iš mūsų nori. Jakša norėjo, kad Markas Polas būtų šiek tiek pašieptas, nepiktai, kad atrodytų lyg ir truputį panašus į Franką Kruką. Todėl, manau, pasirinko mane, iš prigimties komiką.

Prisimindami talentingą režisierių, abu aktoriai drauge aukštai vertina Jakševičiaus būdo savybes. Gustaitis kalba apie jo sąžiningumą, kuklumą ir prisimena skurdžius Jaunųjų teatro laikus, kada „Jakša" pasiūlęs jam kartu gyventi, rūpindavęsis juo, „kaip tikras brolis—doras, labai doras tai buvo žmogus". Ir Mironaitė kalba apie „taurią, skaisčią, labai dorą A. Jakševičiaus prigimtį", apie didelį jo optimizmą iki pat gyvenimo pabaigos; bet mini ir niūrokas nevilties akimirkas, apie kurias pasipasakodavęs tik jai. Jis iki šiol lieka jai „žmogaus, vyro idealas".

Neturėjo būti sunku režisieriui dirbti su tokiais jaunais aktoriais, kurie vertino jo talentą ir gerbė asmenį. Nėra

pagrindo manyti, kad Jakševičius „Marko milijonų" ruošimo darbe būtų turėjęs sunkumų su H. Kačinsku arba su buvusiais Jaunųjų teatro dalyviais M. Chadaravičiumi, St. Čaikausku. Tačiau keli buvę artimiausi bičiuliai, kurie anksčiau jį kvietė vadovauti, pripažino jo pranašumą, buvo jo artimi patikėtiniai, turbūt nusigręžė nuo jo. Su Baliu Lukošium Jakšeivčius dalinosi ateities planais, abejonėmis (pavyzdžiui, dėl galimybių ateity dirbti su Juknevičium, dėl kurio Lukošius jį perspėdavo), su Lukšium bendradarbiavo studentų studijoje... Bet pradėjus konkretų spektaklio rengimo darbą, „brangusis Bolius" atmetė jam pasiūlytą didžiojo chano patarėjo, filosofo Ču-jino vaidmenį ir virto piktu priešu. Miniu jo pavardę nenoromis, bet ir nedvejodamas, nes buvau liudininku jo pastangų nuteikti prieš Jakševičių net ir tokius nereikšmingus žalius studijiečius-statistus, koks buvau aš. Slankiodamas po teatro fojė Jakševičiaus vedamos repeticijos metu, Lukošius priėjęs prie manęs, piktai pašnabždėjo, kokia nesąmonė esąs veikalas ir koks neišmanėlis Jakševičius, ir nuėjo prie kitų — toliau sėti „drakono dantų". Tąsyk pirmą kartą žavėdamasis stebėjau tikro teatro repeticiją, bet pirmą kartą Lukošiaus dėka pamačiau ir kitą, išvirkščią teatro veidą, užkulisinį, klastingą, drumstų jausmų iškreiptą, atgrasų. Betgi — kodėl? Man tai buvo ir liko mįslė. Pavydėti Jakševičiui dar nebuvo ko. Nemalonumų teatre jis turėjo per akis ir be buvusiųjų „draugų". Nejaugi kai kas manė, kad Jakševičiaus pareiga — už buvusį palaikymą atsidėkoti pagrindiniais vaidmenimis, nors jie ir nebūtų atitikę jo sumanymą savo išoriniais ir vidiniais bruožais? Patys aktoriai dažnai nejaučia savo ribotumo.

Mironaitė jau cituotame pašnekesy užsimena: „... buvo aktorių, kurie dėl įvairių ambicijų nepriėmė A. Jakševičiaus „Marko milijonų". Tie aktoriai (pavardžių neminėsiu) sukėlė netgi ištisą paskalų kampaniją, mėgino apšmeižti Jakševičių, kad jis pats sau parašęs teigiamas „Marko milijonų"

recenzijas." Mironaitė pakankamai pasakė, ir tikrai neverta minėti kitų pavardžių, nors jas girdėjau ne iš vieno, bet pats jų akcijos, išskyrus Lukošiaus, negaliu paliudyti.

Nepadėjo debiutuojančiam režisieriui nei administracinė, nei meninė teatro vadovybė. Viena šaltumo jam priežastis galėjo būti ta, kad jis išdidžiai nutraukė savo aktoriaus meistriškumo pamokas jaunimui, kurias jis įdomiai ir naujais pagrindais dėstė, grįžęs iš Amerikos. Jakševičius didelį dėmesį kreipė į kūno vikrumą, judesių bei gestų išraiškingumą. Paėmęs pagrindu Gozzi pjesę „Moteris gyvatė", jis bandė skiepyti modernų improvizacijos supratimą. Tuo metodu repetuodami, aktoriai iš pradžių atideda į šalį autoriaus tekstą ir patys jį kuria, remdamiesi situacija ir savo vaidmens charakterio reikalavimais. Įjungdami laisvą fantaziją, išradingumą, prisitaikydami prie aplinkybių, aktoriai išmoksta gyvai bendrauti, randa netikėtų priemonių, spalvų, intonacijų. Paskum grįžta prie veikalo teksto, bet išlaiko visą rastąjį improvizacinį spontaniškumą. Žiūrovams turi kilti įspūdis, jog kiekvienas poelgis ir žodis atsiranda čia pat, scenoje, jų akivaizdoje. Nors vieni laikė šias pamokas naudingomis, kiti, ar nesupratę, ar paprasčiausiai tingėję, ėmė nebelankyti. Jakševičius, nematydamas prasmės etiudus tęsti, atsisakė toliau dėstyti.

Tačiau teatro nepasitenkinimas buvo nukreiptas ne į nelankiusius, bet į jį patį. Padėtį sukomplikavo ypač tai, kad buvo žinoma, jog Jakševičius negaili pastangų savo vadovaujamai studentų studijai, kuriai skiria visus laisvus vakarus bei savaitgalius. Išvada aiški: Studija jam svarbesnė už jo tiesioginį darbą Valstybės teatre! Tokia laikysena nepatinka jokiam teatrui. Sakoma, kad ir Vachtangovas susilaukė karčių priekaištų, kai ėmė kurti savo atskirą studiją, tapusią jo vardo teatru. Tad „Marko milijonų" ruošimui atsirado įvairių kliuvinių. Jakševičius norėjo konstruktyvaus apipavidalinimo — negalima: nėra vietos dirbtuvėse, sandėliuose ar užkulisy. Reiks pasitenkinti plokštumomis.

Nėra ir lėšų brangiems egzotiškiems drabužiams. O blogiausia — vis pritrūksta ir laiko, ir vietos jo repeticijoms, ir pagaliau — net aktorių, kurie reikalingi kitų režisierių pastatymams. Veikalo ruošimas trukdomas pertraukų ir nuolatinių atidėliojimų. Jakševičius nepasiduoda, nuolat raštiškai kreipiasi į teatro direktorių su nusiskundimais dėl sunkių darbo sąlygų. Viename tokiame rašte jis aiškina: „Kai nėra žinoma, kada veikalas išeis, darbo našumas mažėja. Kai nežinoma, ar iš viso pastatymas galės išeiti ir kai vienas po kito aktoriai atimami iš repeticijų, darbas darosi visai neįmanomas." („A.J.t.m.", p. 103) Vyriausias režisierius Dauguvietis vasario mėnesį išleidžia scenon Vaičiūno „Aukso gromatą", kovo — Binkio „Atžalyną", suskumba iki sezono pabaigos dar ir Juršys su Moljero „Šykštuoliu", bet „Marko milijonai" vis nustumiami. Turėję išeiti balandžio vidury, jie padėti „į šaldytuvą" iki rudens. Žinoma, nelengva ir aktoriams: sunku net įsivaizduoti, kaip Juozas Gustaitis priešokiais repetuoja centrinį personažą Marką Polą ir drauge Binkio herojų, moksleivį Keraitį. Kiek tos nebūtinos „lenktynės su kliūtimis" kainavo Jakševičiui, galėjau spręsti iš jo veido generalinėse „Marko milijonų" repeticijose: kažkaip savy užsidaręs, sukąstais dantimis, tarsi suakmenėjęs. Visai ne tas smagus, išradingas, draugiškas Studijos vadovas, kurį mes artimai pažinome ir pamilome!

Spektaklį Jakševičius ruošė ne įprastiniu būdu, kada veikalas logiškai išnarstomas scenomis, veiksminiais gabalais, sukabintais viens su kitu pagrindine veiksmo linija. Tai netiko „Marko milijonams", kurių veiksmas yra labiau vidinis. Režisierius kreipėsi į artistų vaizduotę, į jų emocijas, į vidinę būseną, kartu su jais kūrė vaizdus. Tai reikalavo didelio susitelkimo. Prieš premjerą nervingose scenos repeticijose kartais buvo jaučiama nejauki įtampa, kaip per tampriai įtempta styga. Tačiau vieną kartą truputis humoro padėjo atmosferą atpalaiduoti. . . .Didysis chanas sėdi savo soste. Kačinsko Kublajus — rimtas ir orus. Papėdėje

klūpodamas jaunuolis Markas Polas paduoda chanui skiriamąjį popiežiaus raštą, kuriame jis įgaliojamas atstoti šimtą išmintingų Vakarų vyrų — tai aiškus pasityčiojimas! Rūsčiai atvynioja chanas pergamentą... Ir staiga mes matome, kad siauri, kinietiški didžiojo chano ūsiukai ima nesulaikomai trūkčioti — Kačinskas visom jėgom stengiasi sulaikyti juoką: amžinas pokštininkas Gustaitis įdėjo raštan vakarykščią „Metropolio" sąskaitą: kava, konjakas, kava, konjakas... Būrelis dalyvių vakar maloniai pabendravo. Nepamenu, kaip reagavo Jakševičius — rodos, ir jis ėmė juoktis, sužinojęs popiežiaus rašto turinį. Jis turėjo puikų humoro jausmą — tikriausiai ir jam pravertė tas trumpas nervų atpalaidavimas.

Ta pačia proga — kitas įvykis, kuriuo mes, ištikimi Jakševičiaus studijiečiai, prisidėjom prie jo bėdų teatre. Mus keturis režisierius paėmė į „Marko milijonus" statistais — kiniečiais chano dvare. Jau po premjeros, prieš vieną pirmųjų spektaklių studijietis Tadas Č., linksmai švilpiniuodamas, atėjo į grimavimosi kambarį. Rimtas ir pareigingas Balčiūnas jį tuoj sulaikė — „teatre nešvilpaujama". O Tadas, daug dėmesio į kitą statistą nekreipdamas, atsikirto: „Koks čia teatras — balaganas!" Užgautas vyrukas nulėkė skųstis; sumaišęs mus, pavadino Tadą Blekaičiu (manęs tuo momentu ten nebuvo). Aktorių seniūnas Kupstas išdrožė pamokslą Jakševičiui, kad jis neišmokęs savo mokinių, kaip elgtis teatre, ir liepė mus atsiimti. Taip mudviem su Kanopka daugiau nebeteko griebti Marką už pakarpos, pasiruošus nukirsti jam galvą. Kitą vakarą studijoj Jakševičius, nejuokais supykęs, liepė man pasiaiškinti. Aš apstulbau — nieko nežinau. Tadukas tada kukliai tylėjo, ausis suglaudęs. Gal jis vėliau ir atsiprašė Jakševičiaus už savo nerimtą šūktelėjimą. Žinau tik, kad jis prisipažino viešai, spaudoje po 45 metų! (*Kultūros barai*, 1983 m., nr. 2). Nekaltai išmestas, aš gavau ir kompensaciją: po to mačiau visus, išskyrus vieną, „Marko milijonų" spektaklius iš žiūrovų salės.

Nebūčiau minėjęs to smulkaus įvykio, jeigu visai neseniai nebūčiau supratęs, jog teatre tam „Blekaičio" balaganui buvusi priskirta platesnė reikšmė: tai šitaip apie Valstybės teatrą atsiliepia Sruogos teatro seminaro nariai bei Jakševičiaus studijos auklėtiniai! „Mano" nelemtas išsišokimas neužmirštas ir šiandien. Todėl turiu atitaisyti susidariusią klaidingą opiniją.

Teatro seminaro kūrėjas ir vadovas Balys Sruoga, poetinių dramų autorius, žinojo didžiulį teatro poveikį žmonėms ir aukštai vertino kiekvieną rimtą, kūrybingą teatro žygį, kiekvieną nuoširdų, originalų eksperimentą, net jeigu jis ir nebūdavo visiškai ištesėtas. Mylėdamas teatrą, jis gynė jį nuo neatsakingumo, skubotų „blynų" kepimo, peikdamas menkaverčius veikalus, štampuotą vaidybą, neskoningą režisūrą. Jis skiepijo savo studentams reiklų, rimtą požiūrį į teatrą, meilę ir pagarbą šiam visapusiškam menui, kuris per žadinamas emocijas veikia žmogaus dvasią, jo mintijimą ir sąžinę. Iš aukštų reikalavimų ir kilo Sruogos bei jo mokinių entuziastingas žavėjimasis iškiliais meno laimėjimais, pritarimas nuoširdžioms pastangoms ir negailestinga kritika, nukreipta prieš ciniškus meno spekuliantus, kurie užuot ugdę žiūrovų lygį talentingai ir atsakingai sukurtais spektakliais ir vaidmenimis, pataikavo neišprususios minios skoniui. „Balaganas"? Tokio žodžio Teatro seminare nesu girdėjęs. Nors kildavo karštų ginčų, nuomonės buvo reiškiamos tiesiai ir kietai, bet tuščio pasišvaistymo žodžiais Sruoga būtų neleidęs. Nei noro pažeminti, įžeisti.

Neatsitiktinai Sruoga pavedė vadovauti savo sumanytai Studentų teatro studijai, jo žodžiais tariant, „talentingam ir išmintingam" menininkui Algirdui Jakševičiui. Šio Žilinsko mokinio asmeny jis matė ir savo principų tęsėją, ir naujų lietuvių scenos formų ieškotoją. Dar kartą noriu pacituoti Mironaitę: „A. Jakševičius svajojo kurti naują lietuvišką teatrališkos formos teatrą, turintį s a v ą kalbos metodiką,

s a v ą ritmiką, s a v ą išraiškos stilių. Ir manau, tokį teatrą jis būtų sukūręs." (Ten pat.)

Jakševičius turėjo labai aiškius tikslus ir aiškų kritišką požiūrį į mūsų teatro tikrovę. Tačiau savo mokinius sudrausdavo, jei išgirsdavo nepagarbų atsiliepimą apie kurį teatro spektaklį ar aktorių. Būdavo aišku, kad mums reikia mokytis, o teisti — per anksti. Už „balaganą" jis buvo labai supykęs!

3. Spektaklis

„Marko milijonai" buvo stebuklas. Po tiek vargų, direkcijos atidėliojimų, kliūčių, dalies aktorių nesupratimo, net boikotavimo, — scenoje sušvito tikra šventė, unikalus spektaklis, nepanašus į jokį kitą anuometinėje mūsų teatro istorijoje. Jo visapersmelkianti poetinė atmosfera buvo režisieriaus vizijos inspiruota, o scenografijos bei kostiumų subtilus grožis ir sutapimas su kūrinio dvasia, su pastatymo idėja ir su vaidybos stilium buvo iš tikrųjų dviejų dailininkų glaudaus darbo vaisius: Antano Gudaičio ir paties režisieriaus Algirdo Jakševičiaus, kuris juk po ketverių metų Meno mokyklos skulptūros klasėje buvo prikopęs prie pabaigos, tačiau diplomo nepasiekė dėl teatro. Mokykloje pažįstami, dabar artimi bičiuliai, juodu sklandžiai dirbo kartu, kurdami scenovaizdį, tardamiesi dėl visų detalių, rūpindamiesi apšvietimu — žodžiu, gerai „susigiedojo", anot prof. Gudaičio, kuris taip prisiminė Jakševičių ir jų bendrą kūrinį (*Teatras,* 1988 m., nr. 3):

> . . .Jakševičius taip pat buvo dailininkas. Jis matė mano darbus, domėjosi kūryba. Galbūt mano mąstymo išraiškos būdas atitiko jo būsimo spektaklio koncepciją. (. . .) Perskaitęs O'Neillo pjesę, buvau sužavėtas jos gilumu, stipria demaskuojančia jėga ir podraug švelniu poetiškumu. Tas visagaubiantis poetiškumas ir buvo vienas pagrindinių mudviejų su A. Jakševičium sąlyčio taškų. (. . .) „Marko milijonai" — tokia pjesė, kurios sąlygiškumo ir realybės, ironijos ir poetikos samplaika leido ieškoti naujesnių sceninių sprendimų. Ypač to reikalavo

anuomet nepaslanki Valstybės teatro scena, visai nepritaikyta daugiaplanėms pjesėms. Teko kurti tokias dekoracijas, kurias galima buvo keisti statiškoje scenoje. Kaip antai laiptų konstrukcija virsdavusi tai Kublajaus rūmais, tai laivo deniu, tai miesto aikšte.

Antanas Gudaitis pabrėžė Jakševičiaus didelį dėmesį sceninei formai:

. . .Tačiau forma jam nebuvo savitikslė. Ji tebuvo nuosekli pjesės bendros traktuotės išdava. Kokia ji turi būti lėmė visų pirma turinys, jo prasminis akcentas, viso pastatymo idėja. A. Jakševičius nepaprastai priekabiai „repetavo" šviesos partitūrą. Kiekviena scena ir net personažas turėjo savo švytėjimą. Ir vėlgi tame nebuvo jokio tyčinio efektyngumo. Taip reikėjo jo, A. Jakševičiaus, spektakliui. „Marko milijonų" pastatymo stilių diktavo 13-tojo šimtmečio priartinimas prie nūdienos.

Jakševičiui ypatingos svarbos turėjo visa vaizdinė pastatymo pusė — sąlygiškas scenovaizdis — atrankus, skoningas būdingų detalių naudojimas pažymėti veiksmo vietą, visų elementų formų ir spalvų darnumas, taip pat aktorių kostiumai; skulptūriškos veikėjų grupės, apšvietimas, sukuriama poetiška atmosfera. Visa spektaklio kalba akims antrino O'Neillo nepaprastai iškalbingam tekstui, ryškino pusiaupasakišką veikalo pobūdį, jo estetinį grožį ir turtingumą. Pats režisierius-statytojas kūrė šį spektaklį iš dalies kaip dailininkas, skulptorius, ir jis nebūtų galėjęs pasirinkti artimesnio sau talkininko, kaip Antanas Gudaitis. Aplenkdamas dešimtis žinomų teatro dailininkų, Jakševičius intuityviai įspėjo šio talentingo tapytojo asmeny savo spektakliui reikalingus, gimininguis bruožus. Abipusį artumą liudija Gudaitis, vadindamas savo darbą ir užsimezgusią draugystę su Algirdu Jakševičium maloniu prisiminimu:

. . .Mes kažkaip iš sykio labai susigiedojom. Papasakojo savo užmojus, kad norįs pastatyti tą veikalą kitaip, negu statydavo Dauguvietis ir Sutkus, naujai. Ir jo tie užmojai mane

labai patraukė. Perskaičiau O'Neillo pjesę, ji man irgi padarė didelį įspūdį. (. . .) Mane ypač patraukė poetiškoji pusė, kažkaip nuostabiai susipynęs konkretumas su simbolika. (Tomas Sakalauskas, *Antanas Gudaitis,* Mintis, 1989, p. 113-114).

Darbe Gudaičiui teko kovoti su įvairiais sunkumais: pjesės veiksmas apima skirtingus kraštus, kultūras, papročius. Kauno scena maža, sukamos aikštelės nebuvo. Tik vienas iš dešimties paveikslų pasikartoja, scenovaizdžiai kaskart kiti: Venecija, arabų šalys, Indija, Kinija, bent trys skirtingi interjerai, aikštė, laivo denis, o lėšų nedaug. Dažnai keisti dekoracijas buvo per sunku, tad juodu su Jakševičium keitė apšvietimą. Gudaitis pasakojo būdingą atvejį:

Atsimenu, Indijos paveikslui sumaniau padaryti didelį Krišnos, dievo su penkiomis rankomis, bareljefą, bet (. . .) administracija nedavė dirbtuvės. Tada mudu su Jakševičium gavom studiją Meno mokykloj. Abudu lipdėm šitą penkių metrų dievą iš papjė mašė. Supjaustėm, nusinešėm į teatrą ir ten sumontavom. Ilgai montavom apšvietimą, darėm bandymus. (. . .) Mūsų didžiulis Krišna sėdėjo po šventu medžiu ir visas švytėjo. . . Prisimenu, prasidedant paveikslui, pirmiausia pasirodydavo tuščia scena, ir žiūrovai pradėdavo ploti: dekoracijos ir apšvietimas darė įspūdį. (Ten pat)

Antano Gudaičio scenovaizdis bei kostiumai suteikė savitumą vaizduojamoms vietoms ir veikėjams, drauge su apšvietimu kūrė scenos nuotaiką, ne iliustravo, bet nauju įnašu praturtino spektaklį, paryškino, tarsi subtiliai komentavo pastatymo koncepciją. Akivaizdžiai iškilo du nesuderinami pasauliai — materialistinis, lėkštas, gobšus — ir nuošaliai nuo jo egzistuojantis dvasinis, kuriame gali skleistis meilė ir grožis, kuriame neramiai plazda mintis, ieškanti trapiame, praeinančiame žemės gyvenime nemarios prasmės, amžinatvės. Rytai ir Vakarai tebuvo sąlyginės erdvės, skiriančios šiuos pasaulius.

Dviejų menininkų Jakševičiaus ir Gudaičio viens kito atradimas, viens kito papildymas, kuriant bendrąją

spektaklio viziją, buvo be galo svarbus šio spektaklio laimėjimas. Vaizdinė pusė buvo be priekaišto. Menas nušlavė neesminius technikos trūkumus. Gudaičio kūrybai plojo žiūrovai, o valstybė paskyrė aukštą premiją.

Ne mažiau laimingai Jakševičiaus buvo pasirinkti aktoriai dviems pagrindinėms dvasinio Rytų pasaulio rolėms: didžiojo Chano Kublajaus — Henrikas Kačinskas, jo dukraitės, princesės Kukačin - Mažosios Gėlės — Monika Mironaitė. Kačinską Kauno scenon grąžino pirmoji krašto nelaimė, pranašaujanti artėjančią karo ir okupacijų katastrofą — nacių įvykdytas Klaipėdos atplėšimas nuo Lietuvos. Jam dar nesant trupėje, Jakševičius nesėkmingai bandė Kublajų su keliais aktoriais. Kačinsko nuoširdus savo talento ir patyrimo atidavimas šį taurų, išminties ir žmoniškumo pilną charakterį kurti davė retos jėgos sceninį vaizdą. Kublajaus asmeny jis sujungė orų valdovą, valstybininką - filosofą su švelniai savo dukraitę mylinčiu, be galo šiltu ir žmonišku seneliu. Kačinskas buvo sukūręs šimtus vaidmenų, dešimtys iš jų buvo nuostabūs, bet nežinau nė vieno, kurį būtų galima vertinti aukščiau už Kublajaus. (Skliaustuose pasakysiu: matyt, Kačinskas buvo paveiktas teatre vyravusios nuomonės, tikriau — nesupratimo, atsilikusio galvojimo, kad spektaklis buvo nevykęs, o kartu ir jo vaidmuo. Man prireikė daug ilgų išeivijos vakarų, kuriuos su Kačinsku praleisdavom, kalbėdamiesi apie teatrą, kol, berods, jį pavyko įtikinti, kad jo didysis chanas buvo pribloškiančios meninės jėgos, emocinio sodrumo bei sceninės tiesos šedevras.)

Pagaliau trečias drąsus Jakševičiaus laimėjimas — jis, paėmęs už rankos, pirmas išvedė į didžiąją sceną, į pagrindinius vaidmenis, jauną, nepatyrusią Moniką Mironaitę — ir ji su Kukačin vaidmeniu iš karto sužibo kaip žvaigždė. Man sunku rasti nebanalių žodžių jos sukurtajam tyros poezijos vaizdui. Monikos Mironaitės grožis buvo įdvasintas, už savo tiesą, už savo meilę jos Kukačin kovojo visa savo būtybe, ir todėl Marko

menkystos praregėjimas buvo jai triuškinantis smūgis, kurio, mes, žviūrovai, tikėjom, trapioji, švelnioji Mažoji Gėlė nepajėgs pakelti, ji turės mirti.

Režisuodamas Jakševičius visada stengėsi mintį apvilkti išraiškingu vaizdu. Tokiu keliu jis pagelbėjo ir Mironaitei. Ji pasakojo:

> Ilgai negalėjau rasti savo rolei (vaidinau kinų princesę Kukačin) vadinamojo vaidmens „grūdo", racionalaus pradmens, išraiškingos formos.
>
> — „Įsivaizduok, esi mergička su styrinčiomis į šalis kasytėmis, godžiai žiūri į pasaulį didžiulėm akim", — maždaug šitaip apibūdino man tada Jakševičius. (. . .) Mano princesė tarsi atgijo. Jos pasidarė „didelės akys" — kilo nenusakomas noras pažinti, aprėpti pasaulio paslaptis; viskas buvo įdomu, o svajonė apie taurų ir narsų herojų įsikūnijo Marko Polo asmenyje. Dievindama savo idealą, Kukačin gina jį visu mergaitės širdies karščiu, įrodinėja jį turint taurią sielą ir giliai liūdi, jo nematydama. „Kūrėjo laboratorija". *Monika Mironaitė.* iš atsiminimų).

Aktorė atsiminimuose atskleidžia ir didelį Jakševičiaus rūpestį kalba, jos įforminimu. Jis norėjo, anot Mironaitės, „surasti lietuviško teatro išraišką, lietuviško žodžio tarimo muzikinę specifiką. Ypač dažnai šia tema jis šnekėdavo su muzike Jadvyga Čiurlionyte — jiedu buvo bičiuliai." Bandydamas rasti raktą į tą lietuvišką specifiką, Jakševičius eksperimentuodavo, skaitydamas eilėraščius. Jis buvo jautrus mažiausiam falšui, kiekvienas žodis turėjo būti tikrai ir nemeluotai išsakantis mintį arba jausmą, jis nepripažino formalaus deklamavimo. Tai buvo užuomazga, režisierius būtų tęsęs tos krypties mėginimus, statydamas „Skirgailą". Mironaitė pati nepaprastai įtaigiai „Marko milijonuose" interpretavo Kukačin vienišumo ir meilės ilgesio eilėraštį. Jakševičius pasiūlė savo mėgstamą priemonę — vidinio išgyvenimo ir balso crescendo paralelę. Nuo nuolankaus liūdesio buvo kylama iki ilgesio ekstazės. Augimo laipsniai

turėjo būti vos žymūs, su kiekviena fraze keliant balsą, bet jo nemoduliuojant. Toks būdas buvo panaudotas ir Kublajaus - Kačinsko baigiamajame monologe, kai didysis chanas, mostu paliepęs visiems gedėtojams išeiti, likdavo vienas su savo mirusia dukraite. Galingas ir orus valdovas pamažu nueina nuo sosto, ir mes matome tik paprastą, praradimo ir skausmo prislėgtą seną žmogų. Jis bando save apgauti, gailiai šypsodamasis. —„Man rodos, tu slepi akis, Kukačin. Tu vėl esi maža mergaitė. Tu žaidi, apsimeti. Ar mudu nežaisdavom kadaise drauge, tu ir aš?" Artėdamas jis prašo ją liautis žaidus: „Jau vėlu, laikas tau miegoti. Atsimerk, nusijuok!" Jo balsas ima lūžti: „Tai aš, aš esu miręs, o tu gyveni! Verk manęs, Kukačin, raudok mirusio! Tu sugrįžai namo, Mažoji Gėle. Aš sveikinu tave sugrįžusią namo!" Ir jis sukniumba prie karsto raudodamas.

Tas skausmo nesuvaldomas augimas buvo toks tikras, toks šiurpiai išgyventas, kad Mironaitė visada būdavo giliai jo paveikta, sunkiai tvardydavo ašaras.

Drauge tai buvo veikalo paskutiniai žodžiai, jo tragiška atomazga: idealusis žmoniško jautrumo, kilnumo ir grožio pasaulis dūžta, susidūręs su veržliu, šiurkščiu materializmo pasauliu. Vis dėlto mes jaučiame, kad kitoje plotmėje dvasia lieka išaukštinta, o besielis merkantilistų laimėjimas yra iš tikrųjų jų dvasios žlugimas.

Kadangi Jakševičius dramos idėją suprato pozityviai — kaip žmogaus dvasinės pažangos reikalą, — jo spektaklis vertė mus žavėtis Rytais, ne vien bodėtis Vakarais. Dvasingą kilnumą ir meilę įkūniję Kublajus ir princesė Kukačin buvo nepaprastai vaidybiškai įtaigūs ir patrauklūs, o pirklių Polų šeima, likdama švelnios karikatūros plotmėj, pirmiesiems neprilygo. Sakytume, pirmieji buvo reljefiniai, o antrieji — tik dviejų matavimų, plokštuminiai. Be abejo, tokio įspūdžio Jakševičius ir siekė: reikėjo parodyti, jog trūkstama pirklių dimensija yra siela — siela, kurios Marko Polo asmeny bergždžiai ieškojo chanas, ir kurią, gražią ir kilnią, sukūrė

jam mylinčios Kukačin akys. Tai buvo jos tragiška iliuzija.

Jakševičiaus koncepcija buvo ištikima O'Neillo sampratai „esmės realizmo", priešingo buitiškajam gyvenimiškumui. Deja, spektaklį kritikavusieji dėl „negyvenimiškumo" to kaip tiktai nesuprato. Kitas panašus nesusipratimas — priekaištas, kad nedidelis bei neherojiškas Juozas Gustaitis buvęs blogai Jakševičiaus parinktas vaidmeniui, kuris esąs pats centrinis — juk veikalas vadinamas „Marko milijonais" — vadinas, turėjęs būti ir didvyriškesnis Markas!

Matyt, kažkada šiek tiek buvau paveiktas to priekaišto ir todėl man atrodė, kad Gustaitis vaidybiškai buvęs silpnokas. Tačiau dabar, iš laiko gelmių, man akyse stovi ir ausyse skamba tas neišblėsęs keliaujančio pirklio pagyrūniškas šnekėjimas, savo prekės piršimas, jo tuščia didybė. Prie mano nuomonės apie Gustaitį — pirklį (ne „didvyrį", žinoma) pagerėjimo prisidėjo ir tai, kad esu matęs „Marko milijonų" pastatymą Niujorko Linkolno centro dramos teatre. Su tada ten buvusia pastovia profesionalų grupe pjesę režisavo O'Neillo specialistas Jose Quintero, kuris kelis jo veikalus yra tikrai puikiai pastatęs. Deja, šiuo kartu José Quintero kažką pražiūrėjo: jo taurieji Rytai buvo visiška mizerija, mažas, smulkus, nervingas biurokratėlis Kublajus, visiškai nežymi Kukučin. Užtat Markas spindėjo. Jį vaidino žinomas teatro aktorius Hal Halbrook, apvažinėjęs Ameriką su savo solo vakaru, kuriame jis ne vien visą vakarą kalbėjo Marko Twaino tekstais, bet ir buvo pačiu Marku Twainu. Kas mane visai netikėtai priblokė — jo Markas Polas ir atrodė, ir judėjo, ir kalbėjo visiškai tuo pat ritmu ir tonu, kaip pas mus Gustaitis. Lyg būtų jo dubleris, to paties režisieriaus įvestas rolėn. Jeigu taip vaidino Hal Halbrook, Quintero režisuojamas, matyt, ir Jakševičius su Gustaičiu neklydo; nors iš tikrųjų mūsų spektaklyje Markas nei vaidybiškai, nei reikšme neprilygo Kublajui ir Kukačin, o amerikiečių spektaklyje atvirkščiai — tik Markas buvo žiūrimas. Teisybė, scenos technikos prasme Linkolno centre laivas galėjo

„išplaukti" Persijon sukamos scenos dėka ir paveikslų kaita buvo sklandesnė. Bet tai neišgelbėjo jų spektaklio, praradusio idėjinę esmę. Pamatęs šį jų profesionaliai švarų, techniškai nugludintą, tačiau besielį, kaip Markas Polas, vaidinimą, žymiai tvirčiau ėmiau tikėti, jog mes Kaune turėjom nuostabiai puikų spektaklį — nutviekstą minties, grožio, širdies ir dvasios.

Su teisėtu pasididžiavimu prisimindami spindintį pagrindinių aktorių, režisieriaus ir dailininko kūrinį, neleiskim entuziasmui mus apakinti: buvo ir trūkumų.

Pradėkim nuo veikalo: kaip žinom iš kritinių raštų, O'Neillas pirma buvo parašęs du veikalus, tik paskum sumanė juos suglausti į vieną. Bet liko įspūdis, tarsi Marko Polo ir jo tėvo bei dėdės kelionės satyrinis vaizdavimas savo stilium ir nuotaika yra gana skirtinga dalis nei ta, kuri prasideda su Kublajaus ir Kukačin scenomis, kada išsilieja gilus mąstymas, absoliuto ieškojimas, grožio ir poezijos atmosfera. Lieka įspūdis dviejų, ne visiškai susijungusių temų, dviejų stilių.

Režisierius-statytojas: jei kritikuotume Jakševičių iš jo paties suformuluotų, idealių reikalavimų, kuriuos jis išdėsto savo straipsnyje „Pastatymo principo beieškant" — kai kurių savo postulatų įvykdyti jis nepajėgė. Galbūt, jeigu režisieriui būtų pavykę studijoje išugdyti savo bendraminčių teatrą, vieningai suprastą spektaklį jis būtų kūręs kartu su aktoriais. Tikrovė skyrėsi: dažnai darbas buvo ne nuoširdi talka, o kova su nesupratimu, pasišaipymu, nepasitikėjimu ir paprastu tingumu. Jakševičius norėjo ryškios teatrinės formos, kuri visada būtų mintimi ir emocija paremta. Forma niekad neturėjo būti savitikslė. Pagrindiniuose veikėjuose jam tai pavyko išgauti, bet ne visuose. Todėl nebuvo tikros ansamblinės vaidybos, kai kada meniškai įdomios grupuotės likdavo formalios, be „vidaus". Tokiais atvejais atsirasdavo formalizmo, kurį pats Jakševičius smerkė. Tačiau kitus reikalavimus jis pajėgė įvykdyti, gal net visiškai

nepriklausomai nuo teorinių išvedžiojimų: visą spektaklį gaubė magiškai veikianti atmosfera. Trumpai — menininkas praaugo teoretiką. Pavyko jam ir svarbus kiekvieno veikalo etapo tikslingumas, nuoseklus visų dalių ryšys.

Jakševičius tvirtino, kad aukšto idėjingumo ir raiškios teatrinės formos spektaklį kurti reikia ir didelio meistriškumo aktorių. Bet „Marko milijonuose" buvo tik vienas aktorius, kurio menas galėjo atsiremti į didelį technišką meistriškumą: Henrikas Kačinskas. Mironaitės vaidyba buvo emocijos, intuicijos, įgimto talento menas, bet meistriškumo, kuris įgyjamas su patirtimi, ji dar negalėjo turėti. O ir visi kiti aktoriai dar nebuvo meistrai, tik didesnio ar mažesnio talento tebesivystą jauni artistai, tebekaupią būsimą meistriškumą. O vis dėlto spektaklis spindėjo! Kad įkūnytų idealius Jakševičiaus reikalavimus, beveik kiekvienas dar turėjo kopti į savo meno viršūnes, tobulinti savo vidų ir techniką. Pasiekus tai, būtų galima tikėtis tobulo ansamblinės vaidybos spektaklio, kuriame kiekvienas vaidmuo, kiekviena detalė artėtų prie tobulybės. O tai niekad nepasiekiamas idealas.

Nuo įsivaizduojamų viršūnių nusileidžiant teatro realybėn, aišku, kad visai priimtinai savo vaidmenis atliko Marko dėdė Maffeo — Mečys Chadaravičius, tėvas Nicolo — St. Čaikauskas, jaunutė J. Rudzinskaitė, sugebėjusi simbolišką gatvės merginą suvaidinti intriguojančiai patraukliai, tačiau be jokio „profesinio" vulgarumo. Mažyčiame epizode, kuriame jaunasis Persijos valdovas pasitinka ir pirmą kartą išvysta savo būsimą žmoną, princesę Kukačin, Stepas Jukna keliais sakiniais sugebėjo sukurti įsimenantį, taurų, riterišką valdovą ir iš pirmo žvilgsnio įsimylėjusį jauną gražuolį. Didelį įgimtą talentą turėjo tasai aktorius ir kaip reta gražų balsą, išpuoselėtą žodį.

Nepavyko sukurti ryškesnio vaizdo Aleksandrui Kernagiui, kuris, Lukošiui atsisakius, perėmė gana svarbų didžiojo chano artimiausio patarėjo, filosofo Ču-jino,

vaidmenį. Manau, jis buvo per jaunas amžiumi ir patirtim, tad nepaisant, rodos, nuoširdžių pastangų, scenoje nematėm įtakingo išminčiaus, o tik saldoką seneliuką, monotoniškai sakantį išmoktus žodžius. Gaila taip pat, kad visai blankus buvo popiežium išrinktas Tedaldo (S. Petraitis), nežiūrint jam duoto puikaus O'Neillo teksto. Tai jis pašaipiai siunčia Kublajui nesubrendėlį Marką, kaip Vakarų civilizacijos reprezentantą, vieton chano prašomų šimto išmintingų vyrų. Vaidmuo turėjo išryškinti, su kokiu skeptiškumu aukštasis dvasiškis žiūri į „pagonių" didžiojo chano išminties siekimą ir drauge su kokia panieka kreipiasi į pirklių Polų šeimą: „Vienas iš jūsų veislės paskutinę dieną sulaikys Gabrielių, mėgindamas parduoti jam naują trimitą". Polai, sumanūs tik prekyboje, nesupranta ironijos ir keliauja pas didįjį chaną, džiaugdamies, kad „Markas padaręs gerą įspūdį" ir kad jis tikrai sėkmingai atstosiąs šimtą išmintingų vyrų.

Ir Ču-jinas, ir Tedaldo veikale yra antriniai personažai, tačiau abu yra savo kultūrų ideologai, ir spektaklis būtų buvęs neabejotinai aštresnis, jeigu kiekvienas būtų tvirčiau, vaizdžiau išreiškęs savo paskirtį toje Vakarų ir Rytų sandūroje. Matyt, ne iš visų aktorių Jakševičiui pavyko išgauti pilną savo vaidmenų reikšmės atskleidimą. Bet didžiųjų vaidmenų stirpybė su kaupu atsvėrė pasitaikančius vaidybos trūkumus.

Kaip statytojas, veikdamas nevaržomai ir kūrybingai, Jakševičius galėjo formuoti sceninį veiksmą pagal savo teorinius ir estetinius kanonus. Leisiu sau pacituoti, ką rašiau, dar gerai atmindamas, praslinkus tik penkeriems metams nuo spektaklio:

> Šitokio sceninių priemonių grožio ir ryškumo mūsų teatras nebuvo matęs nuo Olekos-Žilinsko pastatymų laikų. Veikėjų kompozicija, jų kūno padėtys, judesiai jungėsi harmoningam piešiny ir savaime nešė vaidinamojo momento prasmę. (. . .) Gero skonio teatrališkumas, drauge ryškus ir santūrus — štai, kas buvo nauja sceninėje Jakševičiaus kompozicijoje ir

charakterizavo jo stilių. Kalbos srityje ryškėjo žodžio pilnutinis padavimas, jo potekstinės reikšmės atskleidimas. Kai kuriais „Marko milijonų" momentais sceninis veiksmas artėjo prie to, ką Jakševičius išreiškė savo formuluotėje — kaip siekimą:

„Pilnas dinamikos žodis, skambąs mostas, dvasinė vaizdų galia ir stilius, persunkiąs visų spektaklio elementų kompoziciją." („A.J.t.m.", p. 106)

Kai kuriuos ano meto savo teigimus šiandien, iš didžiulio praėjusio laiko suteiktos perspektyvos, aš būčiau linkęs pakoreguoti. Tada rašiau (ten pat. p. 110):

Kiek bereikštų vaidyba spektaklio meniniam lygiui, „Marko milijonų" spektaklyje pirmuoju smuiku vis tik grojo režisierius-statytojas (. . .) Jo priemonės — skulptūriškumas, statuariškumas, stilingumas, išbaigtas meninis gestas, muzikalus žodis, ritmiškas scenos akcentų kaitaliojimas, — visa tai buvo nauja mūsų teatre (. . .) Į teatrą vėl buvo atnešta ir įtvirtinta jau bebaigusi išnykti tikro, puošnaus ir ryškaus teatralumo dvasia. Teatras vėl tapo menu, kuris estetinėmis priemonėmis auklėja žiūrovo kultūrą, veikdamas jo emocijas.

Turiu du pagrindinius priekaištus: visame spektaklio aprašyme aš minimaliai akcentavau, jog visos tos puikios priemonės tarnavo dramaturgo sukurtam veiksmui, charakteriams, vietomis stačiai genialiam tekstui išryškinti. Taigi nejučiom nuo veikalo esmės nuklydau į „formalizmą".

Antra, pats Jakševičius iš principo su manimi būtų nesutikęs, kad „pirmu smuiku" grojęs režisierius-statytojas. Tiesa, jis labai pabrėždavo techninę, formalinę vaidybos meistriškumo pusę, tačiau net jeigu visos raiškiosios scenos priemonės būtų aktoriams režisieriaus pasiūlytos, vis tiek jas per save, per sielą ir kūną, perleistų gyvas žmogus scenoje — aktorius, ir ne režisierių, bet aktorių turi matyti žiūrovai.

Šiandien atmindamas tą spektaklį, aš vis dėlto tebeturiu akyse ir ausyse Kačinsko finalinį monologą, Mironaitės poetines intonacijas, girdžiu ir be reikalo nepakankamai įvertintą Marką. O iš visumos labiausiai atsimenu tą

nenusakomą kaip poezija, pasakišką ir liūdną nuotaiką — panašiai, kaip prisimenama koncerte sužavėjusi muzika. Visos gražiosios režisieriaus-statytojo išmonės — Jūs visai teisus, Jakševičiau! — „miršta aktoriuje". Tokia yra dalia režisieriaus, kuris ne savo išradingumą, bet veikalą nori išryškinti spektaklyje. Vardan veikalo jis parūpina spektaklio idėją, vardan aktorių sukuria įvairių pagalbinių sceninių priemonių, kad jie skaidriau spindėtų. O jis pats dingsta užkulisy. Žiūrovams nematomas, jis susiranda savo magišką dirigento lazdelę, irgi nematomą, kurios jam reikės, ruošiant kitą teatrinę viziją. Lazdelė pašaukia muziką, bet pati — nebylė. Ne, „pirmu smuiku" jis niekad negros.

Sunku papasakoti ir vakar matyto spektaklio esmę, jo dvasią. O tas, kuris gyveno prieš pusę šimto metų ir nekasdieniškai puošė sceną, jau pavirto tik atminties vaiduokliu. Kaip ir dauguma jo veikėjų, nors kai kurie iš jų tapo net legendomis!

Drąsus ir naujas Jakševičiaus užmojis, „Marko milijonai" buvo šauklys, kviečiąs pakilti virš įkyrėjusio prozaiško pseudorealizmo, virš pramoginių niekelių ir kūrybiškai ieškoti gyvo, be paliovos naujų išraiškų ieškančio teatro, kuriame idėja ir forma yra viena, nes mintis apvelkama meniniais drabužiais, gaivinama gyvo žmogaus kūrėjo emocijų, o aktorius neturi ribų savo meno ir meistriškumo įvairybei ir gilumui.

4. Spaudos teisme

„Marko milijonai" buvo iki tol Lietuvoje nematyto pobūdžio veikalas ir iki tol nebūto stiliaus spektaklis, tad ir bendras įspūdis iš spaudoje pasipylusių vertinimų buvo kažkoks nesusigaudymas, bemaž ir suglumimas, kurio tačiau recenzentams nesinorėjo prisipažinti. Jiems, žinovams ar ne, pavesta teisėjų rolė ir savigarba neleido atvirai pasakyti, kad jie susidūrė su nauju reiškiniu, kuriam įprastiniai vertinimo

masteliai netiko. Be tvirto pagrindo po kojom kritikai atsidūrė lyg ant plono ledo ar siūbuojančios velėnos viršum liūno. Tad jų vertinimai buvo dažnai kažkokie neužangažuojantys, atsargiai palankūs, kartais net, matyt, jiems patiems nejaučiant, vienas kitam prieštaraujantys. (Sakysim, Jonas Ūžėnas *Vaire:* pradžioj apsidraudęs — „toli, labai toli iki didelių laimėjimų", recenzijai įpusėjus sako: „Kultūringas žiūrovas šiuo spektakliu nesižavėti negalėjo".)

Bepiga būtų spręsti, jei čia turėtum reikalo su įprastiniu realistiniu veikalu bei spektakliu, kuriam tuoj galėtum prisegti etiketę — socialinė pjesė, psichologinė drama, romantizmas... Arba gal — liaudies buities komedija, melodrama, saloninė lengva pjesė, kandi satyra? Bet niekas netinka. Istorinis veikalas? Bet perregimai per jį šviečias mūsų dienų biznieriai, o ne XIII amžius.

Pareiškime dienraščiams režisierius Algirdas Jakševičius niekaip neapibūdino savo siekiamojo teatro stiliaus. Jis tik paminėjo, kad O'Neillas priklausąs „idealistinės literatūros krypčiai". Gal tai reiškia, kad ir jo teatras — O'Neillo ir Jakševičiaus — galėtų būti vadinamas idealistiniu? Tam duotų pagrindo grupė Rytų personažų: Čingizchano vaikaitis Kublajus, princesė Kukačin, filosofas Ču-jinas. Lyginant juos su Vakarų atstovu Marku, jie tikrai idealistai, o Polai — tikrai grubūs materialistai. Bet tai nepadeda rasti mums žanro apibūdinimo — liekam ant plono ledo.

Vėliau, rašydamas iš nacių koncentracijos stovyklos, Balys Sruoga pasiūlys būsimą idealistinį teatrą sąlyginai vadinti naujuoju romantizmu, pabrėžiant jo skirtumus nuo tradicinio romantizmo. Savo angliškoje knygoje *Joy of Acting* (Vaidybos džiaugsmas) Oleka-Žilinskas kalba apie „gyvąjį" teatrą, kurio bruožai — gyvi jausmai scenoje, gyvas ryšys su žiūrovais ir naujos vaidybos priemonės kiekvieno naujo veikalo pastatymui.

Teatrologas Antanas Vengris, vadindamas Jakševičiaus „Marko milijonus" labai vertingu pastatymu, tvirtina, kad šis

spektaklis „atskleidė mūsų teatre dar vieną naujų ieškojimų tendenciją, buvo dar vienas žingsnis į konstruktyvizmą ir teatriškumą". Paminėjęs Jakševičiaus didelį rūpinimąsi formos dalykais, Vengris pacituoja ir savo kolegos Marko Petuchausko nuomonę, kad Jakševičius „labiau linko į J. Vachtangovo tradiciją, siekdamas sintetinti išgyvenimo ir vaizdavimo teatrų bruožus" (*Kauno valstybinis akademinis dramos teatras,* Kaunas, „Šviesa", 1990). Artimumas Vachtangovo teatrui aiškus ir paties Jakševičiaus recenzijoje apie žydų tautinio teatro „Habima" gastroles Kaune, kurių metu jam teko matyti ir Vachtangovo genialiai jiems pastatytą „Dibuk" spektaklį. Jis rašė: „Labiausiai tenka grožėtis ir džiaugtis šio tikrai meniško teatro sceniniu dramatinių veikalų įvairumu, pastatymų stilingumu, ansambliniu atlikimu ir aktorių vaidybos teatriškumu." (*Lietuvos aidas,* 1937/XII/23). Recenzija rašyta, Jakševičiui intensyviai ruošiantis savo debiutiniam pastatymui, todėl ypač įdomios šio teatro sužadintos jo mintys, aiškiai taikytinos „Marko milijonams":

> Kiekvienas draminis veikalas savo forma ir turiniu režisieriui diktuoja sceninį atlikimą. (. . .) Laikas, kuriame tas veikalas yra vaidinamas, diktuoja jo įpavidalinimą, vaidybos stilių, mizanscenų, žodžiu, viso pastatymo formą. Iš čia kyla vaidinimo skambumas ir aktualumas. (. . .) Labai įdomus ir vertingas yra „Habimos" aktorių vaidybos teatralumas. Tai yra didžiausias priešingumas natūralistinei vaidybos manierai. Gyveniminė teisybė atmetama vardan teatrinės teisybės. Aktoriai mažiausiai paiso gyvenimo imitacijos, nes jų kūrybos sritis yra fantazija ir sceniškoji žaismė. Toji sritis duoda didelį įvairumą, originalumą ir ryškumą aktoriaus judesiams, intonacijoms ir kuriamiems charakteriams.

Šios Jakševičiaus mintys žymiai daugiau pasako apie jo „Marko milijonus", negu jis savo pareiškime spaudai kukliai dėstė. Jos galėjo padėti recenzentams suprasti, ko režisierius siekė. Kai kurie jų būtų nebepasigedę didesnio

„gyvenimiškumo", kurio Jakševičius (kaip ir O'Neillas) sąmoningai vengė. Recenzijos pabaigoje Jakševičius pabrėžia: „Žydiškumas yra esminis to teatro kūrybos bruožas. Tai yra ne spontaniškai besireiškiąs tautiškumas, bet sąmoningas žydiškų reiškimosi bruožų iškėlimas ir pabrėžimas". Čia juste juntama Jakševičiaus svajonė kurti lietuvišką tautinį teatro stilių.

Bevartant mūsų spaudos atsiliepimus apie „Marko milijonų" premjerą, aiškėja, kaip menkai suprastas tas esmingai naujas teatras, kurio siekimą Jakševičius pradėjo šiuo spektakliu. Jau minėtas „Jonas Užėnas" (slapyvardis, be abejo) pripažino tik tiek, kad premjera

> . . . .kiek praskaidrino aptemusią mūsų dramos teatro padangę (. . .) Kas buvo padaryta, išsiskyrė iš visiems taip įprastos štampinės menkystos ir blykstelėjo viltimi, kad galima ir mūsų drmos teatre susilaukti vertingų spektaklių. „Marko milijonų" pastatyme staiga atsirado ir pastatymo stilius, ir originalumas, ir scenovaizdžio darna, ir net kai kurių aktorių vaidyba, įtikinanti savo meniniu teisingumu iki užsimiršimo ir didžiulio pasigėrėjimo. (. . .) Pirmiausia, glaudus scenovaizdžio atitikimas veikalo turiniui ir nuotaikai, gražus ir prasmingas scenos dalyvių grupavimas, didelis mokėjimas naudotis šviesos efektais. Juk visą pastatymą nebuvo įprastinės rampos šviesos, o tas davė daug gyvybės dekoracijoms (. . .).

Užėnas supranta, kad istoriškumas tik tariamas: „atitikimas mūsų dienoms toks aiškus, kad, rodos, čia pat salėje surandi ne vieną Marko Polo antrininką". Jis taip pat pastebi, kad veikalas skyla į dvi dalis, kurių pirmoji esanti žymiai blankesnė. Recenzentas apgailestauja, kad

> . . .vaidybiškai daug kur nebuvo tos aukštumos, kurios reikalavo pastatymas (. . .) kada kiekvienas vaidmuo — idėja, pasak režisieriaus. Tačiau du šviesūs vaidmenys liks neišdildomai kiekvieno atminty, nes jie buvo sukurti nuostabiai gražiai ir išsiskyrė iš visos pilkumos. Tai — M. Mironaitė, vaidinusi kiniečių princesę Kukačin, ir H. Kačinskas – Kublajaus rolėje.

Mironaitė sugebėjo pačiu pirmuoju deklamuotosios poemos sakiniu sužavėti, pavergti muzikalumu, frazės skambumu, nuoširdumu ir vaidybine teisybe ir išlaikė tai iki pat savo sunkaus vaidmens kulminacinio taško, iki tragedijos laivo paveiksle. (. . .) H. Kačinskas, jau daug sukūręs gražių scenos asmenybių, didžiojo chano, pasaulio valdovo, vaidmenį sukūrė didžiai įtikinamai, o jo monologas prie mirusios Kukačin, suvaidintas visai naujai, be mažiausio štampo, griebė už širdies (. . .).

Ūžėnas dar išskyrė Čaikauską — Marko Polo tėvą, o pats Markas - Gustaitis buvęs neįtikinamas.

Beje, bemaž visi recenzentai, ir gyrusieji spektaklį, ir peikusieji, vieningai — ir visai pelnytai — žavėjosi Mironaitės ir Kačinsko vaidyba. Tai retas teatre atvejis. Dėl kitų vaidmenų nuomonės, kaip įprasta, skyrės. Ūžėnas savo recenziją baigė pozityvia gaida, lyg užmiršęs pradinį skepticizmą, jog esą toli „nuo didelių laimėjimų":

Dramą statė ir dekoravo du debiutantai — režisierius Alg. Jakševičius ir dailininkas A. Gudaitis. Abiejų įdėta daug darbo, daug širdies ir didelio meninio skonio (. . .) ir pasiektas didelis rezultatas. Daugiau tokių aukšto meninio lygmens spektaklių — tobulės mūsų aktoriai, kultūrės žiūrovas, atgims apsamanojusi ir valdininko pareigas einanti mūsų drama (*Vairas*, nr. 10, 1938/X/15).

Kito rimto žurnalo, *Židinio,* nuolatinis recenzentas Mintaras (L. Kalvelis) mažiau nei Ūžėnas akcentavo teatrinę pusę, labiau patį veikalą, O'Neillo idėjas, jo gilėjantį polinkį į filosofines problemas. „Marko milijonuose" esąs sprendžiamas · žmogaus sielos konfliktas su bedvasiu materializmu. Nors vaizduojamas XIII-tas šimtmetis, istorinis Marko Polo personažas, bet iš esmės vieta ir laikas neturi reikšmės. Autorius nepasitenkina gyvenimišku faktu, ieško vertybių po gyvenimo paviršium. „Kalbamo veikalo siužetas mums yra neįprastas", — rašo Mintaras, — „naujas,

nelyginant pasakiškas, o pats veikalas — bene pirmasis Amerikos dramaturgijos paukštis mūsų scenoje — naujas ir visais atžvilgiais šviežias". Pažymėjęs, kad pas mus dažnai prasilenkiama su autoriaus mintimis, bet šiuo atveju taip neįvyko, Mintaras sako: „Aišku, kad „Marko milijonams" privalu ir kitokių sąlygų ir pagaliau ne tokios, kaip mūsoji, scenos, ir ne tokio, daugiausia dar visiškai ‚žalio' ansamblio, bet esamomis sąlygomis spektaklis galima laikyti visiškai patenkinamu. Buvo ryškiai matyti kai kurie režisieriaus užmanymai ir siekiai, bet ne visuomet aktorių kolektyvas tuos užmanymus ‚išveždavo'." Kitur trukdžiusios pačios sąlygos, spektaklis įgavęs kuklumo atšešėlį, virtęs kameriniu. „Vis dėlto tasai veikalo kameriškumas", — tęsia Mintaras, — „nė kiek nemažina režisieriaus nuopelnų. Padarytas didelis darbas, o jaunasis režisierius Alg. Jakševičius pasirodė gero meninio skonio ir aukštos teatrinės kultūros režisierius". Toliau apžvalgininkas plačiai papasakoja veikalo eigą, pagiria secnovaizdį, o laikydamas Gustaičio Marką nepakankamai išraiškingu, pastebi: „Bet kažin ar kuris kitas aktorius sugebėtų Marko rolę tinkamai atvaizduoti?" Vienintelis tarp recenzentų Mintaras ir Kačinsko vaidmeniu ne visai patenkintas. Anot jo,

> tik finalinėj scenoj, raudodamas prie Kukačin lavono, Kublajus pasidarė gyvas, jausmingas ir ne toks stilingai šaltas, koks buvo nuo pat spektaklio pradžios. Jo santūrumas, jo pusiau simbolinė figūra yra suprantama ir visiškai atitinka pastatymo stilių, bet ji vis dėlto turėtų būti visą laiką tokia, koks buvo Kublajus paskutiniame paveiksle. Kukačin — M. Mironaitė — buvo išskirtinai gera, arčiausia to, ko norėjo režisierius. Lengvas pakrypimas į groteskiškumą buvo vos pastebimas, balso reguliavimas, frazė buvo savotiškai stilingai nudailinta. Ir nežiūrint pasirinktos formos, ji buvo kartu ir gyvas personažas scenoj.

Mintaras pagiria Rudzinskaitę Merginos vaidmeny, nepatenkintas Petraičiu — popiežiaus legatu Tedaldu, nesumini kitų, tik, pasak jo,

jaunieji aktoriai patenkinamai išvežė spektaklį. Buvo jaučiamas ansamblio darnumas, bet darbo dar daug reikia padėti, kad ansamblis susigyventų, o spektaklis būtų švaresnis, lygesnis ir labiau nušlifuotas. (. . .) Algirdas Jakševičius režisieriaus egzaminą išlaikė ir turėtų šioje srity ir toliau tobulintis. (*Židinys*, 1938, nr. 10)

Panašiai savo santūrią ir nepretenzingą recenziją *Naujojoj Romuvoj* užbaigė Č.V. Grincevičius: „Apskritai, Alg. Jakševičius kaip režisierius-debiutantas užsirekomendavo gerai ir mes galime tik džiaugtis sveiku skersvėju sustingusiam mūsų mielam teatre". Iš šios recenzijos sunku ką nors pacituoti, nes apie viską kalbama itin santūriai, o daug vietos skirta turinio ir atskirų scenų atpasakojimui. Tačiau recenzentas, berods, vienintelis pastebėjo: „Grafiškai vaizduojant veikalo įtampą, reikėtų nubrėžti crescendo ženklą. Kiekvienam sekančiam paveiksle įtempimas augo." Atitinkama buvusi ir publikos reakcija: „Pirmuosius paveikslus publika, kurios buvo pilnas teatras, sutiko rezervuotai, net šaltai, bet toliau ėjo šiltyn, o į galą ir daug plojo". (*Naujoji Romuva*, nr. 40)

Palankiai vertindamas spektaklį, kaip teatrališką, *Lietuvos žiniose* J.K. (redaktorius Jonas Kardelis), nepatenkintas veikalu, kuris, nors „turi mintį, originalumą", yra statiškas, vedamoji mintis neaiški. Neaiškumus tačiau esą galima atitaisyti keliais papildymais pirmuose paveiksluose. J.K. apie spektaklį rašė:

„Marko milijonams" režisūros diktato suteiktas teatrališkas vaizdas (. . .) savaimingas, ryškus, reljefingas ir drauge itin meniškai saikingas (. . .) Spektaklis išlaikytas su nedidelėmis palyginti išimtimis vienoje plotmėje, vianame stiliuje, vieno užmanymo — tai buvo spektaklis". (*Lietuvos žinios*, 1938/X/3)

Akademiko žurnale (nr. 17, 1938/XI/1) keistų minčių pažeria J. Skaidra (slapyvardis, spėju — ne teatro žmogaus). Pačioj pradžioj jis perspėja (pabraukimai mano): „E.

O'Neillo „Marko milijonai" yra toks veikalas, kuris reikalauja iš žiūrovo nemaža *inteligencijos*. Suprantama, kad tos rūšies žiūrovai turi ir *didesnius skonio reikalavimus*. Vadinasi, p. A. Jakševičius (. . .) turėjo ryžtis *visas minimas kliūtis* nugalėti." Įdėmiai peržiūrėjau sakinį, ieškodamas „minimų kliūčių". Radau dvi: žiūrovų inteligenciją ir jų didesnį skonį. Ar tikrai tai kliūtys? Ir kodėl jas reikia nugalėti? Inteligencija ir geru skoniu turėtų tik džiaugtis bet kuris režisierius, jeigu jis pats šiomis savybėmis pasižymi! Bet Skaidros netikėta kova su jomis privertė dairytis kitų siurprizų. Netrukus sulaukiau: . . .„Rytų ir Vakrų susidūrimas, jų idėjų kova, reikia suprasti, kaip materialistinių ir dvasinių pradų kovą *šių dienų žmoguje*". Nors Skaidra čia pat priduria, kad „pačios minties naujumu autorius negalėtų pasigirti", daugumui žiūrovų ji tikrai bus nauja. Mes vaizdavomės tarsi du pasaulius, kurie beveik nesusiliečia: šiurkštų, materialistinį, mūsų buityje triumfuojantį, ir visai nuošaliai — dvasios, filosofijos, poezijos, grožio pasaulį. Mes nemanėm, kad stebim psichologinę kovą žmogaus sieloje; kad O'Neillas iš tikrųjų rodo, kad banalaus, gobšaus ir kvailoko biznieriaus Marko krūtinėje telpa ir gili filosofo mistiko kontempliacija, gyvenimo prasmės ieškojimai! Tai reveliacija!

Pataręs režisieriui „neperžengti gyvo gyvenimo ir simbolių ribos", Skaidra ir pats daugiau ribų neperžengia ir gana įprastiniu būdu rikiuoja aktorius: Gustaitis - Markas silpnas, Kačinskas - Kublajus — puikus, Mironaitė - Kukačin „parodė gražių pastangų", „suprato savo vaidmenį". Antraeiliai personažai „ne visai komponuojasi į veikalo visumą", „atitrūksta, tampa lyg nereikalingi".

Suėmus viską krūvon, atrodo, kad Alg. Jakševičius savo debiutui pasirinko per sunkų veikalą, tačiau (. . .) yra daug laimėjęs. Jis padarė tikslius ir įdomius veikalo pastatymo apmatus, aiškiai matosi žinojimas, ko režisierius siekia, matosi naujumas priemonių (. . .) tačiau visumoje nedavė išbaigto

kūrinio. (. . .) „Marko milijonai" įnešė naujumo idėjų ir formos atžvilgiu. Tačiau pastatymo formalinė pusė, kaip bebūtume atlaidūs, toli gražu nėra visiškai tobula.

Kaip Skaidros recenzija. Bet būkime atlaidūs.

Toliau — Juozo Miltinio „Pastabos dėl Marko milijonų pastatymo ir vaidybos" (*Naujoji Romuva*, 1939/1/8, nr. 1). Tai specialisto straipsnis, kuris atlaidumo nerodo ir neieško — ramus, išsamus Jakševičiaus pastatymo triuškinimas. Kodėl — gal paaiškins netolima praeitis, kada iš užsieninių teatro studijų Lietuvon grįžo du jauni, talentingi būsimieji režisieriai Jakševičius ir Miltinis. Abu norėjo debiutuoti Valstybės teatre ir abu pasiūlė ligi tol mums nepažįstamo amerikiečio O'Neillo veikalus. Repertuaro komisija su didelėm abejonėm patvirtino Jakševičiaus „Marko milijonus", bet atmetė Miltinio „Dienas be galo". Kaip man pasakojo Henrikas Kačinskas, komisija pabūgo nesuprantamo, filosofiškai mistinio veikalo. Taip susidarė tarsi varžybų situacija, kurioje Jakševičius „triumfavo", o atstumtasis Miltinis liko su skriaudos ir paniekinimo kartėliu. Tai aiškiai rodo jo „Pastabos", kovingai įrodinėjančios, kad, pirma, komisija parinko netinkamą mūsų teatro sąlygoms veikalą, o antra — leido jį statyti netinkamam režisieriui. Savo rašinio pradžioje, neminėdamas atmetimo, Miltinis kalba apie O'Neillą ir jo kūrybą. Jis subtiliai sudomina skaitytojus „Dienomis be galo". Pasak Miltinio, O'Neillas po visų idėjinių audrų (marksizmo, anarchizmo, pasinėrimo Tolimųjų rytų filosofijon) „vėl grįžta prie katalikybės ir parašo keistą modernią misteriją „Dienas be galo.". Tai autobiografinis jo veikalas, giliai paliečiąs religijos problemą žmoguje".

Miltinis neniekina „Marko milijonų", tik pažymi, jog veikalas nepriskiriamas prie geriausių O'Neillo kūrinių. Amerikos teatrai vengę jo imtis dėl brangumo ir sudėtingų techninių reikalavimų, dėl kurių ir geriausiu atveju jį sunku

tinkamai pastatyti, o mūsų sąlygomis, be sukamos scenos, „gali išeiti tik fiasko".

Miltinis pripažįsta Jakševičiui „tik vieną vienintelį originalumą — tai pačio veikalo pasirinkimas, (. . .) bet formos kūrimo nežymu". Seka eilė kategoriškų tvirtinimų, kad Jakševičius veikalą nevykusiai išvertė, blogai sutrumpino, klaidingai suprato, kad formos atžvilgiu „nematyti aiškios idėjos bei originalaus užmanymo", kad režisierius tik sekęs O'Neillo nurodymus, bet ir jų nerealizavo, todėl pastatymas išėjo „nuogas, nublukęs, be poetiškos ekspresijos". Visi tie priekaištai skambėtų įtikinamai, jeigu norint suniekinti Jakševičių jie nebūtų groteskiškai išpūsti, ir būtent tie visi potėpiai tiršta smala išduoda intenciją.

Atremti visiems neargumentuotiems, bet kategoriškiems priekaištams, reiktų išcituoti visą Miltinio filipiką, po to papunkčiui paneigti, vėlgi cituojant O'Neillą ar pasakojant pastatymo scenas. Aišku, tai būtų per didelės pastangos per mažam tikslui. Turėtų pakakti vieno ar poros būdingų pavyzdžių. Paimkim šį eliptiškai susuktą sakinį: „Išmetus prologą, antro veiksmo antrąjį paveikslą ir epilogą, veikalas netenka *daugiau kaip pusės savo prasmingumo*, nes patsai prologas, kuris, žinoma, mūsų scenos techniškomis sąlygomis yra sunkiai įgyvendinamas, yra *viso veikalo minties ir formos raktas*" (mano pabraukta). Išmestasis paveikslas (vienas iš vienuolikos) yra gražus ir nuotaikingas chano atsisveikinimas su mylima dukraite Kukačin, jai išplaukiant tekėti už Persijos valdovo. Jau prieš tai buvo paaiškėję visi scenos dalyviai ir jų santykiai: Kukačin akla meilė Markui, jo brutalumas, didžiojo chano nuliūdimas ir bejėgis įtūžis. Jokios naujos prasmės paveikslas neprideda, tik papildo charakteristikas naujais niuansais. Prologas — keistas šiurkštaus natūralizmo ir fantasmagorijos mišinys. Abejotinas raktas formai. O dėl minties — mistiškas mirusios Kukačin prakalbėjimas stikliniame karste atliepia laiško chanui žodžius veikalo pabaigoje, jog nusivylusi meile, princesė negalinti atleisti sau

ir jaučianti artėjant mirtį. Dabar, po mirties, ji esanti meilė, galinti viską užmiršti ir atleisti. Tai raktas į viso veikalo mintį? Pusės prasmingumo išmetimas? Ne, tik paprastas Miltinio blefas, skirtas didesniam spektaklio suniekinimui.

Iš tikrųjų, veikalo turtingas, daugialypis prasmingumas išsiskleidžia viso veikalo eigoje, kaip ir jo pusiau pasakiškas pobūdis bei simbolizmas, diktuojąs formą. Nuo ankstyvųjų pirklių Polų kelionės scenų matome, kad XIII-jo šimtmečio venecijiečiai vaizduoja apskritai vakariečių, o ypač amerikiečių, materializmą, o tie kilnūs Rytai (kokių gal niekad nebuvo) šiame maskarade reiškia dvasinio prado gynėjus — tą gyvenime pralaimėjusią idealistinę mažumą, kuriai priklauso O'Neillas ir visi kūrėjai, filosofai, poetai. Kukačin, skaisčioji princesė, įkūnija poetinį grožį ir meilę. Spektaklis mums sakė tai visomis Kukačin scenomis, prologas būtų tik pabrėžimas. Prologą praleidus, kaip ir atsisakius minėto paveikslo, trumpinant per ilgą spektaklį, neprarasta nė kiek prasmingumo nei to stebuklingo formos rakto.

Vienas Miltinio priekaištas Jakševičiui, nors toks pat kategoriškas, kaip ir kiti, vis dėlto skiriasi bent tuo, kad užsimenama apie „teisingą" kelią. Būtent, pagrindinė statytojo klaida esanti ta, kad vakariečiai laikomi naiviais ir vaikiškais. Tokie jie esą tik rytiečiams, „paskendusiems mistiškose meditacijose." Vakariečiai esą „rimti, tik gobšūs, sukti ir veiklūs komersantai", dėl gero biznio nesiskaitą su jokiom priemonėm. Rodant juos juokingais, pasak Miltinio — „komedijantais, nublunka visa ironija materialiniams ir dvasiniams biznieriams, kuriuos skaudžiai plaka idealistas O'Neillas. Dabar gi tiek Markas, tiek jo tėvas su dėde išėjo štukoriai, lyg kokiam bazare krečia išdaigas, kas į labai nerimtą poziciją pastato visą Kublajaus filosofiją ir Kukačinos skausmą". Dėl to „nebelieka idėjų kovos".

Skamba įtikinamai. Tikrai galėtų būti ir toks gobšuolių traktavimas, „demaskuojąs" grobuonis pagal kadaise ne-

išvengiamus panašiais atvejais „socrealizmo" reikalavimus. Tik bėda, tektų pasisukti prieš O'Neillo teksto raidę ir dvasią. Nes jis ne tiek skaudžiai plaka, kiek sąmojingai ir neperpikčiausiai pajuokia. Juk jie tėra banalūs, lėkšti miesčionys! Kaip O'Neillas vienam laiške bičiuliui rašė su ironija: „Man ima patikti tie amerikietiški ‚visuomenės šulai' — Polo Brothers and Son, Inc. (firma Broliai Polai ir sūnus)". Dar jaunuoliui Markui O'Neillas suteikia savotiško žavesio, kuris laikui bėgant nyksta, jam dvasiškai rambėjant ir smunkant.

Jakševičius iš principo ištikimas dramaturgo idėjai. Jis, kaip ir O'Neillas, žiūri į Marką Kublajaus akimis, kuris stebi tą Vakarų eksponatą, bando įžvelgti jame sielos pėdsakus, bet randa tik tuštybę ir gobšumą. Tarp dviejų pasaulių tėra menkas sąlytis, nėra konfrontacijos, juo labiau „idėjų kovos", nes tik viena pusė yra plėšriai veikli, o kita pasyvi, kontempliatyvi, siekianti išminties. Eidamas su O'Neillu, Jakševičius kūrė scenoje dvilypį gyvenimą, giluminį Rytuose, plakatišką Vakaruose, gaubė juos ne buitine, bet pasakos tikrove ir poetine nuotaika, jungė viena, visaglobiančia atmosfera, kuri sulydė atlaidžią šypseną, meilę ir gilų sielvartą. Gimė grožio tiesa.

Visada gaila, kai vienas talentingas menininkas stengiasi suniekinti kitą. Gaila ir tų, kurie, nematę spektaklio, galėtų patikėti Miltinio pastabomis.

Beje, apie vaidybą Miltinis rašo žymiai objektyviau. Giria Kačinską, Mironaitę ir Rudzinskaitę, peikia Marką, o už visus trūkumus kaltę priskiria Jakševičiui.

Poetas ir dramaturgas Kazys Binkis savo recenzijoje (*Lietuvos aidas*, 1938/X/3) pažvelgė į O'Neillo veikalo pastatymą Kaune iš platesnės pasaulinės perspektyvos, kurią tuomet temdė karo grėsmė.

> Šiuo niūriuoju nevilties metu kartu su Amerikos prezidento šauksmu prie taikos mes išgirdome iš mūsų Valstybės teatro scenos kito amerikiečio, rašytojo O'Neillo, šauksmą: jis šaukia žmoniją į geresnį, aukštesnį gyvenimą. Galingu genijaus balsu jis

negailestingai smerkia Vakarų civilizacijos galutinį sumaterialėjimą, gobšumą, žiaurumą, silpnesniųjų engimą ir priespaudą. (. . .) Tad, šiuo metu pasirodęs mūsų scenoj O'Neillo veikalas yra ypač aktualus.

Po šios „neteatrinės" įžangos, kuri tačiau nėra netikėta iš „Generalinės repeticijos" autoriaus (tai jo paties dramatiškas šauksmas prieš karą), — Binkis įžvalgiai atskleidė simbolinį veikalo charakterį, tariamą istoriškumą, bet tikrą aktualumą, autoriaus sarkazmą, nukreiptą prieš materializmą ir militarizmą. „Kiekviena replika arba sprogsta didžiausio sarkazmo išsiveržimu, arba dvelkia kilniu žmoniškumo pasiilgimu", rašo Binkis. Pažymėjęs, kad veikalas pastatytas beveik vien jaunosios teatro pajėgos, jis išryškino didelius sunkumus, kuriuos kelia kūrinio savita konstrukcija bei minties kondensuotumas, įprastinės intrigos trūkumas. „Visas veikalas laikosi labai teatrališkomis ir sumaniomis situacijomis, kurios vaizduoja ne paviršutinę intrigą, bet ryškina pagrindinę idėją. Personažai (. . .) yra tam tikros jiems paskirtos idėjos nešėjai."

Jaunasis ansamblis pasirodęs „visai patenkinamai", sako Binkis:

> Vyriausi Vakarų atstovai Polai — Markas (J. Gustaitis), Nikolas, jo tėvas (S. Čaikauskas) ir Mateo, dėdė (M. Chadaravičius), — matyt, gerai yra supratę savo uždavinį ir visai gerai jį atliko. J. Gustaitis savo sunkią partiją pirmoje veikalo dalyje veda pavyzdingai, tik antroje dalyje turėtų gal kiek labiau pasikeisti, nes juk praėjo dvidešimt metų. (. . .) Henrikas Kačinskas šiame O'Neillo veikale gavo progos dar kartą užakcentuoti savo didįjį talentą. Kačinsko sukurtas Kublajus gal prašoka visa, ką mes esame matę šį gabųjį menininką sukūrus. Be didelių mostų, rytietišku santūrumu, vien savo vidaus išgyvenimų kunkuliavimu, Kačinskas parodė ieškančio tiesos ir jos nesurandančio žmogaus tragediją. Paskutinį paveikslą, — kai salė sustoja kvėpavusi ir klauso šiurpios Kublajaus filosofijos apie gyvenimą ir mirtį, — taip gali pravesti tik mūsų Kačinskas.

Binkis teisingai įvertina Moniką Mironaitę — princesę Kukačin, pažymėjęs, jog tai pirma artistės tokia sudėtinga ir atsakinga rolė. Jis rašo:

> Kukačin tragedija prasideda nuo pat pirmojo jos pasirodymo scenoje. Pradžioje paslėpta širdies gilumoje, nuolat augdama, ši tragedija, gavusi dar vieną smūgį, devintame paveiksle prasiveržia su didžiausia mylinčios ir nusivylusios širdies aistra. Pradžioje paimtas poetingos rytietės mergaitės stilius ir tuo sukurtas žavus Mažosios Gėlės paveikslas lengvai subyrėtų nuo kiekvieno neatsargaus mosto, nuo kiekvienos neatsargiai panaudotos balso intonacijos. Tačiau to neatsitinka. (. . .) Mironaitė pasirodė „Marko milijonuose" kaip ryški, didelio stiliaus mūsų teatro jėga.
>
> Gražiai blykstelėjo ir kita jauna artistė J. Rudzinskaitė savo nedidelėje, bet nelengvoje Merginos rolėje. Visi antraeiliai vaidiniai taip pat sklandžiai ir rūpestingai padaryti, visur išlaikytas saikas ir skonis. Spektaklis sudarė darnią visumą, kuri pajėgė išryškinti genialaus dramaturgo idėją. Dekoratorius dailininkas A. Gudaitis savo drąsiu užsimojimu ir veikalo dvasios supratimu šią spektaklio visumą gražiai užbaigė.
>
> Šio tauraus spektaklio mes susilaukėme dėka energijos ir ištvermės jauno režisieriaus Algirdo Jakševičiaus.

Binkis trumpai papasakoja Jakševičiaus teatrinį kelią, studijas Maskvoje ir Niujorke, neįprasto veikalo pasirinkimą, susidūrimą su skeptikais:

> Kažin, ar iš to kas išeis? (. . .) Artistai, pabandę kelis kartus, meta roles. Praėjo bent penki Kublajai, kol grįžo iš Klaipėdos Kačinskas. Bet jaunas režisierius visus smūgius pakelia. Pakaks chaltūros! Dirbkime idėjinį darbą, dėl kurio galima ir pavargti, ir pakentėti. (. . .) Tad šitokiais keliais ir turi būti dirbamas kilnus idėjinis darbas. Visuomenė bus dėkinga A. Jakševičiui ne tik už meniškus pasiekimus, kurių jis parodė naujam veikale, bet ir už paties veikalo pasirinkimą ir jo energingą pravedimą, kuris šią valandą bus tikra paguoda beieškančiai kokio nors atramos taško mūsų visuomenei.

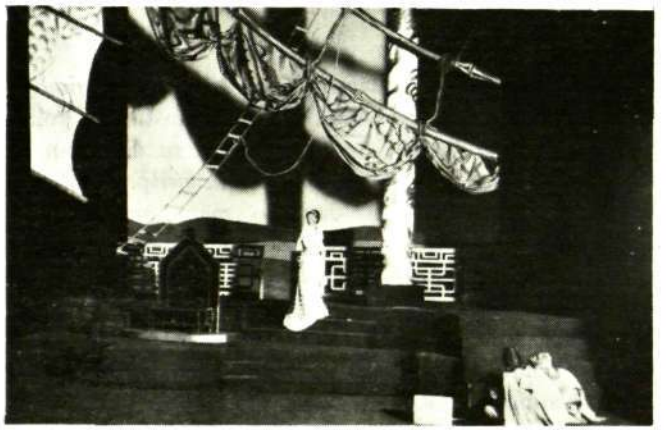

Dail. Antanas Gudaitis sukūrė „Marko milijonų" scenovaizdį, už kurį jam buvo paskirta valstybinė premija. Nuotraukoje — scena laivo denyje: centre — Kukačin, dešinėje — Marko Polo tėvas ir dėdė skaičiuoja savo iš Kublaichano uždirbtus „milijonus" (St. Čaikauskas ir Mečys Chadaravičius).

Vienas iš pirklių Polo kelionės Kinijon paveikslų: pasiekus Indiją. Deivės statulą iš papjė mašė padarė pats Jakševičius su Gudaičiu. Kairės grupėje — Polai susitinka su Indijos prekiautojais. Dešinėje — Markas Polo (Juozas Gustaitis) ir Mergina (J. Rudzinskaitė).

Tarp Kazio Binkio šimtaprocentinio šviesaus pritarimo ir Miltinio absoliutaus atmetimo, kaip tarp kraštutinių polių, tilpo visi kiti atsiliepimai — ir palankūs su didesnėm ar mažesnėm išlygom, ir abejingi, ir neapsisprendžiantys. Vėliau, žymiai vėliau, iš daugelio metų perspektyvos, susikristalizuos aiškus, blaivus požiūris, nusivalęs asmeniškumų, nusikratęs primestų idėjinių varžtų bei vieno vienintelio teisingo kelio pseudoestetikos. Taip einant tolyn nuo iškilaus kūrinio, aiškiau atsiskleidžia jo pranaši vertė. Anos epochos tirštėjančiose sutemose „Marko milijonai" spindi dvasiniu grožiu.

Monika Mironaitė savo pirmame dideliame vaidmeny: O'Neillo „Marko milijonų" princesė Kukačin.

IŠ CIKLO „ABSONIA"

ARTŪRAS TEREŠKINAS

I.

lyg nusenęs mėnulis, niekur nevedąs, nerodąs kelio tautoms ir piliečiams, lyg naktis, kuri svirduliuoja iš vieno kampo į kitą, užmiršusi, kad diena ją turi pakeisti, lyg vaikiškas žaislas, apkramtytas, nuvoliotas ir išmestas į sąvartyną, lyg sapnas, jos aš nesapnuoju ir niekad daugiau nesapnuosiu, lyg pokalbis girgždančioje geležinėje lovoje apie gimines — miško paukščius ir prastų užeigų prostitutes, — lyg tavo plokščias pilvas, kurį glostysiu, lyg valtis, lėtai grimztanti į dumblino ežero dugną kartu su manim, lyg mes skubėtume mažo miestelio gatve kapinėsna, kur būsim palaidoti, lyg braidytume nuogi po pavasario rūką, girdėdami tik savo kvėpavimą, lyg sugrįžtume į prišnerkštą bendrabutį ir atsisveikindami surūkytume po cigaretę, lyg būtų be galo sunku pasakyti sudie, sėdint ant laiptų ir prisimenant mano dantis ant tavo krūtų ir tavo lūpas, slystančias mano kaklu, lyg lietus, išdrįstantis mus išskirti, lyg nieko nebūtų buvę

II.

ne tu tasai, kuris pasibeldžia, ir ne tu, kuris neateina, bet vėl: bemiegė naktis, nežinomas svetimo krašto paukštis, rėkiantis už lango pavasarį, — nes ne tu, kursai atsigręši, ir ne tu, kuris neužmirši, bet taip: lietus ir pavargstantis vėjas, užgesę dangoraižiai, juose atsispindi mano žvilgsnis, kava garuojanti plastikiniame puodelyje, laikraščių skiautės, aplipusios kojas; nes ne tu, nežinosiantis, ir ne tu, kuris man neatleisi, bet ne: dejonė, nutvilkanti iki kaulų, ir jausmas, lyg kažkas į tave įsilieja, dvelksmas, vos juntamas kvėpavimas, — kas tu, kuris nealsuoji? nes ne tu, netikėsiantis, kad laukiu, skaičiuoju sekundes, laikrodžiams stojant per nemigą, nelojant šunims, tik užuolaidoms saugant nuo svetimo garso, nes ne tu, kurs neišdavė, ir ne tu, kuris dar išduos, bet kodėl: tręštantys laiptai, girgždančios lubos, iš krano varvantys vandens, duona, vynas ir lūpos, sklendžiančios oru, kad manęs prisiliestų

IV.

aš negaliu užmigti, ir todėl šis baltas lapas popieriaus jau nebebaltas, pavargusi ranka lyg moteris į guolį svyra, bet akys geidulingai žvelgia, nes kurs dar žodis man išganymą atneš, kas apvaisins tą nemigą, kas atilsį suteiks (dejonė lyg Maironio išdejuota) — priebalsiai sudyla, balsiai skyla perpus, ir kas iš tos nakties bebus palikę tau: nežinomos merginos aimana ir sapnas, žadantis nepakeliamą rytą, skausmas, darbas, automatų gaudesys, pamėlę paakiai; todėl klausausi margaspalvio paukščio (nepažįstu, bet žinau, kad šitaip čirškia ne pilkieji), — ilgėja dienos, ir manau, kad nebe vienas aš turėsiu sau giedoti šį choralą: jis šiek tiek pakis, gal panašesnis bus į deginančią žaizdą, kurią išduoda tik prikimęs balsas ir vokai lyg uždaryti vartai, galbūt diena jau artinasi, o galbūt artėja mūsų nemigos į laiką, kada reikės užmigti

VII.

beribė anga į mane atsisukus: altorius, prie kurio gulėsiu, pradės kraujuoti, o vėjas su lietum, įsiveržę pro išdaužtus vitražus, vilgys man galvą; rodos, šitai buvo 1787-aisiais ir vyks vėliau, kai, tankams riedant miestelių gatvėmis, glausimės barokinės bažnyčios kampuose, dejuodami savo likimą, kuris nei anga, visa praryjanti, nei burna, dvokianti žmonių mėsa, kaulais ir šlapimu, — bet ar ateis ta naktis, kurioj, ramiai užmerkę apžlibusias akis, galėsim prisikelti su naujų kūnų apdaru: švytinčios šlaunys, deimantinės krūtys, jas liečiu, mylimoji, savo pirštais, kurie patvinsta krauju, įsibrėžę į aštrias krūtų briaunas: mūsų akys smaragdo, mes nebemokame verkti, nes žalias pasaulis negali būt ašarotas, — bet ar ateis ta naktis, kai save nuteisę, tykiai nurimsim — mūsų niekas neteis, parėmę galvas dūmosim apie vargšus protėvius, verkiančius pragaruose, stumdomus, klampojančius neišvargstamą praeities dvoką, — ar ateis ta naktis, kada nuogas priklaupsiu prieš tave ir amžiams atsiduosiu

IX.

kas tie laiptai, kas medis, kas smėlis? į juos įsiliejęs tylėsiu, bet klausti be atsako reikia: kas naktis, kai laukiau tavęs, nesulaukęs sugėriau ryto miglą ir baimę, kad tu daugiau nebegrįši; kas ežero nendrė, siūbuojanti, tau neateinant, ir kalnas, kuriuo pasileisiu žemyn, plasnodamas rankom (o skristi turbūt per vėlu); kas bažnyčia, barokine šypsena kviečianti, kas tie žodžiai maldos, kurią visada pamirštu: duok, Viešpatie, ir neduok, — kas payėjui skrendąs vėlyvas vasaros lapas, neiškentęs kaitros, kas akla tarsi ką tik gimęs kačiukas lemtis? atskyrusi mus nuo gatvikių grūsties ir ramybės (jau vakaras, paskutinis praeivis, šiek tiek svirduliuojąs, skuba namo), paaukotas gyvenimas, kas tai? — naktis, įstrigusi sūnaus palaidūno delnan? — niekados nežinoti, kad grįši, ir niekad netikėt, kad negrįši

ANTANO BARANAUSKO „DAINU DAINELĘ" — DVIEJŲ VERTYBIŲ SISTEMŲ SINTEZĖ

PAULIUS SUBAČIUS

Šio teksto tikslas — pamėginti pažvelgti į „Dainu dainelę" bei kitus Antano Baranausko kūrinius, jo gyvenimo faktus kaip į dviejų vertybinių sistemų — katalikiškosios ir tautiškosios (nacionalistinės) — sintezę. Gerai suvokiant keliamų prielaidų hipotetiškumą, vis dėlto bus mėginama paaiškinti, kaip tokios sintezės kontekste galima įsivaizduoti ar bent nujausti kultūrinio modernėjimo tendencijas.

Gali kilti klausimas: kodėl analizei pasirinkta „Dainu dainelę"? Juk romantizuoto ar jam adekvataus požiūrio į ikikrikščionišką kultūrą, tautos istoriją, pastangų sintetinti ją su katalikiška vertybių sistema galime rasti ne tik anksčiau parašytoje M. Valančiaus *Žemaičių vyskupystėje*, bet ir nuo XVII a. vienuoliškų kolegijų rengiamuose mokyklinio teatro vaidinimuose.[1] Visų pirma, „Dainu dainelę" — pirmasis meniškai įtaigus, ekspresyvus poetinis lietuvių literatūros kūrinys, atveriantis nacionalistinės nuostatos ir katalikiškos normos nepriešiškos sąveikos galimybę. Būtent nuo šios „giesmės" (renkuosi XIX a. populiarų žanrinį apibūdinimą) galima pradėti skaičiuoti autentiškos tautinės katalikybės ar, tiksliau, katalikiško tautiškumo doktrinos laiką, kuriame skleidėsi Maironio

[1] Žr. Zaborskaitė V., *Prie Lietuvos teatro ištakų: XVI-XVIII a. mokyklinis teatras* (Mokslas, 1981), p. 67-84.

meninė ir poetinė programa. Be to, pati A. Baranausko asmenybė, linkusi į itin gyvus bei ekspresyvius, tačiau neperžengiančius (kaip A. Strazdo) katalikiškosios gyvensenos rėmų proveržius, labai tinka iliustruoti asmens laisvėjimo, t.y. modernėjimo proceso galimybes ir kokybę krikščioniško normatyvizmo erdvėje. Visi pateikiami svarstymai, reikia tikėtis, galės būti įsitvirtinusiajam A. Baranausko asmenybės interpretavimui kontroversiškos versijos dalis.

Iš karto reikia pastebėti, kad „Dainu dainelę" nacionalistiniai motyvai visiškai atitinka tautinių romantikų dvasią — jie yra istoriškai konkretizuoti (tuo kokybiškai skiriasi nuo K. Donelaičio nacionalizmo[2]) bei paremti sakytine, liaudine tradicija:

> Lietuvos krašto, *ne taip iš rašto,*
> Dainu *senųjų žodelius.*
> .....
> Kaip *sako* mūsų *seneliai.*
> .....
> Amžinai sukako, kaip *seniai sako.*[3]

Tai pirmas tikrai meniškas tautosakinės istorinės atminties poetinis įprasminimas. Sakytinio, tautosakinio prado akcentas pirmame ir vėlesniuose posmuose koreliuoja su iš principo rašytine, knygine krikščioniška tradicija taip pat, kaip ir visi romantiniai, neslepiamą pasididžiavimą pagoniška praeitimi atskleidžiantys vaizdai su iš esmės katalikiška (bendriausiu požiūriu) kūrinio koncepcija.

Dar J. Tumas-Vaižgantas savo studijėlėje apie A. Baranauską[4] minėjo įvairius „prieštaravimus" jo kūryboje. Prieš-

[2] Turima omeny tai, kad K. Donelaitis istoriškai nekonkretizavo, su jokiais įvykiais ar asmenimis nesiejo praėjusių „gerų" laikų.

[3] „Dainu dainelę" cituojama iš: A. Baranauskas, *Raštai.* (Vaga, 1970), t. 1, p. 70-72. Visi pabraukimai mano.

[4] Tumas, J., *Lietuvių literatūros paskaitos: Draudžiamasis laikas. Antanas Baranauskas.* 1983-1902. K., 1924, p. 117.

taringos asmenybės, kontroversiškos ideologijos konceptas tarybiniais metais visų kritikų nuosekliai taikytas kiekvienam A. Baranausko kūriniui[5], taigi ir „Dainu dainelei". Tačiau prieštaringumas iškyla tik žvelgiant iš pozityvistinių (bendriausia prasme) ar ultranacionalistinių pozicijų. Tuomet nesunku, kaip, beje, pasielgė dar *Aušros* leidėjai, „suredaguoti" ar padalinti kūrinį į „pažangius" ir „obskurantiškus" posmus. Tuo tarpu mėginant įsivaizduoti pasaulėžiūrinę erdvę, kurioje skleidėsi „Dainu dainelę", kaip tolydžią, tenka gilintis į visai kitokius dalykus, aiškintis, kokiu būdu katalikiškosios normos, užkoduotos sąmonėje, skaidrėjo, prarado šalutinių, didaktinių, stingdančių elementų apnašas, atsivėrė kitoniškoms savivokos perspektyvoms, besiderinančioms su katalikiškąja tik pagal bendriausius principus ir dorines nuostatas. Šalutinės apnašos ryškios vienadienei didaktikai, moralistikai, o ne savimonės (konkrečiu atveju — istorinės savimonės) panoramai skirtoje poemoje „Dievo rykštė ir malonė".

Pirmąją prielaidą, kuria tikiuosi paaiškinti pačią giliausią dogmatokos atsipalaidavimo ir normų universalesnio taikymo priežastį, randu Julijono Lindės-Dobilo pastebėjime... „Baranauskas perdaug didelis, perdaug kultūriškas ir, sakysiu, perdaug tikįs žmogus, kad jis negalėtų pažvelgti in stabmeldišką senovę ir ją poetiškai apdainuoti"[6]. Taigi vidinė asmenybės kultūra ir gilus, nefasadinis tikėjimas yra tolerancijos ir ribų plėtimo pagrindas — žmogui, turinčiam tvirtą vertybinį pamatą, savo poziciją, nėra baugu derinti, interpretuoti, gilintis į kitas vertybines orientacijas, suvokti pastarųjų skirtumus ir panašumus, lyginant su savąja. Nekonfliktuojanti su katalikiška pasaulėžiūra, teigiama ikikrikščioniškojo meto samprata tampa įmanoma, tik nustojus retrospektyviai taikyti kategorišką kata-

[5] Žr. Mikšytė R., *Antano Baranausko kūryba* (Vilnius: Vaga, 1964), p. 316 ir kt.

[6] „Dobilas J. Baranauskas — homeriška dvasia", *Pradai ir žygiai*, 1927, nr. 3/4, p. 238.

likiško — nekatalikiško pasaulio priešpriešą, perėjus prie linearaus istorijos suvokimo ir įvairiapusiškesnių jos vertinimų.

Viena vertus, romantinės idealizacijos transformavimas mokslinės analizės link, o kita vertus, tvirtas tikėjimas, lankstus katalikiškų nuostatų taikymas, nepuolant beatodairiškai teisti ar teisinti, ypač praeitį, leidžia kunigų seminarijos klierikui A. Baranauskui straipsnyje „Apie žemaičių ir lietuvių liaudies kalbą" rašyti... „Staigus stabmeldystės smukimas ir pagoniškųjų kunigų išvaikymas sukėlė visišką liaudies kultūros nuopolį ir padarė žalą kalbai."[7] Tačiau „taurios, kad ir pagoniškos"[8] kultūros palankus vertinimas jam netrukdo tame pačiame straipsnyje svarstyti kalbos vartojimo katalikiškiems religiniams tikslams problemas ar įsivaizduoti jos ugdymą, kaip eventualiai svarbiausią dvasininkų veiklos sritį. Priešingai, S. Daukantui, įsijautusiam į „bekraščių girių Lietuvos" modelį ir kiek nutolusiam nuo autentiško religinio jausmo, buvo sunku matyti teigiamus dabarties krikščionybės aspektus ir įsivaizduoti ateities kultūros krikščioniškąją perspektyvą.

Šis minties punktyras veda prie komplikuotos prielaidos: į katalikiškų konstantų suformuotą ir jų įtakoje esančią, tačiau iš prigimties kūrybingos dvasios ir įžvalgaus proto eventualiai plečiamą ir skaidrinamą pasaulėžiūros erdvę pakliuvę nacionalistinės idėjos skatina dogmų taikymo sferų diferenciaciją, krikščioniškųjų vertybių interpretavimo universalizaciją, o drauge tolerancija ir racionalumu paremtą dviejų vertybinių sistemų susiliejimą, t.y. pasaulėvaizdžio perspektyvos praplėtimą. (Konkretizuojant A. Baranausko atvejį jokiu būdu negalima pamiršti giliai tikinčių, net su aukšta bažnytine hierarchija susijusių, bet drauge ir lenkiškai romantinį (Karolina) ar veikliąjį praktinį (Otonas) tautinį susipratimą turinčių Praniauskų šeimos įtakos.)[9]

---

[7] *Literatūra ir kalba: Antanas Baranauskas* (Vilnius: Vaga, 1986), t. 19, p. 212.

[8] Ten pat, p. 211.

[9] Turima omeny tai, kad Otonas Praniauskas buvo artimas M. Valančiaus pagalbininkas, lietuviškų raštų vertėjas bei rengėjas.

Tokiame procese įžvelgti nepaneigiamus prieštaravimus tegali aklas vienos kurios pažiūros šalininkas, nepajėgiantis suprasti, kad krikščioniškoji žiūra tokios, vaizdžiai tariant, „stereoskopinės" pasaulėžiūros kriterijų struktūroje nepraranda savo stuburo, nėra susilpninama, tačiau hierarchiškai aukštesnį vaidmenį teužima vien pačia bendriausia prasme, jokiu būdu nepažeisdama pamatinių nacionalizmo konceptų, atsiradusių, beje, ne kur kitur, o krikščioniškosios kultūros raidos paraštėse. Tokį vertybinį polilogą, racionalų, blaivų ir pakantų, gyvastingą, nes meniškai įsikūnijantį, davasinių orientacijų derinimą, kurio pirmąją reikšmingą išraišką randame „Dainu dainelėje", laikyčiau katalikybės modernėjimo atveju (kol kas pavieniu), bei apskritai kultūrinio modernėjimo tendencijos požymiu. Pasaulėžiūrinės refleksijos galimybių plėtra, o ne vienų kriterijų teigimas kitų neigimo sąskaita, kaip ne kartą atsitiko tiek J. Šliūpui, tiek, tarkim, Kazimierui Pakalniškiui, gali inspiruoti pozityvią savimonės skleidimosi kryptį.

Kokius konkrečius modernėjimo elementus, greta bendriausiojo — tradicinės katalikybės ir inovacinio nacionalizmo sintezės-bandymo, galima atsekti „Dainu dainelėje"? Jau buvo užsiminta apie kūryboje iškylančią bendriausią istorinio vyksmo sampratą, besiskiriančią tiek nuo ikitolinės katalikiškos, griežtu dogminiu požiūriu kategoriškai vertinusios net tolimiausius praeities įvykius, tiek nuo pirmosios lietuviško nacionalizmo generacijos išimtinai nostalgiškos, ateities neprojektuojančios tautos egzistencijos vizijos. Nors praeitis A. Baranauskui — beveik „aukso amžius", net pagoniškąją religiją atskleidžiantys vaizdai neiškrinta iš romantiniu patosu trykš-tančių posmų:

> Ant smėliakalnių, ant piliakalnių
> Ąžuolai švęsti kerėjo,
> Ir tie dievaičiai, kuriuos žemaičiai,
> Kuriuos lietuviai turėjo.

Tačiau autorius, kiek leidžia trumpo, iš esmės ne epinio kūrinio galimybės, nuosekliai priartėjęs prie niūrios šiandienos:

Miškai išgriuvo, medžiai supuvo,
Ir nuogi laukai atliko;
Žėlimas pievų ir brąsvos javų
Kasmet nualo, išnyko, —

nesustoja, nesuklumpa apimtas rezignacijos, o apmąsto ateities perspektyvą. Trinarės: praeitis / dabartis / ateitis, — istorinės paradigmos su aktualizuotu trečiuoju nariu funkcionavimas jau savaime kreipia mūsų žvilgsnius modernaus kultūrinio mąstymo link. Ateitis A. Baranauskui iškyla ne kaip „aukso amžiaus" grąžinimas — taip ją įsivaizduotų XIX a. vidurio nacionalistas romantikas — ir ne kaip eschatologinis Dievo pergalės prieš tamsos jėgos triumfas — taip pat A. Baranauskas pranašaus spėtinai paskutinėje „Kelionės Petaburkan" dalyje:

Nupuls kalnai, e slėneliai
Išsikels aukštybėn, —
Visos galybės eis dulkėn,
Silpnumas — galybėn![10]

„Dainu dainelės" ateities vizijoje skamba dvi, mano manymu, svarbios, modernėjimo tendencijas atliepiančios gaidos. Pirmoji — tai neslepiamas, jaunatviškas, dinamišku gyvastingos gamtos vaizdu išsiliejantis, A. Baranausko charakterio maksimalizmą atliepiantis optimizmas, kuris, perauges katalikiškojo ritualizmo potėpį:

Giesmėm ir maldom, net klausant saldu,
Bažnyčios mūrus siaudina, —

vėliau dar ne kartą patraukusį Maironį ir kitus apibendrintų Lietuvos įvaizdžių autorius, pakyla iki įspūdingai personifikuoto, žmogų - kūrėją ugdančios Lietuvos sintetinio paveikslo:

Ūžia šileliai, kriokia upeliai

[10] Cituota iš: *Iš Barono poezijos*. Mokykloms parinko M. Biržiška (Marijampolė: Dirva, 1924), p. 20.

Ir kalnai staugia tarp vėjų;
Pievos žaliuoja, girios linguoja —
Auklėja kelio vedėją.

Antroji į ateitį nukreiptos pastangos gaida — tai klausimas, formuluojamas net keturis kartus, iš kurių įspūdingiausias:

Bet koks mums žodis tiesą parodys,
Koks keliavedys ves kelią?

Jau pats problemiškumo, kaip būtino ateities koncepto komponento, iškėlimas implikuoja ne apriorišką teigiančio privalomo Dievo plano bei pasaulio pabaigos reglamentą ar naiviai svajojančio apie buvusios šlovės grįžimą, o gerokai simpatiškesnio — abejojančio, svarstančio galimybių įvairovę, ieškančio išeities, analizuojančio dabartį, o drauge tikinčio ne tik Dievo gerumu — Jis:

Kad bus mum sunku, duot savo ranką
Mum kožnam karte ketino, —

bet ir kelio vedėjo iškilimu, kūrėjo versiją. Jau cituota paskutinė eilutė:

Auklėja kelio vedėją, —

ir klausimas:

Koks keliavedys ves kelią, —

leidžia pasvarstyti ir tam tikrą individualizmo proveržį. Trumparegiškai suprantamo Dievo determinuoto pasaulio kaitai nereikalinga bendruomeninę, o ne asmeninę ateitį formuojanti žmogaus asmenybė (juk turimas omeny ne padedantis išganyti sielą kunigas — dėl jo nekiltų jokios problemos). Praeities karžygių didvyriškumo fone šiandienos dvasios galiūno ryškaus vaizdinio

XIX a. pirmos pusės lietuviškas nacionalizmas dar neįstengė susikurti (link to ėjo tik mickevičiška S. Stanevičiaus „Šlovė žemaičių"). Todėl A. Baranausko keliavedžio — galbūt tautos dainiaus, dvasios programos formuotojo, iš kitų išsiskiriančio, taigi, bendriausia prasme personalizuoto, perspektyvinio istorijos personažo — šmėkštelėjimas atveria dar negreit realizacijos pilnatvę pasiekusią neabejotinai modernaus realiojo Kudirkos bei poetinio „Jaunosios Lietuvos" Rainio asmenybės tipo galimybę. Paties A. Baranausko individualizavimą, nuolatinę įtampą tarp impulsyvaus, besiveržiančio bei savitvardaus, susikaustančiusio asmenų iliustruoja ne vienas jo laiškas.[11] Įmanomas „Pasikalbėjimo giesminyko su Lietuva" interpretavimas ne kaip didaktinio kūrinio, o kaip viešą, poetinio teksto formą įgavusios pasaulėžiūrinių ieškojimų dramos, daug nauja pasakytų šia tema.

Čia norėčiau trumpam nutraukti vienakryptį interpretavimo srautą ir suabejoti — o gal klausimas:

> Ant laisvės leisti linksmi ir skaisti,
> Ko klausys Lietuvos žmonės? —

tereiškia vien būsimo religinio vadovo susirūpinimą dėl sielų išganymo? Gal praėjusio „aukso amžiaus" negalima perkelti į ateitį vien dėl pagoniškos jo prigimties? Tačiau kaip tuomet paaiškinti, kodėl autorius, iškėlęs keletą, tarkim, retorinių abejonių, tepasitenkina bendriausiu, ideologiškai nekonkretizuotu krikščionišku raminimu:

> Nesibijokim, nebėdavokim —
> Dievas, ko reikia mum, žino, —

ir užuot aiškiai įvardinęs katalikišką perspektyvą kaip vienintelę, pasitenkina tikėjimo pastovumo akcentu:

> Lanko bažnyčią visų ūlyčių
> Kasnedėl visi žmonelės, —

[11] Žr. Baranauskas A., *Raštai*, t. 1, p. 42.

kuris ištirpsta poetiškai įtaigesniame ir kultūriškai universalesniame pagoniškos praeities, katalikiškos dabarties ir nenusakomos, bet optimistiškai suvokiamos ateities vizijas sintetinančiame, praeities didybe iš kūrinio pradžios ataidinčiame peizažinio pastovumo ir kartų perimamumo įvardinime:

> Kalnai ant kalnų, ė ant tų kalnų
> Kalnai ir maži kalneliai:
> Ten tėvai mūsų, ten broliai mūsų,
> Ten gyven mūsų seneliai, —

kurį su nauja jėga pratęsia ir paskutinį tašką padeda jau cituotas paskutinis posmelis, pristatantis itin apibendrintą, su jokia konkrečia ideologine, religine nuostata nesusietą, bet minėtų autorinių klausimų doroviškai apribotą, bendrą raiškios asmenybės poreikį ir jos galimybes nusakančią kelio vedėjo figūrą, jau savaime iškeliančią kuriamos, o ne „duotos" ateities sampratą?

Tiek iš cituoto straipsnio kalbos klausimais visumos, tiek ir iš „Dainu dainelę" kompozicijos akivaizdu, jog A. Baranauskas buvo įsisąmoninęs istorijos vienakryptiškumo sampratą, todėl ji, o ne pagoniško primato baimė neleido „aukso amžiaus" pavyzdžiu formuoti ateities vizijos. Tai patvirtina įspūdinga bibline metaforika išreikšta įtaigi ir pagrįsta romantinio naivumo kritika poemėlėje „Pasikalbėjimas giesminyko su Lietuva":

> Kadai grūdan grįžo išplaukėjus varpa?
> Kadai grįžo rytų šonan saulė nenusėdus? ! !
> Jei negrįžta šitie daiktai regimieji,
> Tai kas gali sugrąžinti dieną vakarykščią?
> Grūdas gimdžia grūdą, diena gimdžia dieną,
> Amžiai kraunas, tolyn traukias, atgalio negrįžta.[12]

Apskritai A. Baranausko kūryboje vienur kitur šmėkštelėjantį kritišką, tačiau ne apriorišką neigiamą požiūrį į romantines istorijos idealizacijas reikia priskirti analitiniam mokslininiam vyskupo protui ir verta laikyti pažangiu dalyku.

[12] Cituota iš: Baranauskas A., *Raštai*, t. 1, p. 42.

Į ikikrikščionišką praeitį A. Baranauskas atsigręžia be jokio klerikalinio įtarumo. Neformuoja jo požiūrio ir *Žemaičių vyskupystės* pirmąsias dalis persmelkti faktografinės tiesos atskleidimo pastanga. Pradėjęs „Dainu dainelę", rodos, nepretenzingu programišku tikslo ir išeities taško nusakymu, jau antrame posme poetas pagaunamas veržliai augančio, biblinių pasaulio struktūros rėmų nepaisančio universalaus meninio vaizdo:

> Kalnai ant kalnų, ė ant tų kalnų
> Kalnai ir maži kalneliai, —

kurio slinktį labai adekvačiai išreiškia ir populiari, paties A. Baranausko ar jo bičiulio K. Kairio sukurta melodija, drauge su antruoju posmu staiga kopianti aukštyn. Just. Marcinkevičius per A. Baranausko 150-ųjų gimimo metinių minėjimą sakė: „tokios aukštos Lietuvos dar niekas nėra matęs"[13].

Tačiau ne vien aukštumo, stiebimosi, augimo, veržimosi, sutapimo su medžiais, gyvastingumo, kurio taip gausu A. Baranausko kūryboje, įspūdį implikuoja tas kalnuotas peizažas, kurio realusis pamatas — Rytų Lietuvos reljefas. Šitie kalnai drauge su atitrauktu „tenai" ir formuliniu „per amžius":

> Tenai Lietuva per amžius buvo, —

veda mūsų mintį daug toliau — link pirmojo lietuviško poetinio kosminės erdvės ir amžino laiko įprasminimo, nuo kurio tik vienas žingsnis — per absoliučios, metafizinės tylos pojūtį: „girdi (. . .) kaip žvaigždelės plevena" — iki J. Baltrušaičiui, M.K. Čiurlioniui ar V. Mykolaičiui-Putinui atsivėrusios filosofinės „begalybės, kaip dvasinės kosmoso pajautos analogijos"[14].

---

[13] Marcinkevičius Justinas, „Kas yra ‚Mes'!", *Literatūra ir kalba: Antanas Baranauskas*, p. 32.

[14] Daujotytė V., „Antanas Baranauskas — lyrikas", *Literatūra ir kalba: Antanas Baranauskas*, p. 48.

Besiplečiančio vaizdo erdviškumu ir begalybės laiku, kurie yra gal neišnaudota, bet neabejotina A. Baranausko modernizacijos žymė, formuojamas pojūtis tokio dvasinio ir istorinio bendrumo, kuris yra atviras ne tik visiems šiandienos vargams bei ateities vizijoms, bet ir universaliausioms kosminėms perspektyvoms, XIX a. viduryje Lietuvoje dar nepasiekusioms net gemalo stadijos. A. Baranausko proveržiai sietini su ryškia jo individualybe, kurioje romantinė ir katalikiškoji transcendentinė paradigmos susijungdamos išskėlė kelias sunkiai nusakomo ryškio kibirkštis. Beje, savo matematiniuose-teologiniuose darbuose A. Baranauskas mintimis apie transcendentalinę progresiją ir žmogaus proto ribas, apie akto, potencijos, begalybės, nieko ir kūrimo santykį susilietė su pačia moderniausia teologine argumentacija, skynėsi kelią į transcendencijos racionalizaciją. Neveltui jau gyvenimo saulėlydyje, apšauktas lietuvių tautos priešu, klūpomis dėl fizinės negalios po 13 valandų per dieną versdamas į lietuvių kalbą Bibliją, A. Baranauskas rašė A. Jakštui-Dambrauskui: „ne kartą kamuoja pagunda suvokti tekstą kitaip negu komentatoriai, tik to nedarau"[15] Pastarosios mintys — tik probėgšmis asmenybės interpretavimo punktyras, suteikiantis, mano galva, tam tikrą kontekstą bandymams suvokti jauno poeto kosminius proveržius.

Norėčiau dar grįžti prie baranauskiškos istorijos sampratos. „Dainu dainelėje" ryškus jau S. Daukanto anksčiau pradėtas istorijos natūralizavimas, gamtinio modelio taikymas istoriniams procesams. Įvesdamas į lietuvių literatūrą dienos-nakties ciklo istorinę metraforiką (tiesa, tiesiogiai nesiejamą su tautiniu atgimimu), bene tiksliausiai, ligi šiol nepralenkiamai įvardindamas pergalę prieš naktį:

> Štai diena aušta, naktis *išlaužta*
> Nyksta tarp prastų žmonelių, —

A. Baranauskas, turint omeny bendrą kūrinio koncepciją, pasiliko

[15] Iš „1901 12 24 laiško A. Jakštui-Dambrauskui", *Literatūra ir kalba: Antanas Baranauskas*, p. 277.

prie linearaus istorijos laiko modelio, šias dvi sampratas lyg jungdamas dinamiško pastovumo, „Dainu dainelę" įrėminančių amžinųjų augančių kalnų vaizdiniu. Jei nebus per drąsu įžvelgti tą būtinai trinario linearaus ir cikliško istorinio kitimo vos nujaučiamą balansavimą gamtiškai tradiciniu („kaip sako mūsų seneliai") pastovumo akcentu, tarsime radę šiame neilgame A. Baranausko kūrinėlyje visas principines poetines modernaus istorijos suvokimo versijas, kultivuotas bent jau iki Maironio imtinai. (Nemoderniomis čia laikomos moralistinė religinė — istorijos, kaip Dievo rykštės — bei ankstyvojo nacionalizmo — istorijos, kaipo praėjusios gerovės — sampratos.)

Dar liko neaptartas socialinių dalykų modernėjančio interpretavimo aspektas. Visų pirma, socialines negeroves A. Baranauskas „Dainu dainelėje" suvokia ne kaip prigimtinį dalyką ar Dievo bausmę, o kaip visuomeninių pokyčių rezultatą:

> Ir kitaip virto Lietuva:
> Augo didžiūnai, augo galiūnai,
> Žmonės vergijon pakliuvo.
> .....
> Žmonės *prispausti* pradėjo jausti
> Dažnai ir badą, ir marą.

Antgamtiška pagalba:

> Dievas gelbėjo ir pažadėjo,
> Kad nebus ponų ir dvarų, —

atskleidžia ne metafizinį galimų pokyčių charakterį, o paprasčiausiai pastangų neabejotinu autoritetu paremti savo radikalią poziciją. Beje, visus, o ypač nuskriaustuosius globiančios, šviesesnę ateitį žadančios Bažnyčios įvaizdis yra adekvatus nacionalistiniam visus savo vaikus vienodai mylinčios Motinos — Tėvynės simboliui. Tiek vienu, tiek kitu atveju iš vaikų reikalaujama nuolankumo ir pasiaukojimo. Kai A. Baranauskas „Kelionėje Petaburkan" deklaruoja:

E jei reikėtų, Dievas norėtų —
ir kaklo negailėtų,
kad tik brangiausią Lietuvą mieliausią
(sic! kokia ilga eilutė!)
Dievo lockoj regėtų.'[16]

sunku net pasakyti, kuriai motinai labiau tas pasiaukojimas skirtas.

Kurdamas gerovės vaizdą, A. Baranauskas kiek labiau akcentuoja bendrą Lietuvos šlovę, tuo tarpu atėjus blogiems laikams, pirmenybė atitenka humanišką gailestį ir užuojautą konkretizuojančioms eilutėms. Beje, humanistines A. Baranausko nuostatas iliustruoja krikščioniškų meilės principu besiremianti moderni jo pedagoginė programa, išdėstyta laiške K. Kairiui: „Taigi būtų netinkama išeitis skųsti, viešai piktai priekaištauti, nes kai nėra drausmės, tai nieko nepadės ir bausmė; reikia meilės, kad sužadintum pagarbą ir įvestum tvarką. Jaunos širdys geba mylėti, tiktai reikia kelius, į jas vedančius rasti; tuo galima geriau pasinaudoti negu bausmėmis ir grasinimais".[17] Kaip smarkiai šie žodžiai skiriasi nuo įprastos tų laikų praktikos mokykloje!

Sunku ir berasti modernesnę nei baranauskiškoji žmogaus laimės interpretaciją: joje ryškūs materialinės gerovės ir laisvės akcentai:

Žmonės laimingi buvo turtingi,
Niekur nebuvo vergijos.

Baigiant, aišku, būtų galima su didesniu pasitikėjimu pakartoti prielaidą dėl veržlios asmenybės sąmonėje įvykusios epochos sąlygų nulemtos katalikybės ir nacionalizmo sintezės, buvusios savaime moderniu reiškiniu ir eventualiai prisidėjusios prie kai kurių kultūros modernizacijos tendencijos akcentų

[16] Cituota iš: Iš Barono poezijos, p. 28.

[17] Iš „1862 03 07 laiško K. Kairiui", *Literatūra ir kalba: Antanas Baranauskas*, p. 243.

paryškinimo, visa tai įjungiant į bendresnę sekuliarizacijos ir katalikybės modernėjimo srovę. Tačiau šio darbo autoriui įdomus dar vienas nepanagrinėtas aspektas, kurio tiek sociologinė, tiek psichologinė ar kokia kita sklaida gali vėju nupūsti efemerišką ankstesnių samprotavimų giją. Turimi omeny dalykai, susiję su M. Valančiaus ir A. Baranausko — vyskupų valstiečių — specifika, kurios pasekmės — galbūt — tiek šiandieninė lietuviška katalikybė, tiek, bent iš dalies, visa lietuviško nacionalizmo istorija. Tai jau kito nagrinėjimo objektas. Juk profesoriaus V. Kavolio siūlomas kultūros analizės būdas pajėgus problematizuoti — nuo baigtinių sampratų jau seniai jaučiamės pavargę. Pavargo nuo jų ir A. Baranausko poezija, tad nemažai pastangų reiks ją vėl įdėti ne tik į vadovėlius, kaip seniai padaryta, bet ir į lūpas.

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

NUO SEMIOTINIO KVADRATO IKI ESTETIKOS SKRYDŽIŲ: A.J. GREIMAS IŠ ARTI IR IŠ TOLI

Savo drąsiom mokslinėm idėjom ir kruopščiu semiotikos „projekto" vystymu, Algirdas Julius Greimas giliai įmynė pėdas į humanitarinių mokslų metodikos raidą Europoje ir į jos idėjų istoriją.

Kaip Ferdinando de Saussure'o lingvistika, taip ir Greimo semiotika (XX amžiaus viduryje) galėjo tapti modeliu moderniai minčiai, „nes ji pasiūlė išsamią ir veiklią, sistematišką, struktūrišką kalbos teoriją, bandančią suvokti prasmės fenomeną". (Ronald Schleifer, *A.J. Greimas and the Nature of Meaning: Linguistics, Semiotics and Discourse Theory*, University of Nebraska Press, 1987, Christopher Norris įvadas).

Nors Ameriką semiotika pasiekė vėlai, bet čia jau išverstos kelios Greimo knygos, o apie jį rašoma daugelyje mokslinių knygų ir straipsnių. Jis vadinamas vienu iš pirmaujančių struktūralistų.

Bet Greimas nebuvo vienas iš tų svetur pasižymėjusių lietuvių, kurie „patręšė vien tik svetimus, o ne savus dirvonus" — pagal paties Greimo posakį. Įsirašęs į prancūzų kultūrą, jis atidavė savo duoklę ir lietuvių kultūrai savo ilgamečiais lietuvių mitologijos „rekonstravimais", tilpusiais dviejose knygose — *Tautos atminties beieškant* ir *Apie dievus ir žmones*, 1990 m. išleistose vienu tomu Lietuvoje Mokslo leidyklos ir Mackaus fondo bendromis jėgomis.

Greimas bendradarbiavo išeivijos ir Lietuvos periodiniuose leidiniuose iki pat savo mirties — 1992 m. vasario 29 d. Jis skaitė paskaitas Vilniuje, kur 1989 m. buvo išleista jo darbų rinktinė *Semiotika*.. O 1991 m. Vaga išleido Sauliaus Žuko sudarytą Greimo raštų tomą *Iš arti ir iš toli*.

Sudarytojas šią knygą pavadino Greimo „lietuviškųjų straipsnių rinktine". Bet tai ne visai tikslu. Čia telpa ne vien tik šiaip sau straipsniai ir ne vien tiktai lietuviška medžiaga.

Pirmajame skyriuje randame Greimo paskaitą skaitytą 1971 m. Vilniaus universitete su įžvalgiais kolegų profesorių ir kitų akademikų klausimais bei paskaitininko išsamiais atsakymais. Čia yra ir pokalbiai su įvairiais mokslo žmonėmis ir kultūrininkais (V. Kavoliu, R. Pavilioniu, B.

Genzeliu, S. Žuku, R. Sakadolskiu ir Ph. Manieru — prancūzų žurnalistu).

Antrąjį skyrių sudaro literatūros kritika, semiotinės analizės pavyzdžiai. O trečiajame telpa ištisa prancūzų kalba išleista knyga — Sauliaus Žuko ir kitų išversta — *Apie Netobulumą (De l'imperfection*, 1987). Tai vėliausių laikų Greimo gilūs semiotiniai estetikos ir gyvenimo apmąstymai, jo paskutinio mokslinio etapo kūrinys.

Tie trys pirmieji paminėti skyriai sudaro pusę šios (525-ių puslapių) knygos teksto. Tai (kelių Sauliaus Žuko įvadų papildyta) akademinė knygos dalis. Ji turi pradžią ir pabaigą su „gulbės giesme". O antroji knygos dalis — lengvesnio svorio publicistika ir proginiai rašiniai. Jie prasideda 1948 m. straipsniais.

Peršasi mintis, kad šią stambią knygą reikėjo išleisti dviem atskirais tomais. Juk ta publicistika čia lyg ne vietoj pridurta. O akademinė dalis sudaro vieningą visumą. Ji liečia Greimo mokslinę veiklą, semiotikos teorijos išsivystymą, jos problemas. Duodami semiotinio metodo pritaikymo pavyzdžiai literatūros analizėje ir estetikoje. Tą pirmąją dalį čia ir aptarsime. Žurnalistika — jau kita kalba.

Akademinės dalies pirmasis skyrius „Pašnekesiai" prasideda „Intelektualinės autobiografijos bandymu" — pokalbiu su Vytautu Kavoliu. (Klausimai siūlyti ir Violetos Kelertienės su Algiu Mickūnu.) Jis išspausdintas *Metmenyse*, nr. 50(1985) ir nr. 51(1986), o jo sutrumpintas variantas — *Pergalėje*, 1987 m. nr. 4.

Čia kaleidoskopiškai atsiskleidžia Greimo intelektualinė raida nuo gimnazistinės lektūros — Tolstojaus ir Dostojevskio romanų, Baudelaire'o ir Verlaine'o poezijos vertimų — iki studentavimo laikų skaitybos „istorijos supratimo linkme" ir Karsavino viduramžių filosofijos kurso. Vėliau stipendininko studijų metu Grenoblyje — atsikreipimas į lingvistiką (Kossu praktiško patarimo dėka). Paskui susidomėjimas semantika (žodžių ir sakinių prasmės mokslu) ir perėjimas į semiotiką (mokslą, tiriantį ir kalbines, ir nekalbines ženklų sistemas.)

O jam jau dėstant Aleksandrijoje, Egipte, šiame idėjų „melting pot", ir Paryžiuje, „toje smegenų koncentracijoje", — knyginiai ir asmeniniai susipažinimai: su Ferdinando de Saussure'o naująja lingvistika, Prahos ir Danijos „mokyklom", Husserlio fenomenologija ir Merleau Ponty. Bet, svarbiausia, susipažinimas su struktūrine Lévi-Strausso antropologija ir Vladimiro Proppo pasakų analize. O taip pat ilgametis bendravimas su Roland Barthes, idėjinė jų „giminystė."

Tada Greimas pasistatė sau tikslą sukurti METAKALBĄ — universalų, racionalų pagrindą visų humanitarinių mokslų teorijoms. Tai

kalba, kuria susikalbėtų įvairių sričių „žmogaus mokslų" tyrinėtojai, kaip logiška matematikos kalba susikalba gamtos mokslų žmonės. Tai jo semiotinis projektas.

Ir savo paskaitoje Vilniaus Universitete 1971 m. Greimas kalbėjo apie tai, kaip jam rūpėjo sukurti racionalių konceptų sistemą — sudaryti „prasmės sistemą" ir siekti semiotiniems tyrinėjimams mokslinio statuso.

Tai metodologija, o pats semiotinių tyrinėjimų objektas yra kultūra. Čia Greimas spalvingai sako, kad norima atskleisti, kas ta kultūra, „kurioje žmogus maudosi". (Ne ta, kurią jis kuria?)

Žmogus „*maudosi*" ir kalboje. Pokalbyje su Rolandu Pavilioniu Greimas sako: „Ne mes kalbame kalba, o *kalba mumyse kalba*, mes maudomės kalboje kaip socialinėje realybėje". Tai primena ir struktūralistų autonominio *teksto* aktyvumą, ir pačių semiotikų *diskurso* veiklumą, kai tekstas ar diskursas lyg *patys* save rašo, autoriaus lyg visai ir nėra. Pokalbyje su Saulium Žuku Greimas, pavyzdžiui, sako: „Diskursas tuo būdu *kuria* savas ‚realybės' ir ‚tiesos' iliuzijas". Ir dar: „Šios erdvės ir laiko figūros *organizuoja* antrojo laipsnio metakalbines struktūras".

Bet Greimas kratėsi struktūralisto vardo. Pokalbyje su B. Genzeliu jis sakė: „Struktūrinio metodo taikintojo vardas man nelabai pritinka. Vienas dalykas yra struktūros kaip koncepto naudojimas moksluose: ta prasme ir fizika, ir chemija savaime yra „struktūrinės". O kitur jis sakė, kad jo pirmoji knyga *Sémantique structurale* (1966) tik leidėjo buvo taip pavadinta, leidybos sumetimais, nes struktūralizmas tada garsėjo. Tai nebuvęs autoriaus parinktas pavadinimas.

* * *

O vis dėlto antrame knygos *Iš arti ir iš toli* skyriuje, „Lietuviškos poezijos beieškant", trijuose paskutiniuose straipsniuose, Greimas savo analizėje laikosi ir struktūralistinio metodo, kuris kaip ir semiotika remiasi rusų formalistų teorija. (Formalistų semiotikai neišsigina.)

Ir Saulius Žukas savo redaguojamame semiotikai skirtame žurnale rašo, kad semiotikų mintyse girdisi formalistų teorijos atgarsiai (*Baltos lankos*, nr. 1). O savo knygoje, pokalbyje su Kavoliu Greimas sakė, kad savo metodo pagrindu laiko konstravimą atitinkamų modelių, kurių dėka atsiskleidžia vidinė fenomenų struktūra. Tų modelių konstravimo laikėsi ir formalistai, ir struktūralistai.

Šios knygos antrame skyriuje, poezijos analizei paskirti iš viso septyni straipsniai su Sauliaus Žuko penkių puslapių įvadu. Pirmasis apie

Kazį Binkį — tai kalba pasakyta dar Šiauliuose 1942-ais metais jo mirties paminėjime-akademijoje. Antrasis apie Kossu- Aleksandravičių, išspausdintas *Metmenų* nr. 26, parašytas po poeto mirties, 1973 metais. Apie Henriką Radauską rašyti du straipsniai — 1948-tais ir 1954-tais metais. Jie iškelia didelę jo poezijos vertę. Greimas sako, kad „Radausko dėka pirmą kartą po Dionizo Poškos klasicizmo lietuviškos poezijos upeliai sutinka savo bėgmėje europinės poezijos srovę". Prisimena H. Nagio klausimas kritikams, rašantiems apie „visokias struktūras": „Bet ar jūs esate skaitę Dionizą Pošką?" Greimas turbūt Pošką skaitė.

Apie Algimantą Mackų jis rašo „struktūrinį" straipsnį,tilpusį *Metmenų* nr. 7(1963). Čia jis pabrėžia formos ir turinio planų neatskiriamumo principą, semiotiškai kalbant, „sintaksinio ir semantinio plano atitikimą".

Greimas bando parodyti, kaip Mackaus poezijoje išraiškos planas formaliniais mazgais narpliojasi su turinio planu. Jis sako, kad čia ir glūdi jos poetiškumas. (Savo laiku formalistai tyrinėjo, kur glūdi poetinės kalbos „literatūriškumas".)

O populiarioje Mackaus stilistinėje figūroje „anti-frazėje", Greimas randa (struktūralistų išrastą ir Greimo „semiotiniame kvadrate" sistematizuotą) „dvinarių priešpriešų" struktūrą. Mackaus karta, sako Greimas, teigia ne pasaulio *be*prasmiškumą (kaip egzistencialistai), o jo *ne*prasmiškumą. Mackus realizuoja šią savoką anti-frazės keliu: Dievas — *ne*-Dievas / prasmingumas — *ne*prasmingumas. *Ne*-Dievas vokiškoje eilutėje „Gott mit uns", tai „Dievas soldateskos, kuri žudo ir plėšia Dievo vardu", sako Greimas.

Jis pavadina Mackaus ir jo kartos „neornamentuotą" kalbą „balta rašysena" — „Zéro degré de l'écriture" — Rolando Barthes'o terminu, įtraukdamas ją į europinės poegzistencialistinės pokario literatūros kontekstą, kaip ir Radauską.

O straipsnį apie Tomo Venclovos knygą *Kalbos ženklas* Greimas keistai pavadino „Tomo Venclovos beveik beprasmė poezija". Jis buvo publikuotas *Metmenų* 23-čiame numeryje, 1972 m. Čia Greimas irgi randa ekspresijos plano ir turinio plano atitikimą, kuris įrodo teksto poetiškumą. Analizuodamas eilėraštį, kuriame, kaip jis sako, rašoma apie patį rašymą, jisai eksponuoja dvieilį „deimančiuką":

O plaučiuose plaukia flotilijos
O pirštai pavirsta paparčiais

Jis įsiklauso į „asonansų grandinę", kuri išreiškia poezijos

„išsprogimą" ir įsižiūri į „garsų transformacijas", kurios atitinka „išsakytą poetinės kalbos kūrimo procesą". Greimas jas suveda į formulę, kuri panaši į jo semiotinį kvadratą, ir kurioje atpažįstame savotiškas dvinares priešpriešas.

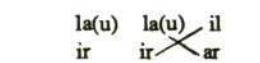

Gal čia tie žaidimai su garsais rodo, kad analizė — semiotinė, bet, kai Greimas sako, jog garsai „i i" išreiškia kūrybos džiaugsmą, norisi šyptelėti. Juk jie kitame kontekste gali išreikšti ir verksmą. Tai jau kritiko subjektyvi, intuityvi pagava. Panašiai kaip tose dviejose eilutėse kritiko įžvelgti „minties slidumo" ir „žodžio riedėjimo" įspūdžiai bei tų įspūdžių santykiavimas, kurie neparemti jokiom struktūrom. Tai tiesioginė estetinė pagava, nors gal moksliškai Greimas tą ir vadintų „fonetinio ir semantinio plano atitikimo" išdava.

Toliau, irgi remdamasis subjektyvia nuojauta, Greimas aiškina, kad Laikas yra pagrindinė, jei ne vienintelė, Venclovos problematika, ir mini „tragizmo tonalumą" jo poezijoje. Bet sakydamas, jog tragizmas išgyvenamas dėl to, „kad gyvenime nėra tragizmo", jis neatskleidžia sovietiniame narve uždaryto poeto tragiškų išgyvenimų tikros prasmės.

Lieka nepaaiškintas tasai poeto „vitališkas protestas" kitame eilėraštyje, įvaizdyje „pasiskolintam iš tragedijos protėvynės":

Dar nepagirdytos Erinijos

su savo garsine transformacija „ir —> ri". (Brazdžioniška keršto pranašystė). Neįvardinta ezopinės kalbos prasmė eilutėje:

Erškėčio šaknys turi keršto teisę

Bet tai juk rašoma dar tada, kai Venclova gyveno „už geležinės uždangos", Lietuvoje. „Visa tai", sako Greimas, „tik semiotiniai ženklai, brūkšneliai ir rutuliukai, kuriuos kiekvienas gali savaip skaityti. Tomo Venclovos poezija daugiaprasmė ir kiekvienas joje ras ko ieškos". Jis sakosi patiekiąs tik vieną skaitymo variantą.

Čia norisi priminti, kad 1978 m. Delija Valiukėnaitė, recenzuodama Venclovos knygą *98 eilėraščiai*, kurioje yra ir *Kalbos ženklo* eilėraščiai, jau žvelgė į juos, „kaip išsakančius kontroversinio disidento (ne mažiau kaip poeto) mąstyseną bei pergyvenimus". Tų

eilėraščių „lyriniam, dažnai tragiškam tone" ji įžvelgė „mąstančio, jautraus žmogaus agoniją". (*Metmenys*, nr. 36, (1978), p. 152)

* * *

Gryniausias eilėraščio semiotinės analizės pavyzdys — tai „Ašara ir poezija", vieno Marcelijaus Martinaičio eilėraščio 30 puslapių analizė, išspausdinta *Metmenų* 40-tame numeryje, 1980-ais metais. Ji primena Greimo knygą *Maupassant* (1976), kurioje jis analizavo vieną šio autoriaus apsakymą. Tai buvo prozinio kūrinio visapusės semiotinės analizės pavyzdys.

Ir šitame straipsnyje Greimo užsibrėžtas tikslas — pademonstruoti objektyvias priemones, kuriomis semiotika „bando disciplinuoti poetinių tekstų skaitymą ir padidinti jų išskaitomumą".

Pastebėkime, kad čia dėmesio centre ne poetinės kalbos kūrimas, o teksto skaitymas. Norėdamas skaitytojui padėti, Greimas stengiasi „atidengti paties teksto vidinę organizaciją", tam naudodamas griežtą metodą ir formalius kriterijus, neprarasdamas — „dėja ar dėkui Dievui" — savo subjektyvumo.

Bet jis teigia, jog autoriaus gyvenimo duomenys, jo biografija teksto aiškinimui nenaudotini. „Poemos skaitymas nieko bendro su jos autoriumi neturi, ir jis už jį nėra atsakingas". Čia tai gražu! Tą tvirtina ir postruktūralistai, kaip Paul de Man. Kita vertus, poetui gyvenant uždaroje politinėje sistemoje, tokia pažiūra galėtų jį apsaugoti ir nuo pavojingų literatūros kritikų interpretacijų.

Eilėraščio vidinei sąrangai atskleisti Greimas naudoja teksto segmentaciją, remdamasis keletu kriterijų. Pirmasis grafinis — „eilėraščio įpuslapinimas", strofų skaičius ir ilgis, jų sąranga ir t.t. Antrasis — grafomatinis — net skyrybos ženklai reikšmingi. Paskui — „sintaksinis" kriterijus. Čia beveik visas tekstas parašytas liepiamąja nuosaka, išskyrus pirmąją ir paskutinę strofą, kurios „gaubia" kitas keturias, išreiškiančias liepimus ir draudimus. Pasikartojimai — semantiškai svarbios struktūros. Čia kartojasi draudimai: „nepalik, nepalik (namų, senelės, vaiko)" ir liepimai: „Nuskrisk, nuskriski (ligi namų)..."

Atrodo, nesvarbu, kas yra kalbantis subjektas, bet veiksmo subjektas čia — Ašara. Tai metafora, kuri išreiškia „skausmą, kaip universalią žmogiškos buities sąlygą".

Vis greita tu, ašara greita
Tu kiekvieną apeini, apvaikštai

Bet, kai ašara basa eina per rašančiojo veidą „lyg per sodą iškirstą", ji „išsikviečia kitą definiciją" — čia jau ne skausmo, o gailesčio manifestacija, jaučiamo „pasaulio skausmo" akivaizdoje, sako Greimas.

Kodėl „iškirsto sodo" įvaizdis „neišsikviečia" konkretesnės reikšmės? Gal tai ne „pasaulio skausmo", o nusiaubtos tėviškės skausmo manifestacija? Turbūt ne laikas buvo tokias ezopinės kalbos metaforas atskleisti. O gal tie „formalūs kriterijai" neįgalina užtekstinių sąsajų su „didžiuoju tekstu" — istorija?

Bet kitas ašaros bruožas kaip tik nuveda analizę į užtekstinę sferą. „Kaip visiems žinoma", sako Greimas, ašara — tai skaidrus, tyras vandens lašelis. Tai pastovus ašaros epitetas. O tyrumas, skaidrumas sužadina pozityvias *moralines* ir *estetines* konotacijas. „Jausmas pavirsta *vertybe*", sako Greimas. Nustebęs skaitytojas mato, kaip pati semiotika iš sausos analizės, valdomos racionalaus prado, pereina į jausminio prado sferą (nuo ratio į pathos), o iš šios — į vertybių, aksiologijos sferą. Taip ji persilaužia iš struktūralistinės į poststruktūralistinę semiotiką.

Kaip Greimas pats sako, jis „nusikalsta teksto uždarumo principui". Tą liudija ne vien tik užtekstinės, bet ir intertekstinės užuominos. Ašara čia sugretinama su boruže (Dievo karvyte, Dievo ašarėle) iš kito Martinaičio eilėraščio *Kukučio baladėse*. Ta boružė — mažytis vabalėlis, bet nėra pasaulyje jėgos, kuri ją sutryptų: „tokia ji maža ir silpna / mažesnė už mažą / po kojom, po ratais — nėra jai pasauly jėgos".

Dėl šio įvaizdžio svarbos Martinaičio poetiniame žodyne Greimas čia duoda visą baladės tekstą, įvesdamas, kaip jis sako, „papildomą intertekstiškumo dimensiją".

Šis sugretinimas priklauso vertybinei sferai, kaip ir „paliepimai - maldavimai", kad Ašara liktų ištikima namams, šeimai, tautai ir praeities tradicijai. O kita intertekstine užuomina galima laikyti ir paliepimo — „pasivyti išeinančius, išbučiuoti jų kojas" — sugretinimą su senolių kultu lietuvių mitologijoje.

Pagrindinė šio eilėraščio tema, sako Greimas, „jos skaitymo bendroji dimensija — tai individo ir tautos akcijos moralės, akcijos įgalinimo ir įprasminimo problematika". Pastebėkime, kad čia vėl pabrėžiamas eilėraščio skaitymas ir kad jo problematika iš afektyvaus plano perkeliama į aksiologinį planą.

* * *

O kalbant apie pačios semiotikos atsikreipimą į aksiologijos sferą, trečiame šios knygos skyriuje ttilpusi knyga *Apie netobulumą* (su jos

vertėjo Sauliaus Žuko įvadu „Esthésis belaukiant") — tai stebinantis skrydis į estetinių vertybių pasaulį. (Ji buvo išleista 1987 metais.)

„Šiandien semiotika ketina atnaujinti vertybes... Mėginama visų pirma padaryti gyvenimą labiau priimtiną išplečiant pažinimo ribas, suteikti jam daugiau grožio," sakė Greimas 1986 m. kovo 11 d. *Paris Quotidien* žurnalistui Philippe Manier (Interviu „Pradžioje buvo Greimas", p. 93). Jis pabrėžė, kad semiotika pranoksta savo mokslinį projektą, „kad virstų estetika, etika ir beveik ideologija".

Nors Saulius Žukas sako, kad akademinė teorija čia jau nugramzdinta ir remiamasi tik jos išvadomis, atrodo, kad čia iš viso atsisakyta lingvistinių formulių ir daugiau pasitikima tiesiogine intuityvia pagava ir estetiniu jausmu. Kaip jau pasirodę „labai palankūs komentarai rodo", rašo Žukas, ši knyga „atveria naujus semiotinių tyrinėjimų laukus". Žinoma, čia teorija ne visai „nuskandinta". Prozos interpretacijose naudojami tokie diskurso teorijos terminai, kaip aktantas, būsenos subjektas, lėmėjas (net ir didžiąja raide Lėmėjas.)

Pirmasis skyrius, kurio pavadinimas *Lūžis*, susideda iš penkių prozos ir poezijos interpretacijų. O tuose kūriniuose vaizduojama „esthésis", arba gilios estetinės ekstazės momentas — „subjekto ir objekto suartėjimas". Ta „palaimos sekundė", panaši į tai, ką Algirdas Landsbergis vadina „epifanija, švento skaidrumo akimirka" (novelių rinkinye *Muzika įžengiant į neregėtus miestus.*)

Antrasis skyrius — semiotiniai essais apie grožį ir gyvenimą — *Ištrūkimai.* Greimas čia kalba apie grožio jausmo visuotinumą. Jis sako, kad grožis, „kurio esmė, kaip atrodė, slėpėsi sukurtuose *objektuose*, skverbiasi į *gyvenimą*, kuris tampa estetinių susitikimų vieta". Savo teises į estetinį jausmą ima reikšti žiūrovas. (Gal ir skaitytojas?)

Mes „intuityviai suvokiame", rašo Greimas, kad grožio jausmas „geriausiai išdalintas tarp žmonių". (Taigi, ne protas, kaip manė Descartes). Estetiniame išgyvenime išryškėja laukimo momentas, tai laukimas kažko nelaukto. Pagal Baudelaire, „netaisyklingumas" yra ta staigmena, netikėtumas, būdinga grožio dalis. Kaip vieną pavyzdį Greimas pateikia kirtį poezijoje — sinkopę — , kai jis ateina per vėlai, pratęsdamas laukimą, bet sustiprindamas viltį.

Netikėtumo ieškojimą, jo laukimą ir viltį Greimas sieja su visu gyvenimu. Nors šis jo diskursas naudojasi poetinio ar muzikinio pobūdžio metaforomis, kaip jis sako, visą laiką „turimas galvoje skurdus kasdieninis mūsų gyvenimas ir įvairūs būdai, kaip į jį įterpti lūžius". Estetinės vertybės „švarios", nepasiduoda negatyvumams, jos vienintelės sviedžia mus „iš nereikšmingumo prasmės link". Arba kaip savo įvade

komentavo Saulius Žukas: „Regimybės netobulumas leidžia nujausti, kad galima anapusinė prasmė, jis žadina pastarosios alkį".

O savo epilogą Greimas baigia tokiais žodžiais: „...viltingai laukti vienintelės esthésis, blykstelėjančio apakimo, kuris neverstų užmerkti akis". Po to lyg ir sušunka — „Mehr Licht!" (Daugiau šviesos), kaip Goethe mirties patale.

Savo knygą *Apie netobulumą* Greimas ir pavadino „Gulbės giesme" straipsnyje „Karsavino aktualumas" (*Baltos lankos*, nr. 1, p. 40). Jis nustebo patyręs tokį „žadą atimantį" atsitiktinumą, — paskutinis, neseniai atrastas L. Karsavino rašinys buvo pavadintas „Apie tobulybę". Negailėdamas pagyrimų savo buvusiam profesoriui, Greimas taip pasisakė apie jo intuityvinį priėjimą ir vertybinę orientaciją:

„(...) šalia ‚diskursyvinio' galvojimo jis nemažesnes teises duoda ir intuityvinei protausenai, (...) sąmoningai atsisako nuo ‚abstrakčios', teoretinės metafizikos' ". Ir toliau sako, jog jam aišku, „kad bet kokios filosofijos įprasminimas (...) gali būti tik aksiologija".(42)

Pakeitus žodžius „metafizika" ir „filosofija" į „semoitoka", Greimas būtų galėjęs tą pasakyti ir apie savo paties protauseną ypač paskutiniame savo gyvenimo etape. Bet Greimo metodika jau seniai buvo dvejopa — ir induktyvi, ir deduktyvi. Dar savo pirmojoje knygoje *Sémantique structurale* (1966) jis pabrėžė, kad teorija turi atsiremti į tiesioginę pagavą. (Kaip rašė Kantas savo *Prolegemenoj* — grynas protas turi žinoti savo ribas.) Racionalios sąvokos turi atitikti kokį „à priori" (intuityviai sferai priklausantį) žinojimo elementą. O postruktūralistai kaip tik ir atgaivino neokantines idėjas, kurios niekad nebuvo pasenusios. Nepaseno ir Greimo semiotika.

Prisimindamas kitą Greimo profesorių, Wilhelmą Sesemanną, tame pačiame *Baltų lankų* pirmame numeryje Eero Tarasti siūlė, kad kas nors išvestų paralelę tarp prof. Sesemanno neokantinės filosofijos ir Greimo semiotikos. Tą bandė daryti ir Christopher Norris minėtoje R. Schleiferio knygoje apie Greimą. Kokia tai puiki tema doktoratui Vilniuje ar Paryžiuje!

Baigiant norisi pacituoti du sakinius iš Vytauto Kavolio kalbos, Greimui skirtoje akademijoje Vilniuje, 1992 m. kovo 11 d.

„Nuostabiausia, kad Greimui niekada nereikėjo atsisakyti to, kuo jis anksčiau yra buvęs, ar išsiginti kurio nors iš daugelio savo komponentų. Jame viskas, kas yra buvę išlikdavo ir kartu transformuodavosi į drauge skambančių, istorijoje išliekančių tekstų ansamblį." (Literatūra ir menas, 1992 m. kovo 28 d.)

Alina Staknienė

MIRŠTANČIO MIESTO LABIRINTUOSE: DVASINĖ BŪKLĖ RIČARDO GAVELIO *VILNIAUS POKERYJE*

> *Vilniuje niekaip nepabūsi dviese. Jei sėdi su draugu ar su moterim, Vilnius būtinai prisigretins kaip keistas* trečiasis. *Nuo Vilniaus niekaip nepabėgsi. Nėra pasauly kito tokio miesto. . . Šitą jausmą gerai žino Amerikos negrai. Jų Vilnius, tas* trečiasis, *vadinasi Bliuzas. Ne daina, ne muzika. . . nežinau. . . nuotaika, Dievas, plevenantis ore . . . Žodžiu — Bliuzas. . . [. . .]. O mūsų bliuzas vadinasi Vilnius. Siaubingas mylimasis Vilnius.*[1]

Šie žodžiai, ištarti vieno iš romano *Vilniaus pokeris* veikėjų, atspindi miesto vaidmenį šiame veikale. Tai nėra pasyvus fonas, bet veikiau dinamiškas veikėjas, visad dalyvaujantis veiksme. Tiksliau sakant, gerai pažįstama aplinka, kurioje rutuliojasi romano veiksmas, yra Vilniaus gatvės ir skersgatviai, bažnyčios ir administraciniai pastatai, parduotuvės ir butai, istoriniai kiemai ir naujieji Vilniaus rajonai. Ši išorinė aplinka yra sukoncentruota į veikėjų pasąmonės metaforines reprezentacijas. Vilnius, simbolinis veikėjas, romane apibūdinamas paradoksiškais įvaizdžiais, kuriuos galima būtų suskirstyti į dvi dominuojančias metaforas: (a) miestas — sergąs ir mirštantis žvėris; (b) miestas — labirintas.

Rašydamas romaną „pačiais juodžiausiais laikais", nesitikėdamas, kad jis kada nors bus išspausdintas[2] Ričardas Gavelis pažeidė daugelį literatūrinių ir kultūrinių tabu: tautinius mitus jis apvertė aukštyn kojom; jis grafiškai tiksliai pavaizdavo žiaurumo scenas: kankinimus, žmogžudystę, išprievartavimą, tuo pačiu užplūsdamas skaitytojo jausmus preciziškai šlykščiais įvaizdžiais. Siekdamas atskleisti brežnevinės eros dvasines deformacijas ir korumpuotą stagnaciją, romano autorius vaizduoja tikrą pragarą, kuriame aukos ir kankintojai yra artimi ir beviltiškai susieti. Nekaltų čia nėra, nes šiame klastingame ir išdavikiškame pasaulyje pačios aukos palaipsniui virsta budeliais. Romano skaitytojas turi turėti stiprius nervus, nes iš atkrapštomų dvasinių žaizdų varva dvokiantys pūliai. Pagrindinio pasakotojo Vytauto Vargalio paranoja koncentruota forma išreiškia susvetimėjimo ir visuotinio įtarinėjimo nuotaiką.[3]

Vytautas Vargalys, prabusdamas iš neramaus, negero sapno ir besiruošiąs eiti darban šio amžiaus septinto dešimtmečio spalio aštuntą dieną, pamato Vilnių kaip mėšlungiškai dvėsuojantį, merdintį žvėrį (22), kaip Vilniaus įkūrimo legendos iškreiptą įvaizdį. Pasak legendos, medžioklės metu Didysis Lietuvos Kunigaikštis Gediminas apsinakvojęs

dabartinio Vilniaus apylinkėse ir sapnavęs geležinį vilką, kurio kauksmas reiškiąs būsimojo miesto garsą ir galią. Tačiau dabar heraldinis miesto žvėris yra iškaręs, sergąs gerklės vėžiu, bejėgis, beveik paralyžuotas. Gedimino bokštas, kadaise buvęs galios simboliu yra regimiausias bejėgiškumo ir gėdos įvaizdis — iškastruoto miesto bejėgis *phallos* (58). Pelėsių, pelkės ir puvėsių dvokas tvyro virš Senamiesčio gatvių (55). Dar šlykštesnė yra išmatų smarvė, kuria persisunkė visa Lietuva, nes sovietų invazija vaizduojama kaip „milžiniško šūdo banga", slenkanti per Lietuvą (73-74).

Vilniuje, tame mirštančiame, dvokiančiame žvėryje, beveik neberandama tikrų žmonių. Vaikščiodamas gatvėmis, Vytautas Vargalys mato kasdieniškas žmogystas, parazitiškai mintančia dvėseliena ir kaip vorai tykančias savo aukos. Tai pilkos, beveidės būtybės su negyvomis akimis, tuščios žmonių kriauklės, is kurių iščiulpta asmenybė. Kafka jau anksčiau pavaizdavo antihumanišką jėgą, paverčiančią žmones parazitais, bet Vilniuje ji veikia daug platesniu mastu. Vytautas Vargalys šį kosminį blogį vadina vienu įvardžiu „*Jie*". „*Jie*" su šaknimis išrauna bet kokią laisvą mintį, asmeninę savigarbą ir dorą; „*Jie*" paverčia žmones laimingais proto debilais, abejingai vykdančiais jiems priskirtas funkcijas; „*Jų*" tikslas yra paversti visuomenę skruzdėlynu, nes „skruzdėlynas gyvuoja stabiliausiai" (137). Beveidžiams „*Jų*" agentams Gavelis sukuria naują žodį — „kanukai", išvestą iš veiksmažodžio „kanoti" ar „iškanoti", reiškiančio kankinti ar sunaikinti. Vilniečių pavertimas humanoidais nuėjo taip toli, kad Vargalys tikisi atradęs vadinamąjį „Vilniaus sindromą", tai yra vabzdžio formos auglį smegenyse, kurį turi gyventojų dauguma. Šios ligos simptomai yra mąstymo proceso susilpnėjimas ir noras būti laimingam ir patenkintam esamu *status quo*. Meilė, savigarba, vaizdingi žodžiai, virpančios spalvos ir nuotaika dingsta; akys palieka tuščios (223-224).

Nors antihumaniškos jėgos akivaizdžiai pasireiškia visoje žmonijos istorijos eigoje, Vilnius yra tapęs šio poveikio centru. Merdinčio žvėries įvaizdžiu išreiškiama pagrindinio veikėjo Vytauto Vargalio, jo draugo Gedimino Riaubos ir jo bendradarbio Martyno Poškos šizofreniškas sąmonės skilimas. Šie keli išlikę individualistai ir intelektualinės rezistencijos kovotojai skausmingai suvokia Vilniaus renesansiškos ir barokiškos architektūros, viduramžiškų pilių, nebylių praeities kultūros bei galios liekanų paradoksišką nesuderinamumą su dehumanizuojančia ideologija, ryjančia miestą iš rytų.[4] Akivaizdi priešprieša tarp praeities ir dabarties suteikia Vilniui nerealiai lyg sapne iškreiptą aurą. Miestas-auka, merdintis žvėris, suvokiamas kaip vyriškumo įvaizdis, nes jo bejėgis

phalos, Gedimino bokštas, yra vis pasikartojantis leitmotyvas. Vargalys sutapatina save su mirštančiu miestu, tuo pat metu niekindamas gyvuosius vilniečius, bevalių skruzdžių minią (54).

Šalia Vilniaus kaip žvėries-aukos įvaizdžių romane yra akivaizdi ir kita metaforinė grupė, „Vilnius-labirintas". Senamiestis, kuriame Vargalys mėgsta vaikštinėti su savo mylimąja Lolita, yra viduramžiškų gatvių ir skersgatvių rezginys, kurio pačiame centre stovi labirintiškas Naručio viešbutis, nudriskusių tipų, KGB informantų ir Vilniaus padugnių buveinė. Slinkdamas begaliniais Naručio koridoriais ir slogiais kambariais, Vargalys jaučia panašią į Kafkos Josefo K. baimę Teismo pastogėse. Vilnius-labirintas turi savus minotaurus, mitologizuotus nematomus priešininkus. Tai Vilniaus baziliskas, į paukštį panaši būtybė, žudanti žvilgsniu — šešiolikto amžiaus istorijų reliktas, ir Vilniaus drakonas, tykantis herojaus. Šiuose įvaizdžiuose Vilnius jau nebe pasyvus žvėris-auka, bet klastingas priešininkas, daugialypis monstras, klaidinantis Vargalį savo besikeičiančia išvaizda. Kadangi šiame mieste nėra nei praeities, nei ateities, žmonės ir įvykiai gali įgyti bet kokią išvaizdą ir formą. Vilnius lošia pokerį, kuriame apgavystė tampa universaliu principu, ko taip bijojo Kafkos Josefas K. Tarp daugelio formų, kurias įgyja drakonas, yra Stalinas ir Suslovas, genocido režisieriai. Tačiau labiausiai pavojingos monstro formos Vargaliui yra moteriškos išvaizdos monstrai: juodaakė Kirkė, paverčianti žmones žvėrimis Homero *Ulise*, ilgakojė laumė Lolita, kurios vardas primena visaryjančią Lilitą, taip pat ištvirkusi sena ragana Giedraitienė. Kirkės vagina yra „kosminė juodoji skylė", kuria ji vilioja romano herojų į beprotišką nirvaną (19-20).Lolita, truputį labiau individualizuota Kirkė, siūlo genitalinį labirintą, kuriame Vargalys galėtų pasiklysti. Lytinio akto metu jis uždengia jos veidą, kad jos akys ir dvasia nekliudytų justi Lolitos universalumą, „visamoterišką" kūną (99). Stipri patrauklumo ir pasišlykštėjimo maišatis, kurią sukelia šios veikėjos, ypač pavojinga — Vilnius yra „tarsi mylima moteris, kurios kūną baigia ėsti sifilis ir raupsai. Tačiau ją vis vien myli, ... nes žinai, kokia toji moteris kitados buvo, galėtų būti. *Turėtų* būti" (110). Mitologizuotos moterys yra antihumaniškų jėgų pasiuntinės — jos atpažįstamos iš puvesių kvapo, siejamos su tarakonų, vorų ir kraują čiulpiančių dėlių įvaizdžiais. Svetimo moters kūno labirinto baimė ypač pasireiškia sapnuose: Vargalys sapnuoja moteris kaip milžiniškas paukštes, lesančias jo vyriškumą (81), kaip rudus tarakonus, aplipusius jo varpą po lytinio akto su „persirpusia gražuole" (84). Vargaliui moterys atrodo dvigubai įtartinos: kaip gražuolės laumės jos daugiau ar mažiau sėkmingai sugeba

maskuoti savo, priešininkių, vaidmenis; jų kūnai yra mikrokosminiai labirintai, sujungti su didžiuoju Vilniaus labirintu. Jos yra patrauklumo, apgavystės ir išdavystės kvintesencija.

Užkerėti labirintai šaukia herojų leistis jais, nugalėti pabaisą, su šaknimis išrauti blogio jėgą, tuo pačiu išgelbėti nuniokotą kraštą. Vytautas Vargalys esąs karys, pasiruošęs kovoti su pabaisomis. Vargalio vidinis monologas išreiškia ne tik dabarties įspūdžius, bet ir atspindžius iš praeities, kurie sukuria savo rūšies fragmentišką biografiją. Nors ir yra tam tikrų struktūrinių paralelių su Joyce'o *Ulisu*, Vargalys nėra nuolankus kasdienybės žmogus kaip Blumas, bet veikiau ekscentriškas genijus, praradęs psichinę pusiausvyrą. Jaunystėje prisijungusiam prie miškinių Vargaliui buvo patikėta ypatinga misija — nužudyti Suslovą, siaubingo Stalino genocido prieš Lietuvą vykdytoją. Vargalį išdavė, jis buvo kankinamas ir devyneriems metams išsiųstas sunkiesiems darbams į Sibirą. Vargaliui grįžus į Vilnių, likimas jam suteikia dar vieną galimybę įvykdyti šią didvyrišką misiją: prabėgus daugeliui metų, jis visiškai nelauktai akis į akį susiduria su Suslovu. Bet Suslovas pasirodo esąs visiškai ne drakonas, o tik senas žmogus, ištiesęs jam ranką ir užkalbinęs jį. Žudyti Suslovą atrodė beprasmiška, nes jo mirtis neatsvertų nė mažiausios dalelės jo kaltės. Vargalys nieko nedarė, mąstydamas, kad jis pasielgė kaip tikras lietuvis — „laukė, kad viskas pamaži išsispręstų savaime" (150). Galbūt pasikėsinimas į Suslovą nepavyko dėl Vargalio dvasinio silpnumo, gal dėl to, kad įsikišo draugas ar nesuveikė šautuvas, — priežastis lieka neaiški, nes trys pasakotojai prieštaringai pateikia skirtingas šio įvykio versijas.

Šią spalio aštuntą Vargalys vėlgi seka baziliską Senamiesčio labirintais. Lyg pasakoje miestas staiga sustoja, Vargalys eina pro judesyje sustingusius žmones ir daiktus. Bazilisko širdies dūžiai atveda jį prie Naručio. Vargalys, karžygys be kardo, yra tvirtai pasiryžęs nugalėti pabaisą žmogiškos savigarbos vardan. Staiga jis išgirsta balsą, ne bazilisko, bet senos moters balsą, klausiantį, ko jam čia reikia. Blogio veidas banalus ir kasdieniškas, jokio didelio skirtumo tarp gėrio ir blogio jėgų, tik pilkas abejingumas. Vėlgi, kaip „tikras lietuvis", Vargalys nesugeba nukauti monstro, būdamas tik per žingsnį nuo absoliutaus tikslo (234).

Tą patį vakarą Vargalys (ar kas kitas) nužudo Lolitą, žiauriai ją supjaustydamas virtuviniu peiliu. Lyg žynys Vargalys ieško jos žarnyne lemtingo ženklo, bet šis žmogiškas labirintas visiškai nepadeda įminti blogio mįslės. Vargalys, įsitikinęs savo nekaltumu, tvirtina, jog „*Jie*" jį įvėlė į šią žmogžudystę, nes jis „*Juos*" susekė. Kiti pasakotojai lyg

pseudodetektyviniame romane pateikia skirtingas versijas, kas nužudė Lolitą ir kodėl. Vienas kitam prieštaraujantys liudininkų parodymai leidžia daryti išvadą, kad tiesa tapo nebeprieinama pasaulyje, kuriame žmonės, įvykiai ir daiktai gali būti abejingai ištrinami iš istorijos puslapių. Kaip ten bebūtų, Vargalys yra kaltas, jei ne veiksmais, tai mintimis, nes jis troško nužudyti Lolitą lygiai tokiu pat būdu, kaip tai ir įvyko (240):

> *Aš ją įtarinėjau. Aš mintyse pasiėmiau juostelėjusį virtuvės peilį. Dabar tikrai dūstu, tikrai skęstu. Kaip toli gali žmogų nuvesti baimė? Aš niekad neišpirksiu savo kaltės, nors ligi dienų galo laižyčiau jos kojas. Bet kokia bausmė per maža* (241).

Bijodamas išdavystės ir sąmokslų, pažemintas dėl savo paties negalios, Vargalys griebiasi fizinės ir psichinės prievartos prieš Lolitą, kurią jis labiausiai myli, kuri yra visas jo gyvenimas. „*Jie* " rado šėtoniškiausią būdą sunaikinti Vargalį. Karžygys keliauja labirintu, norėdamas nužudyti monstrą, genocido ir kankinimų pabaisą, sunaikinusią žmogišką kultūrą ir dvasią. Tačiau pabaisos nepasiseka užtikti, blogis slypi paprasčiausiuose žmogiškose formose, banaliuose asmenyse, kuriuos žudyti atrodė pernelyg beprasmiška. Negalėdamas atpažinti ir sunaikinti metafizinio blogio, karžygys puola užburtą princesę. Lolitos nužudymas peiliu į pilvą yra hara-kiri, desperatiškas bandymas nužudyti monstrus pačiame savyje ir ritualinis paties gyvybės šaltinio sunaikinimas. Bet Kirkė pasirodo turinti paskutinę kortą Vilniaus pokerio lošime: miręs Vytautas Vargalys pavirsta šlubuojančiu karveliu, paukščiu, kurio jis nekentė būdamas gyvas. Gediminas Riauba, Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio bendravardis, po mirties tampa apšepusiu šunimi. Taip baigiasi legenda apie Vilniaus Geležinį Vilką — menką benamę būtybę Lenino prospekte tyčia pervažiuoja troleibusas.

Romanas daugeliu atvejų klaidina faktų ir nuomonių kaita bei prieštaravimais. Pasaulyje, kuriame lošiamas beprasmis pokeris prieš *nematomus, daugiaveidžius ir klaidinančius priešus, pagrindinis* komunikacijos būdas yra ne žmogiška logika, bet veikiau paradoksas. Išklibusiame pasaulyje, kuriame protas prieštarauja realybei, tik paradoksu galima išreikšti nesuderinamus dalykus ir įžvelgti kartas nuo karto tarp plyšių pasitaikančias prošvaistes. Šios giliau slypinčios tiesos gali būti tik apytiksliai nuspėtos metaforine, neracionalia kalba. Vilnius, kaip veiksmo dalyvis, kaip visa apimanti nuotaika ar „Bliuzas", yra paradoksiškai mylimas ir kartu keliantis siaubą, patrauklus ir tuo pat metu sergantis sifiliu. Vilnius — bejėgis parazitų užpultas žvėris su didinga

praeitim; Vilnius — labirintas, pilnas pasislėpusių monstrų, kurie pasirodo turį paprastus, iš pirmo žvilgsnio nekaltus veidus.[3]

Ar yra bendrų sąlyčio taškų tarp įvairių paradoksų, kurie sudaro visą Vilniaus „nuotaikos" esmę? Savęs paties neapykanta yra visa apimanti jėga, veiksmo pagrindinis variklis. Visi keturi romano pasakotojai, „pokerio lošėjai", yra pilni kraštutinės neapykantos patys sau. Vytautas Vargalys jaučiasi palaipsniui virstąs bedvasiu parazitu:

> *Rodės, kažkas kitas galvoja mano smegenimis. Tai buvo neapsakomas jausmas. Mano kaukolėje įsitaisė nuožmus gyvis, trikdantis smegenis, bjaurojantis jas šlykščiais čiuptuvais. Regėjau jas, išimtas iš galvos ir padėtas ant grindų, dvokias ir pajuodusias. Tarpais dingojosi, kad jas aplipo rožinės dėlės, virpančios iš pasimėgavimo.*

Vargalį persekioja baimė, kad , nepaisant jo priešinimosi, „*Jų*" jėgos, supančios jį, pavers jį humanoidu, „žmogysta". Lolitos nužudymas siejasi su išdaviko nužudymu prapjaunant jam pilvą, ką Vargalys matė dar jaunystėje, kovodamas miškinių būry. Pats būdamas šios žiaurios egzekucijos liudininku ir KGB kankinimų auka, Vargalys jaučia slaptą, erotišką vienybę tarp aukos ir kankintojo. Sibiro lageryje jis matė kaip jo idealizuojamas filosofas-mokytojas virsta gyvuliu. Kaip žmogus gali išlaikyti savigarbą, jei patys pavojingiausi priešai slypi jame pačiame? Vargalys įžvelgia šiuos boschiškus sutvėrimus, stebėdamas savo nuogą atvaizdą veidrodyje: „Padarai rupūžių kūnais ir paukščių akimis, krypuojančios ant trumpų kojelių, susuktos ilganosės galvos paklaikusiais žvilgsniais, senės išpampusiais, karpom aptekusiais pilvais, pažaliavusiais gleivėtais veidais, žuviažmogiai šėtono tarnai pelių snukiais, paukščiai plaukuotais snapais, perregimais viduriais, kuriuose virškinasi žmogienos gabalai.... Ir tai tik pilkojo pragaro švelniabūdė periferija..." (30). Šių įvaizdžių šlykštumas suteikia Vargaliui savo rūšies malonumą ir palaiko įtampą tarp paties savęs kaip aukos ir kankintojo. Vargalio tėvas, keistokas genijus-alkoholikas, pamišėliškai norėdamas sunaikinti pats save, susidegina perkeltine prasme, paaukodamas ugniai savo kūrybą: rankraščius, tapybą, knygas ir kitus savo daiktus. Sūnus Vytautas susinaikina, „paaukodamas" Lolitą, vienintelę savo meilę.

Martynas Poška, kitas romano pasakotojas, išreiškia neapykantą pats sau su gera cinizmo doze: „Esu šimtaprocentinis lietuvis, ir niekas neprivers manęs save mylėti". „*Homo lituanicus*", kurį jis aprašo, netiki visiškai niekuo, jis tapo tik puikiu aktorium, tariančiu tinkamas frazes ir

atliekančiu būtinus ritualus. Šis „tingus Visatos Subinės kirminas" taip gerai prisitaikė prie savo vergiškos padėties, kad, gavęs laisvę, jis nežinotų, ką su ja daryti. „Paleistas laisvėn, tikriausiai vėl grįžt[ų] atgal į senąją plantaciją ir pasiprašyt[ų] vėl priimamas į vergus" (294). Tik krepšinis ir alkoholis yra likę *„homini litaunico"*, kurį Martynas Poška dar pavadina „mąstančiu šūdu" (320). Pasakodamas apie Lolitos nužudymą, Poška prieina išvados, kad kiekvienas lietuvis, tyčia ar netyčia, yra nužudęs gausybę dalykų, kuriuos mylėjo. Vienintelė priežastis, kodėl jis pats nenusižudo, yra turbūt todėl, kad pats savęs niekad nemylėjo (320).

Trečioji pasakotoja yra vienintelė gyva išlikusi Stefanija Monkevičiūtė, moteris, save vadinanti „tuteiša", t.y. maišytos lenkų, rusų ir lietuvių kilmės. Skirtingai nuo filosofuojančių vyrų, menstruojanti Stefa pasiutusiai laksto po Vilnių, ieškodama higieninių paketų. Ne metafizinis blogis labiausiai jaudina Stefą, bet pačios kūno kvapas. Vaikščiodama Vilniumi, Stefa prisimena savo santykius su jau mirusiais vyrais, tuo pat metu moterišku žvilgsniu pastebėdama vitrinose prekes ir praeinančių moterų išvaizdą. Ji pateikia dar vieną Lolitos nužudymo versiją: būtent ji, Stefa, nužudžiusi iš pavydo savo konkurentę. Moters nuomonė apie save yra dar blogesnė nei savęs nekenčiančių vyrų. Vyrai kritiškai atsiriboja nuo savo aplinkos, išlaiko stebėjimo ir aukštesnio intelekto pozą, o moteris visiškai nekritiškai priima savo pačios bevertiškumą kaip moteriškos „prigimties" požymį. Ji supranta save kaip abejingą dirvą, ant kurios krinta sėkla, ji lyg Didžioji Motina visus glaudžia prie savo krūtinės. Ji netgi sutinka su Vargaliu, kuris tvirtino, kad moteris mąsto vagina (333). Stefa yra galutinai pažeminama, kai Poškos sūnus Žilvinas kartu su savo kriminalistais draugužiais ją išprievartauja. Skirtingai nuo pasakos žalčio, Eglės vyro, komunistų funkcionierius Žilvinas yra dar vienas Vilniaus drakonas, blogio įsikūnijimas žmogaus pavidalu. Vilnius, bejėgis žvėris, bijo ir nekenčia moterų, — jos paverčiamos į paslaptingus, nežmogiškus padarus, į laumes ir išdavikes. Jos neturi vyrams būdingų protinių ir dvasinių savybių.*

Miręs Gediminas Riauba, romane pasakojantis kaip „Vox canina", Vilniaus esmę irgi mato kaip neapykantą, pirmiausia neapykantą pačiam sau (385). Jis nesugeba mylėti pats savęs nei būdamas gyvas, nei būdamas šunimi. Savęs paties neapykanta apnuodijo pačius artimiausius santykius, kurie baigėsi visišku susvetimėjimu. Todėl Vargalys gali išlieti savo mintis ir savo baimę tik Neries upei, Vilniaus ausiai, kuri savo ruožtu pasakoja Vargaliui apie praeitį. Upė, laiko ir istorijos metafora, yra savotiška atminties saugykla, kaupianti įvaizdžius, žodžius ir ašaras savo

besisukančiuose verpetuose. Nė vienai kitai ausiai negali būti patikėta tiesa.

Vilniaus dvasinės būklės rūškana diagnozė šiame romane primena posakį, kad tamsiausia yra prieš pat aušrą. Nepriklausomybės paskelbimas išvedė Lietuvą iš niekingo paralyžiaus, žodžio laisvė pradėjo vaikyti apgaulingus drakonus. Bet drakono paveldas — neapykanta, baimė, nepasitikėjimas ir į save patį nukreipta agresija gali pasirodyti ne taip lengvai įveikiamas.

Audronė Barūnaitė - Willeke
(iš anglų k. vertė Vilius Juozulynas)

MOTERŲ MINTYS IR MINTYS APIE MOTERIS

Jeigu Lietuvoje vienu ar kitu atveju, o tai būna gana retai, prabylama apie moters problematiką ir ypač jeigu pavartojamas žodis feminizmas, nereta moteris tai padariusi į save patraukia įtarų dėmesį, tarsi ji būtų pažeidusi kažkokį slaptą ir kartu visuotinai priimtą susitarimą. Keletas nuolat pasikartojančių ir gan priekaištingų klausimų lydi moteris, vienaip ar kitaip „prasikaltusias" feministinėmis pažiūromis. Vienas iš tokių klausimų, tiesą sakant, ne toks jau naivus, kaip atrodytų iš pirmo žvilgsnio, yra šis: ar moters problema apskritai egzistuoja? Ar tai nėra išsigalvojimas, kitaip kalbant kaprizas ar įgeidis?

Į tokius „fundamentalius" klausimus, ar kažkas apskritai egzistuoja, ar kažkas apskritai problema, ar kažkas apskritai verta dėmesio, sunku atsakyti. Ir galbūt šitas klausimas Lietuvos moterims yra vienas iš barjerų, kuriuos itin sunku įveikti. Lietuvos moterys neretai pasijunta užkluptos, nepasiruošusios atsakyti į tokius naiviai provokacinius klausimus, atsakyti tegu ir ne itin protingai, tačiau jaučiant savo atsakymo vertę. Juk egzistuoja tik tai, ką mes manome ar įrodome egzistuojant, egzistencija nėra kažkas duota ar ne, egzistencija tiesiog kuriama, savaime esti galbūt minimalus kiekis duotybių, o visa toji ryšių, santykių, pažiūrų, nusiteikimų, įsitikinimų ir nuomonių painiava, kurioje visi su pasimėgavimu dalyvaujame, yra mūsų pačių išmonė, ir moteris, kalbėdama apie moters problemą, kalba apie norą ir siekį būti aktyvesne ir reikšmingesne šitos požiūrių ir nuomonių painiavos dalyve. Juk šiaip

ar taip tasai nuotaikų, nuomonių, įsitikinimų glaistas supa ir nemaža dalimi formuoja kiekvieno mūsų individualų būvį. Todėl kokios nors, tegu ir minimalios, korekcijos savo paties nusistatymuose, reiškia išpuolį prieš visų aprobuotą gyvenimo sanklodą, ir atvirkščiai — bandymai keisti aplinką provokuoja tam tikrus pokyčius paties keitėjo dvasioje.

Tokie būtų bendresnio pobūdžio pamąstymai apie tai, ar kokia nors problema, šiuo kartu konkrečiai moters problema, egzistuoja, nesigriebiant statistinių duomenų ar kasdieniško gyvenimo pavyzdžių, kuriais būtų galima pailiustruoti, jog toji problema egzistuoja labai elementariame, buitiniame lygmenyje. Vargu ar būta Lietuvoje kokių nors sociologinių tyrimų, kurie parodytų, kaip dažnai vyrai muša savo žmonas, tačiau kasdieniniai stebėjimai, kas dedasi gatvėse, pažįstamų butuose, kriminalinės kronikos peržvalgos leidžia daryti išvadas, jog nepriklausomai nei nuo amžiaus, nei nuo išsilavinimo, nei nuo taip vadinamo „kultūros lygio", brutalūs fiziniai išpuoliai prieš moteris yra gan dažni. Prievartavimo atvejai, kurie kriminalinėse suvestinėse vadinami lytiniais nusikaltimais, ką apie nukentėjusiąsias ir prievartautojus bemanytum ir ką beišsiaiškintum kiekvienu atskiru atveju tą ar kitą nusikaltimą analizuodamas, iš esmės yra kraštutinė, užaštrinta dominuojančio požiūrio į moterį apraiška. Ir suprantama, kodėl seksualinės ar fizinės prievartos prieš moterį atvejus mėgstama individualizuoti: detalus kiekvienos situacijos nagrinėjimas daro mus subtilesnius, bet neretai ištrina bendrąsias tokį elgesį lemiančias dominantes. Taigi, ar moters problema egzistuoja? Man ji neegzistuoja, — sako vyras. To vyro žmona virtuvėje ar ankštame koridoriuje sumurma, kad jai toji problema egzistuoja. Štai, ta situacija, kuri skatina kalbėti.

Kitas klausimas, kurį įvairius filosofinius laipsnius turintys Lietuvos vyrai nuolat užduoda pradedančiosiom Lietuvos feministėm, yra šis — ar feminizmas nėra nekritiškai perimta Vakarų kultūros įtaka. Šį klausimą „pradedančiosios feministės" ir pačios sau kelia, ir neretai pernelyg stropiai stengiasi į jį atsakyti. Įtakos yra sudėtingas dalykas. Galima milijonus metų bartis dėl tos ar kitos problemos autentiškumo ar neautentiškumo, tik keista, jog kitais atvejais, išskyrus feminizmo idėjas, klausimai apie naujų idėjų autentiškumą ar neautentiškumą, pagrįstumą ar nepagrįstumą paprastai nėra keliami. Feminizmo sąvoka ir feministinės idėjos Lietuvoje iškart, vos pasireiškusios, pateko į aktyvios žiūros zoną. Tai nėra itin gerai, nes vos pradėję pokalbį apie moters problemą, visi to pokalbio dalyviai arba ironizuoja, arba nervinasi, ir normali diskusija tampa beveik neįmanoma, viršų paima vyrų ir moterų kivirčas, kuris

pasibaigia arba skausmingu kurios nors jautresnės moters aiktelėjimu, arba ryžtinga vyriška teze apie Dievo nustatytą tvarką. Bet tai nėra taip jau blogai, nes budrumo ir parengties būsena, kurią provokuoja feminizmo klausimas ir vyrų, ir moterų dvasioje, yra tiesiog psichologiškai produktyvi būsena.

Dar vienas populiarus priekaištas ir kartu klausimas, į kurį vėlgi beveik neįmanoma atsakyti, — tai teiginys, esą feministines idėjas kaip *kompensaciją už asmeninio gyvenimo nesėkmes kelia tokias nesėkmes* patyrusios moterys. Galbūt. Tik nuolat norisi akcentuoti, kad tokiu matu matuojant ir vyrų keliamose idėjose galima rasti ryškių psichologinės kompensacijos atspalvių, ir kad moterys jokiu būdu nėra kokia nors ypatinga išimtis. Egzistuoja galbūt vienas skirtumas, kuris paremtas nuomone, jog asmeninio gyvenimo nesklandumai moteriai yra egzistenciniai ir esminiai, kai tuo tarpu vyrui — tik daliniai.

Tokie būtų tie trys klausimai — barjerai, kuriuos ne kiekviena moteris sugeba įveikti, tokie būtų tie trys klausimai-kaltinimai, kuriuos išties sunku atremti.

Lietuvos tautinis atgimimas sparčiai atgaivino patriarchalinį požiūrį į moterį, ir moters grąžinimo į šeimą idėja buvo pateikta kaip panacėja nuo visų asmeninį bei šeimos gyvenimą lydinčių nesėkmių ir negandų. Šis požiūris siejamas su idealizuotu įsivaizdavimu, esą sugrąžinus moteriai tikrąsias jos funkcijas, o vyrui tikrąją jo, šeimos išlaikytojo, vertę, baigsis nesutarimai, nebeliks našlaičių, kuriuos motinos atiduoda į vaikų namus, bus įveiktas gąsdinančiai didelis abortų ir skyrybų skaičius. Manoma, kad šias blogybes iš esmės lemia vyro ir moters veiklos ir atsakomybės sferų sumaišymas, tikimasi viską harmonizuoti, atgaivinant kadaise patraukliais buvusius ar dabar patraukliais įsivaizduojamus tradicinius vyro ir moters santykius bei funkcijas. Bet iš esmės tai primena ankstesniu savo gyvenimu nusivylusios ir utopinių ateities projektų sukurti nebepajėgiančios, todėl rezignuojančios, visuomenės iliuzijas. Palyginčiau jas su nepagydomai sergančio, bet vilties nepraradusio ligonio įsitikinimu, jog šiuolaikinė medicina ir vaistai yra bergždžia civilizacijos išmonė, ir kad iš tikrųjų pagelbėti gali tik žolelės ir užkalbėjimai. Ir dažnai samprotavimai apie moteriškumo esmę, apie nenusakomą moters paslaptį, apie prigimtį, t.y. apie jos įsčių uždarumą ir slaptį, neretai primena kaip tik tokius užkalbėjimus, dažnai kartojamus lygiai vyrų, lygiai moterų.

Beveik simboliška, kad tautinio sąjūdžio pradžioje vienaame populiariame dienoraštyje pasirodė straipsnis, kuriame remiantis psichologija ir fiziologija teigiama, jog moteris kaip asmenybė pilnavertė

gali būti tik tada, kai gimdo ir augina vaikus; kitu atveju ji liekanti nesusiformavusiu, nebrandžiu padaru; aiškinama, jog jokia veikla, jokie pasisekimai darbe, karjera ir t.t. negali tos bevaikystės kompensuoti. Moteriai paliekama vienintelė tikrai prasminga sfera — gimdymas ir vaikų priežiūra; ir, suprantama, visi kasdieninės buities rūpesčiai, kurie neišvengiamai tai lydi. Tai, kad moteriai atimama pasirinkimo gimdyti ar daryti karjerą galimybė, kaip sąmoningas apsisprendimas arba kaip nesąmoningas polinkis, gan dažnai neišvengiama; —tai dar būtų pati mažiausia bėda; bėda ta, kad moterys dėl sveikatos ar moralinių įžadų, pvz. vienuolės, negalinčios gimdyti, tarsi išstumiamos iš šio pasaulio. Nepolemizuosiu klausdama, kodėl vyrams netaikomas tas pat kriterijus, reikalaujant, kad kiekvienas jų duotų pradžią bent vienai gyvybei, tik noriu pabrėžti, jog toks mąstymas, kai grupei žmonių apibrėžiama tam tikra jų prasmingos veiklos sfera, turi ryškų totalitarinio mąstymo atspalvį. Matyt, kaip tik dėl to patriarchalinis požiūris į moterį itin gerai tarpsta postsovietinėj mąstysenoj, kuriai būdinga tai, kad keičiamos totalitarizmo formulės, bet nekintanti lieka jų esmė. Tad šiuo metu Lietuvoje smarkiai plintantis ir lengvai priimamas požiūris į moterį, gyvenančią dėl šeimos ir šeimai, savo esme itin artimas prie sovietinio vienpusiškumo pripratusiam protui.

Kita vertus, iš pažiūros tokie teigimai yra tarsi sovietinės moters-komunizmo statytojos sampratos paneigimas. Bet kokia kalba apie moters galimybes aktyviau dalyvauti politiniame, visuomeniniame, kultūriniame gyvenime pačių moterų neretai suvokiama kaip sovietizmo propaganda. Sociologai teigia, kad 53% moterų norėtų nedirbti, — būti namų šeimininkėmis, jeigu jų vyrai uždirbtų tiek, kad būtų galima pragyventi. Į šitą „jeigu" projektuojami visi nerealizuoti lūkesčiai. Darbo gamykloje arba įstaigoje bei patarnavimų namuose nuvarginta moteris tiesiog atmeta vieną savo naštos dalį, tą, kuri ir tradiciškai, o ir realiai, nes dauguma moterų dirba nekūrybingą, sunkų ir menkai apmokamą darbą, yra ar atrodo pernelyg sunki. Noras tapti namų šeimininkėmis nė kiek nestebina: moteris renkasi tai, kas ilgus metus buvo uždrausta ir atmeta tai, kas ilgus metus buvo prievolė. Galiausiai gyvenimo prasmingumo akcentai tegali būti sudėliojami tik paties žmogaus, ir aiškinti, jog kultūrinė savirealizacija yra prasmingesnė ar reikšmingesnė už rūpinimąsi šeima, būtų tiesiog juokinga.

Nuostabą kelia tik tų į šeimą grįžti norinčių pusės Lietuvos moterų naivus patiklumas — per tuos beveik penketą metų vis stiprėjant moters ir šeimos neatsiejamumo idėjai, nė karto nė viena moteris neiškėlė klausimo dėl juridinio namų šeimininkės statuso bei socialinės apsaugos kokios

nors gyvenimiškosios nesėkmės, kad ir skyrybų ar vyro mirties, atveju. Tai, kad net tokia elementari problema iki šiolei nėra formuluojama, rodo, kad moterys nepakankamai aiškiai suvokia savo situaciją ir yra linkusios kažko lūkuriuoti.

Bene tipiškas pasikliovimo kitų sprendimu, kitų sukurta tvarka atspindys yra literatūros tyrinėtojos profesorės Elenos Bukelienės atsakymai į Alinos Staknienės klausimus. „Visiškai neabejoju, — sako E. Bukelienė, — jog demokratinėje Lietuvoje įstatymai suteiks moteriai lygias galimybes su vyrais. Neduok Dieve, jeigu dar reikės kovoti, piketuoti, bandant įrodyti elementarius dalykus. Kai turėsime normalią ekonomiką ir humaniškus ekonominius santykius, nusistovės ir moters gyvenimo pusiausvyra". Profesorė tikisi, kad viskas pagaliau išsispręs be pačios moters pastangų, kad kažkas, greičiausiai vyrai, nes politinėje arenoje ir įstatymdavystėje vien jie vyrauja, susimils ir priims moteriai palankius sprendimus. „Jei kalbėsime iš esmės ir argumentuotai, vyrai pagaliau mus supras", — vėl cituoju E. Bukelienės žodžius, įžvelgdama juose tipišką prakutusių lietuvių moterų siekį kažką apie save paaiškinti vyrams.

Tas gražus žmogaus siekimas būti suprastam neretai, o kalbant apie moteris, itin aiškiai įgyja silpnesniojo teisinimosi dėl savo troškimų ir užmojų atspalvį. Lietuvos moterų vidinis, gelminis pasyvumas, neryžtas ar baimė išsakyti tegu sau vienai tesuprantamas idėjas ar nuostatas — gan ryškus. Orientacija į tą, kuris turėtų viską suprasti ir kuriam viską stengiamasi paaiškinti, beveik totali. Lietuvių literatūroje bene ryškiausia moterų tragizmo problema ta, kad jų nesupranta vyrai, mylimieji ar meilužiai, o pagrindinė moters,literatūros kūrinio herojės, aistra — pakylėta meilė, mylimojo adoracija, atsidavimas ir pasiaukojimas. „Visa moteris sutelpa viename žodyje — meilė," — ši egzaltuota Salomėjos Neries ištara ilgam nubrėžė moters laisvės ribas ir moters pasaulėjautos kryptį. Nuolatinė pastanga kaip nors patekti į suprantančiojo dvasios orbitą ir ten realizuoti, atrasti ar įtvirtinti savus mąstymus kuria gana tragišką moteriško buvomo pajautą. Lietuvos moteriai dar prireiks drąsos būti nesuprasta, pačiai pasirinkti nesuprastosios likimą, būti viešai nesuprasta ar net išjuokta, ne vien patyliukais graudintis dėl nuoskaudų.

Tiesiog nuostabu, kad Lietuvoje sklandyti vos pradėjusi feminizmo sąvoka buvo sutikta retoriniu klausimu: „Kaip išvengti radikalaus feminizmo?" Tokia antrašte prieš porą metų „Lietuvos aide" buvo išspausdintas filosofės Julijos Jakentaitės straipsnis, kuriame buvo kalbama apie Vakarų feministinio judėjimo ydingąsias puses. Mano supratimu, tuo metu tikslesnis ir nuoširdesnis būtų buvęs klausimas „kas

yra feminizmas?" Tačiau vieša kalba apie feminizmą pradedama būtent nuo perspėjimo apie tame sąjūdyje slypintį blogį, apie kažką vengtina. Kai nelabai aiški pati feminizmo samprata, sunkoka atskirti, kas tame neaiškume radikalu ir kas ne, todėl tarsi savaime, o iš tikrųjų „protingų" moterų paskatintas, formuojasi atgrasus ar bent atsargus požiūris į visa, kas tuo žodžiu vadinama. Tokį rezervuotumą galima pastebėti ir pozicijoje tų moterų, kurios viešai pareiškia pritariančios feminizmo idėjoms. Štai J. Ivanauskaitė feminizmą suvokia kaip „taikdarišką misiją", nors nėra nei ką, nei su kuo taikyti, nes nėra oponuojančių pusių, o V. Daujotytė perspėja, kad „moterys laisvėdamos be kultūrinės savimonės darosi plėšrios, agresyvios".

Čia vėlgi matau tiesiogiai neišsakytus, tačiau aiškiai nujaučiamus vienų moterų įspėjimus kitoms, kad kažko reikia vengti. Kas tas „kažkas", neįvardijama. Agresyvumas? Plėšrumas? Betgi tos sąvokos gan reliatyvios. Kiekviena paraiška būti savimi, būti kitokiu, tuo labiau užmojis ką nors keisti, pertvarkyti susiklosčiusius santykius gali būti agresyvumu ar plėšrumu pavadinta. Lietuvos politikai po ilgo ir nemalonaus šurmulio pagaliau išsiaiškino, kad grupuočių radikalizmas — gan normalus dalykas, ir ultrakairiųjų ar ultradešiniųjų šūkčiojimuose pasaulio katastrofa nebejžvelgiama. O feminizmą sumanyta prijaukinti. Jeigu jau jis atklydo į Lietuvą, tai tegu būna kuo švelnesnis, mielas ir sušukuotas, padailintas išmintingais postringavimais. O ir pačios moterys sunerimusios, kad tarp seserijos, taip gražiai ir romantiškai ilgus metus vainikuotos, neatsirastų moterų, griaunančių poetiškai trapų ir šiek tiek apgaulingą moteriškumo vaizdinį. Apskritai skaitant moterų pasisakymus spaudoje ir vartant moterų žurnalą *Ieva*, kuriame verstiniai straipsniai feministine tematika eina pramaišiui su gražuolių nuotraukomis, susidaro įspūdis, jog lietuvės norėtų suformuoti dailiojo feminizmo atmainą, t.y. išlaikyti tradiciškai poetinį moteriškumo vaizdinį truputį pakeisdamos, sumodernindamos jo interpretacijas. Nepagrįsta radikalizmo baimė slopina moterų aktyvumą, nuolatinė atožvalga į galimus priekaištus kliudo originalesnei teorinei ar kūrybinei minčiai. Moteris, net ta, kuri skelbiasi esanti feministė, nėra laisva, ji pati uoliai skuba apsitverti savo feministinį daržą, ir tas radikalumas, kuris atskiria pamėgdžiojimą nuo kūrybos, tikrą aktyvumą nuo pozos, tiesiog būtinas.

Bent kiek aktyvesnės ir atviresnės polemikos dėl moteriškumo ir vyriškumo lietuvių kultūroje nebūta, regis, pirmiausia todėl, kad vyrams, kultūros kūrėjams, nurodinėjusiems gaires sau patiems, moterims ir vaikams, niekas neprieštaravo. O ir pačios moterys į lietuvių kultūrą žengė ne polemizuodamos su tradicinėmis vertybėmis, o skubėdamos

joms pritarti, savo žodžiu jas patvirtinti, kartkartėmis labiau paryškindamos joms patrauklesnius dalykus ir tylomis apeidamos, ignoruodamos tai, kas nelabai priimtina. XIX a. pabaigos — XX a. pradžios moterų prozininkių plejada suteikė lietuvių prozai stiprų pradinį impulsą, moterys įtvirtino save kaip rašytojus, bet ne kaip moteris-kūrėjas. Moteris rašytoja ateidama į literatūrą jau pačiu atėjimu į vyrų dominuojamą kultūros pasaulį įveikia ar paneigia stereotipinius mąstymus apie moterį, tačiau jos pačios kūryba tampa vyriškų idealų, vyriškų mąstymų apie moterį, vyrų ir moterų santykius atspindžiu.

Plyšys tarp gyvenimiškos patirties ir skelbiamų idėjų apie moterį itin ryškus Šatrijos Raganos atveju. Įveikusi visas lyčiai — moteris — ir socialiniam sluoksniui — sulenkėjusios dvarininkijos atstovė — nustatytas ribas, uždirbusi lėšas, reikalingas leisti į mokslus dviem savo broliams, savo pedagoginėje knygelėje apie mergaičių auklėjimą Šatrijos Ragana vis dėlto akcentuoja tradicines moteriškas dorybes. Ji pati ir jos asmeninė patirtis tarsi pranyksta katalikiškos ideologijos, į kurią ji orientavosi, šešėlyje, ir auklėjimo knygelėje tik labai neryškiai prasišviečia patirties ir ideologijos neatitikimo iškeltos prieštaros.

Tokio neatitikimo tarp moters gyvenimiškos patirties ir viešų pačių moterų pareiškimų apie moteris ar moterims skirtų pamokymų bei patarimų visoje lietuvių kultūros istorijoje tiesiog apstu. Moteris, įveikusi virtuvės slenkstį ir įžengusi į vyrų teritoriją, sakytum, išsižada savo pačios kūno ir savo gyvenimiškos patirties ir prisiima vyriškio statusą. Moterys prozininkės iš esmės kuria gan panašius moterų paveikslus kaip ir vyrai prozininkai. Vargu ar rastume nors vieną prozos kūrinį, kuriuo remdamiesi galėtume pasakyti, jog taip moterį pavaizduoti galėjo tik moteris. „Gali būti, kad žinomiausi ir gražiausi moterų paveikslai yra sukurti vyrų", — sako V. Daujotytė, ir pati savęs klausia — ką tai rodo? „Mano supratimu, — atsako ji, — bendrąjį žmogiškumo gilmenį ar branduolį, prieinamą ir vyrui per moterį, ir moteriai per vyrą".

Nenuostabu, kad tokia išvada Lietuvoje nesukėlė ir turbūt nesukels polemikos ar prieštaringų svarstymų. Dar prieš dešimt metų Lietuvoje egzistavo ir pačių moterų buvo karštai ginama nuomonė, kad nėra ir negali būti vyriškos ar moteriškos poezijos, yra tik bloga arba gera poezija. Šitoks nevertybinių kategorijų — vyriška, moteriška — priešpastatymas vertybinėmis — gera, bloga — rodo, jog nesąmoningai, nejučia vyriškumas bei moteriškumas Lietuvoje turi ir iki šios dienos išlaiko vertybinį atspalvį. Grįžtant prie V. Daujotytės teiginio, kad gražiausi ir žinomiausi moterų paveikslai yra sukurti vyrų, ir prie klausimo, ką tai rodo, galima būtų pateikti kitą sampratą: tai rodo, jog

vyrai su didesniu užmoju, pasitikėjimu ir įtaiga kuria savą moters viziją, savą moters vaizdinį, nepastebėdami ir neatpažindami realios, gyvenimiškos moters. O moterys kūrėjos tampa šitos jau sukonstruotos vizijos atkartotojomis, multiplikatorėmis ir, žinoma, pralaimi, pateikia tik blyškias tų vaizdinių kopijas. Todėl kuriančiai moteriai paprasčiausiai reikėtų atidžiau pasižiūrėti į savo pačios ir dvasinę, ir egzistencinę patirtį, atskiriant tai, kas yra štampų ir formulių rėmai ir kas yra jos savastis.

Jau vien tai, kad moterų sukurtoje prozoje nerasime moters-rašytojos, moters-kūrėjos paveikslo, rodo tam tikrą moterų nepilnavertiškumo kompleksą arba nesugebėjimą ar baimę reflektuoti save kūrėjos vaidmenyje. Vienos J. Ivanauskaitės novelės herojė, rašanti niekur nespausdinamus romanus, nekenčia savo kūno, norėtų jį sunaikinti vien dėl to, kad jis neatitinka susikurto grakščios stirnos vaizdinio. Vyrų prozoje šitos pasišlykštėjimo savo paties kūnu beveik nėra, dažniau įžvelgtume pasigėrėjimą arba filosofinį „aš esu" klausimą, moterų atveju susiduriame su beveik fiziologine neapykanta. Tai rodo pakankamai stiprias moteriškumo frustracijas. Dar vienas pavyzdys, liudijantis statuso pakeitimą, vėlgi iš J. Ivanauskaitės kūrybos: visos novelės, kurias ji pasakoja pirmuoju asmeniu, yra pasakojamos vyrų vardu, kaip rašytoja ir kaip pasakotoja su moterim autorė savęs netapatina.

Moters saviidentifikacijos problema tikrai atvira. Kitos įdomios ir gan populiarios prozininkės Jolitos Skablauskaitės herojės irgi neranda savęs, įstrigusios tarp gražuolės ir raganos, karalienės ir šlykščios girtuoklės vaizdinių. Tokio kūrinio, kuriame šiuolaikinė moteris galėtų atpažinti sau esmingas situacijas ir savosios patirties kondensatą, šiuolaikinėje literatūroje beveik neturime, nors šiaip moterų proza gan įdomi ir savita. Kiekvienas, kuris neatpažįsta savęs, yra lengvai įtaigojamas, moteris irgi dažnai bylojo ir byloja ne savo balsu, kurdama nemoteriškumo įvaizdį. Štai H. Korsakienė savo atsiminimuose apie S. Čiurlionienę nusistebi jos „nemoteriškų intelektu"; arba J. Ivanauskaitė savo apsakyme „Teatras" personažo lūpomis pranešusi, kad tarp moterų draugystė neįmanoma, čia pat piešia šį teiginį iliustruojančią sceną. Apskritai nėra kol kas knygos ar kito kokio kūrinio, kuriame būtų kalbama apie moterį kaip egzistencinę būtybę, jos moteriškumą suvokiant kaip itin svarbų jos egzistenciškumo parametrą. Kadaise, ne taip seniai, buvusi visuomeninis gyvulys ir turėjusi naudingos darbo jėgos ir kartu darbo jėgos reproduktorės statusą, moteris, jei nebus aiškesnių slinkčių nei mūsų sąmonėje, nei mūsų gyvensenoje, gali tapti naminiu gyvuliu su patelės statusu.

Tačiau pokyčiai tuo klausimu visuomenėje, mąstymuose ir sampratose tikrai vyksta. Pirmiausia — įveiktas nebylumas, žodis ištartas. Galbūt jis nėra itin preciziškas, tvirtai pagrįstas, pritrenkiančiai išmintingas. Bet tai problemos paieškos, tai bandymas tirti moterį supančią erdvę, į kurią reikia ar privalu išeiti, tai savo balso išmėginimas. Vyrai tuo tarpu, pasitelkę praeitų šimtmečių gidus po į įtakos zonas kadaise padalintą teritoriją, rūpestingai atseka ir atnaujina buvusius riboženklius. Tiesa, jie kiek modifikuojami, kalbama ne apie vyro ir moters prievoles, bet apie moterišką ir vyrišką mąstymą. Pacituosiu A. Šliogerį ir A. Juozaitį, kurių pasisakymai buvo išspausdinti šių metų pradžioje pasirodžiusiuose *Krantuose*. Šliogeris sako, kad vyriško mąstymo esmė — atvirumas kitam, kad šis mąstymas kyla iš individo laisvės, kad jis yra idealistinis, pakantus, švelnus, atsargus, saikingas. Žodžiu, absoliuti gėrybė. Tuo tarpu moteriškas mąstymas, filosofo nuomone, yra vyriško mąstymo priešingybė ir todėl aklas, neregintis, į tuščią begalybę besiveržiantis; nors iš pažiūros atrodo pasyvus, švelnus, atsiduodantis, iš tikrųjų yra barbariškas, agresyvus, piktas, aklas ir tamsus. Iš tokio mąstymo, pagal Šliogerį, kyląs nepakantumas kitiems, būtent moteriško mąstymo dirvoje išaugančios visos ir visokeriopos tironijos, despotijos ir totalitariniai režimai. Žodžiu, įspūdingas visų pasaulio ydingumų rinkinėlis. Tiesa, filosofas sako, kad vyriškas mąstymas yra retas ir unikalus dalykas, ir kad vyriškas mąstymas nesutampa su vyro, o moteriškas su moters. Į tai S. Daugirdaitė, komentuodama feministinį *Krantų* numerį, atsako labai paprastai: „Šuniškas gyvenimas irgi nėra šuns gyvenimas, bet visgi kaip šuns", — ir pavadina gerbiamą profesorių didžiu Lietuvos mizoginistu.

Panašios ir A. Juozaičio nuotaikos. Kalbėdamas apie moteriškumo stilių politikoje, jis sako, kad toks stilius yra ir kad jis nugali ten, kur nugali stotas, maniera, mostas ir perdėtas uždarumas. Ir priduria: šiuos bruožus gali turėti ir valstybė, ir daugybė valstybinės politikos vyrų. „Bet kuo čia dėta moteris," — norisi sušukti. O dėta matyt tuo, kad moteriškumas turi neigiamą ženklą, ir tą puikiausiai žino Antanas Terleckas, R. Gajauskaitę ar Ž. Ščičytę pavadindamas vieninteliu parlemente vyru, o J. Tumelį — boba. Čia persipina iš vaikystės įsiminti tėvų paauklėjimai ir kartu siekis sustiprinti vyrišką solidarumą įvardinant priešus.

Iš tikrųjų tie Lietuvos vyrų-filosofų pasisakymai yra reakcija į moterų pašnekesius apie moterų problemą. Būtent reakcija. Manau, kad ilgainiui ir moterys pasidarys labiau reaktyvios, surasdamos ar vyriškumo negatyviąsias puses, sumesdamos visus akmenis į vyriškumo daržą. Tokių bandymų yra, sakoma, kad vyrai kūrėjai savo prigimtimi artimesni

— moteriai, kurios esmė — globa, sauga, vadinasi, rūpestis kitu, orientacija į kitą, nors tai smagiai buvo paneigęs A. Šliogeris.

Noras bent kiek kokybių, žinoma, pačių geriausių, įtvirtinti kaip savas būdingas šiuo metu ir moterims, ir vyrams. Dominuoja vyrų ir moterų monologai. Prie dialogų vyrai nėra pratę, moterys jiems dar nepasirengusios.

Zita Čepaitė

MAŽŲJŲ LIETUVŲ KŪRYBA

David Fainhauz, *Lithuanians in the USA: Aspects of Ethnic Identity* (Chicago: Lithuanian Library Press, 1991).

Jau daugiau negu šimtas metų, kaip prasidėjo vienas iš svarbiausių įvykių Lietuvos istorijoje. Tai buvo masinis emigravimas iš Lietuvos visan pasaulin. Dauguma tų emigrantų tiesioginiu ar aplinkiniu keliu pakliuvo į Ameriką. O Amerikoje naujieji ateiviai nepaskendo naujojo krašto kultūroje ir visuomenėje. Jie susikūrė daugybę „mažų Lietuvų", kur tik apsigyveno. Jie sukūrė lietuviškas religines, mokslines ir kultūrines institucijas. Ir laikui atėjus, padėjo tėvynei atgauti nepriklausomybę. Šiais naujai atgautos nepriklausomybės metais verta pažvelgti atgal į šių emigrantų pasiekimus.

Lithuanians in the USA kaip tik bando šį tikslą pasiekti. Autorius apima Amerikos lietuvių istoriją nuo emigracijos pradžios iki 1924 m. Imigracijos įstatymo įvedimo. Po šių metų masinė emigracija baigiasi. Nors autorius sakosi, kad knyga neparašyta kaip istorija, vistiek ji skaitosi kaip istorija ir, svarbiausia, naudojamasi gausiais šaltiniais šią istoriją apžvelgti. Šiuo atžvilgiu knyga yra tikrai vertingas įnašas į ankstyvesnės emigracijos supratimą.

Tiksliai suprantant, *Lithuanians in the USA* nėra nei istorinis kūrinys, nei sociologinė analizė. Fainhauz vengia griežto chronologinio formato ir organizuoja knygą bendromis temomis. Pirmutiniai du skyriai apžvelgia ateivių prielaidas, viltis ir pagaliau realybę. Trečiasis liečia tautinės ir etninės sąmonės išsivystymą. Ketvirtame pristatomi mokslo, spaudos, literatūros, muzikos ir dramos pasiekimai, o

paskutinysis apibūdina etninės sąmonės pakaitą antroje ir trečioje kartoje. Aplamai Fainhauzui sekasi pasiekti savo tikslus.

Knygos stiprybių yra daug. Autorius naudojasi daugybe šaltinių, ir kadangi jis taip pat palygina lietuvius ateivius su kitomis grupėmis, šie šaltiniai turi vertės ne vien istorikui, bet ir sociologui. Bendroji lietuvių ateivių gyvenimo apžvalga nesiriboja vienos ar kitos socialinės ar kultūrinės srities veikla. Randame ir politiką, ir religiją, ir muziką, ir spaudą. Šiuo atžvilgiu veikalas panašus į Žilinskio ar Michelsono lietuviškai parašytas istorijas. Šitokio mokslinio darbo iki šiol nebuvo anglų kalba, ir jau vien dėl to jis vertingas.

Ypatingo dėmesio reikalauja Fainhauzo lietuvių tautinio išsivystymo samprata. Pagal jį, tautinis atgimimas tuo pat metu vyko ir tėvynėje, ir Amerikoje. Dar daugiau Fainhauz mano, kad tas atgimimas nebūtų buvęs įmanomas be lietuvių išeivių įnašo. Pavyzdžiui, jis teigia, kad individualinės laisvės sąvoką nebūtų buvę galima Lietuvoje išvystyti be grįžusiųjų iš Amerikos lietuvių, kurie jau buvo paragavę laisvės skonio. Jis taip pat įrodo, kad Amerikos lietuvių spauda turėjo Lietuvai įtaką, palyginamą su Mažosios Lietuvos spauda. Amerikos visuomeninė struktūra vertė ateivius nagrinėti savo tautinę sąmonę žymiai anksčiau negu Lietuvoje. Aišku, šios idėjos ne naujos. Pats Jonas Šliūpas yra taip pasisakęs. Bet ką Fainhauz sėkmingai pristato skaitytojui, yra gerai išnagrinėta duomenimis puikiai paremta šios temos tezė.

Nepaisant šių stiprybių, *Lithuanians in the USA* taip pat atskleidžia vieną kitą problemą. Galima manyti, kad šia studija naudosis ir mokantys ir nemokantys lietuviškai mokslininkai. O knygos bibliografinė sistema gana varginga. Fainhauz pristato pilną bibliografinę nuorodą tik cituodamas pirmą kartą. Jei vėliau tas pats šaltinis cituojamas, randame tik puslapio nurodymą ar tame pačiame skyriuje, ar knygos gale. Taigi surasti tą bibliografinę nuorodą gana sunku. Mokslininkui praverstų pilna bibliografija knygos gale.

Dar dvi mažos problemos. Rašydamas apie Lietuvą carų laikais, autorius rajoninius pavadinimus rašo rusiškai, o specifinius miestus ar kaimus lietuviškai, pvz. Kauno miestas, bet Kovno rajonas. Nors tai mažai paveikia pagrindinius knygos teiginius, visvien lietuviui skaitytojui graužia akis.

Pagaliau Fainhauz pats sakosi, kad ši studija buvo užsimota kaip vien Pensilvanijos lietuvių kolonijų istorija. Matydamas panašius procesus kitose kolonijose, jis nutarė platesniu mastu aprašyti Amerikos lietuvius. Deja, „kieti" duomenys liečia vien Pensilvanijos lietuvius, ir iš jų autorius apibendrina apie visą ateivių visuomenę. Galbūt šie apibendrinimai tinka, bet rimtam mokslininkui liktų neramu.

Nepaisant šių trūkumų, *Lithuanians in the USA* teikia vilčių būti pagrindiniu anglų kalba šaltiniu ankstyvesniųjų lietuvių išeivių istorijai. Aiškiai ir suprantamai parašyta, ši knyga bus naudinga ir eiliniam susidomėjusiam skaitytojui, ir rimtam mokslininkui.

Aleksandras Gedmintas

METMENIMS aukojo:

LIETUVIŲ FONDAS: $1,000
Prof. Dr. Gerhard Bauer $100
Liūtas Mockūnas $100

Redaguoja: Vytautas Kavolis
Dickinson College
Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titus Antanaitis, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Aušra - Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatras Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Albertas Zalatorius, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Marija Paškevičienė, Dalia Sruogaitė, Artūras Tereškinas

Administracija: Aleksas Vaškelis
3113 W. Vina del Mar Blvd.
St. Petersburg Beach, FL 33706

Kaina: Pavienio numerio — $8.00. Prenumerata metams (du numeriai) — $15.00. Kanada ir JAV — $15.00; Lietuva $20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.
ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
1992, Nr.63